

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ ІМ. І. Ф. КУРАСА**

Едуард Щербенко

**ПРИГАДУВАНИЙ РЕСУРС
МОМЕНТ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В
УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ
ДИСКУРСІ ПЕРЕХІДНОЇ ДОБИ
(1985–2014 рр.)**

Монографія

КИЇВ – 2019

УДК 323.2:328.18(477)“1985/2014”

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
(протокол № 4 від 28.05.19)*

Рецензенти:

Ф. В. Барановський, доктор політичних наук, професор
В. О. Котигоренко, доктор політичних наук, професор
Н. І. Кочан, кандидат філософських наук, старший науко-
вий співробітник

Щербенко Е. В.

Щ 61 Щербенко Е. В. Пригадуваний ресурс. Момент відпові-
дальності в українському політичному дискурсі перехідної
доби (1985–2014 рр.) – Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН
України, 2019. – 248 с.
ISBN 978-966-02-9021-1

*У монографії подано дослідження українського політичного дискурсу
доби демократичного транзиту. За ключовий аспект аналізу обрано чинник
поділеної відповідальності, який розглядається як імпліцитно закладений у
конституційних засновках української політії. Зростання його ваги до
вирішального значення у комунікаціях громадян у критичні моменти, якими
постали загальнонаціональні рухи протесту 2004 і 2013 – 2014 рр., дозволяє
виявити принципово важливу роль політичного дискурсу як носія
інституційної пам'яті української громади доби демократичного переходу.*

УДК 323.2:328.18(477)“1985/2014”

© Е. В. Щербенко, 2019

ISBN 978-966-02-9021-1

© Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019

Очі бояться, а руки роблять

ЗМІСТ

Передмова	6
Вступ	9
1. Політичний дискурс: межі парадигми	16
1.1. Вивчення політичного дискурсу: методологічна розвилка	16
1.2. Момент відповідальності у політиці і опозиція «відкрите/закрите»	25
2. Конституювання фігури автономного актора/мовця в суспільному дискурсі «перебудови»	42
2.1. Лібералізація загальносоюзного дискурсу на межі 1980 – 1990-х рр. (на матеріалі «Московских новостей»).	42
2.2. Від демократизації до Незалежності: український кейс (на матеріалі «Літературної України»)	71
3. «Політичний акорд» і момент відповідальності. Дисбаланс формалізацій в українській політології: від здобуття Незалежності до Майдану (на матеріалі підручників з політології)	111
3.1. Реконструкція форми політичного:	111
а) Спільне благо	114
б) Політична автономія (політична істота)	119
в) Продуктивність форми політичного.....	123
г) Межі політичної форми	127
3.2. Пункти руйнування форми політичного в українському політологічному дискурсі	130
а) Корпоративний інтерес vs спільне благо	132
б) Нав'язування волі vs політична істота (автономія)	137
в) Руйнування меж політичної форми	143

4. Емерджентний актор і мережі довіри. Два дискурси українського Майдану (2004 і 2013–2014 рр.)	146
4.1. «Ви ж давали присягу». Громадянська гідність на порядку денному – 2004.....	146
4.2. «Це шоу, створене гуртом». Українські мережі як творці «помаранчевого» дискурсу	154
4.3. «Народилася нація». Українська уявлена спільнота між викликами інституціоналізації та консолідації	162
4.4. «Я крапля в океані». Майдан 2013–2014 рр. у світлі запереченої євроідентичності.	165
Післямова	195
Додатки	204
Додаток 1. Помаранчева революція (нова акція)	204
Додаток 2. Ющенко: Прийшов час, друзі, розбивати по всьому Хрещатику намети, готуватися до акцій протесту; Ющенко В. А. Виступ на засіданні Верховної Ради 22.11.2004 р... ..	206
Додаток 3. Адам Кшемінський, Марек Островський. Київська місія.....	215
Додаток 4. Майдан 18–20 лютого. Як усе було [Андрій Юркевич]	223

ПЕРЕДМОВА

*Дискурс – надто серйозна справа, щоб довірити її лінгвістам.
(за Талейраном)*

*Має бути генерація, яка не проміне.
Мераб Мамардашвілі*

Текст, який пишеться довго, – завжди купаж: відстояні за чи не дві декади думки й свіжі виклики. Догодити гурману й новачку – вельми непросто. Зрештою, пам'ятаючи, що кожна книга – хрест, рівно для читача як і виконавця, автору варто відзначити ключові орієнтири, яких тримався від початку і які дозволили довести дослідження до завершення.

Беручись до теми, яка спочатку звалася «Проблема політичної мови в Україні» (за перший імпульс до цього ми завдячуємо В. Трипольському, на той момент одному з найстаріших співробітників Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України), визначаючись із об'єктом і предметом дослідження, теоретико-методологічною базою серед тодішньої коловерті «дифузії інновацій» (Еверет М. Роджерс), автор насамперед турбувався про д о п у с к и, які дозволили б йому гнучко реагувати на можливі нові виклики (що, як правило, приходять в обличчі «людського чинника», який стає для тебе новою можливістю навчатися: звісно, коли не сприймати людину як частину проблеми).

Два ключові кризові моменти, які у підсумку привели до постановки проблеми в тому вигляді, як вона винесена у назву книжки, і таким чином лишили свій слід в інституційній пам'яті дослідження (що надає йому елементу «архіву» в сенсі Мішеля Фуко), це, по-перше – зсув траєкторії українського транзиту від на загал еволюційної до революційної парадигми (що змусило, в світлі цього виклику, вмістити в фокус дослідницької уваги «аргумент Майдану», як він творився українською громадою, коли

на кін виявилася поставлена доля транзиту, у яку вже інвестована доля цілих родинних історій) і, по-друге, поступове поширення у пізніші роки роботи над темою на вітчизняних теренах релятивістськи орієнтованих підходів до вивчення політичного дискурсу. Це змусило автора приділити особливу увагу питанню, якою мірою аксіоматика двох напрямів, на перетині яких від початку проводилося дослідження (теорії модернізації і аналізу політичного дискурсу), дозволяє побудувати когерентний наратив, який не став би «вільною фантазією лінгвіста» (інакше кажучи, щоб у ньому були представлені громадяни, котрі як актори-мовці діють у цілому у межах Основного закону, подібно до всього глобального громадянського суспільства, повноправним учасником якого прагнуть стати – до них відносить себе і автор – і які, відповідно, здатні забезпечити в цьому вимірі необхідний інституційний зв'язок між генераціями: попросту кажучи, підготувати доступний навчальний посібник, ознайомлення з яким дозволить молодій особі, котра вступає в громадське життя і далі має співтворити його разом з іншими, вільними й рівними (Аристотель), – бути в цьому успішною).

У підсумку, це привело до зосередження в основоположній теоретичній частині дослідження на виявленні феноменологічного горизонту аксіоматики, який приймаємо як громадяни і дослідники (ми зважаємо тут на розрізнення, введене Максом Вебером, щодо покликання дослідника і політика), котрий визначає, поза нашим бажанням, певний *вектор* нашого руху як акторів-мовців до відкритого або закритого («затриманого», за К. Р. Поппером) суспільства.

Святе місце порожнє не буває: коли новій генерації не дають знати про неусувний зазор поділеної відповідальності (образно кажучи, не допомагають, як дитині, тримати голівку, а далі досягти громадянського прямоходіння), чи це відбувається в добу Аристотеля чи добу Габермаса, – платити доводиться втраченими генераціями.

Чи можна зняти з члена громади частку відповідальності за його голос у добу, яку дехто вже кличе «часом постправди» – ось, таким чином, питання, перед яким, на нашу думку, стоїть нині кожен відповідальний громадянин і дослідник*.

У цьому горизонті імперативу необхідності проходити свій шлях і залишитися при цьому неамбівалентним як людина і громадянин, що засвідчує твій «зрячий» дискурс, автором було скомпоновано це дослідження, через яке він дорослішав разом зі своєю генерацією.

Складаючи подяку рідним і близьким, колегам, неоціненна і різноманітна підтримка яких, зокрема конструктивна критика, зробила це дослідження можливим, усвідомлюєш неможливість у небагатьох рядках висловити те, що насправді потребувало б глави в мемуарах. Атмосфера творчого пошуку (який передбачає, в тому числі, допуск можливості в своєму «експерименті з істиною», за Ганді, йти проти течії), що ти її ділив у колі родини, творчого колективу і співгромадян, зобов'язує тебе позитивною вдячністю приналежним цій глибинній солідарності.

Насамкінець, автор воліє окремо згадати кандидата історичних наук Олександра Зарембу, який провадив з ним студії з іноземних мов під час підготовки до наукових відряджень, що зробило їх суттєво пліднішими, і доктора політичних наук, професора Віктора Котигоренка, який, ознайомившись з першим варіантом монографії, дав цінні поради щодо вдосконалення її структури, насамперед у плані артикуляції евристичного ядра.

* У цьому сенсі критично важливим постає поступове зростання рівня інституційної пам'яті, засвідчити яке автор може також на прикладі Інституту, за роки служби в якому було проведено дослідження (вибрану бібліографію можна знайти на сайті <http://ipriend.gov.ua>), пославшись, зокрема, на дві монографічні праці, одна з яких вийшла друком у перші роки його роботи над темою (М. І. Михальченко «Український експеримент на терезах гуманізму». Київ: Парламентське видавництво, 2001 (у співавторстві з Г. П. Дашутиним), а друге шойно пройшло обговорення на засіданні вченої ради Інституту: це книжка М. Ю. Рябчука «Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – історичні причини та політичні наслідки».

ВСТУП

Зустрічаються два політологи.

– Слухай, поясни мені все ж таки: що у нас відбувається?

– Так, я саме пишу про це статтю...

– Та ні, статтю я теж пишу.

Анекдот початку 2000-х

Ця книжка присвячена дослідженню змін у вітчизняному політичному дискурсі в ході демократичного транзиту. Її предметом є чинник поділеної відповідальності, як він ставав вирішальним у ключові моменти цього перехідного сюжету.

Робоча гіпотеза на момент початку роботи, що припав на час межі тисячоліть (який, з огляду на бум нових способів опису суспільних процесів, що супроводжував входження до них нових акторів, нерідко характеризували як «концептуальний хаос»^{*}), полягала в тому, щоб виявити найбільш поширені («ідеал-типові») концептуальні схеми представлення політичних процесів, до яких зверталися вітчизняні актори, й, інтегрувавши отримані дані, звести спостережувані «мовні ігри» у царині політичних комунікацій до кількох ключових «породжуючих граматик» (за робочою гіпотезою, укорінених у гран-наративах ідеологій, насамперед представлених у парламенті політичних партій).

Дійсність внесла в ці початкові дослідницькі плани суттєві корективи, пов'язані насамперед з двома чинниками.

По-перше, замість на загальне еволюційного за характером розвитку вітчизняної політиці, на який орієнтувався автор (згадаємо загальне місце тогочасних обговорень щодо України як єдиної з пострадянських країн, що змогла обійтися без війни й суспільних заворушень), на неї чекали революційні зсуви, і то геополітичного масштабу, які, зрозуміло, мали знайти відображення в тексті роботи.

^{*} Серед перших проблематизацій відзначимо тут працю із симптоматичною назвою «Zoon politikon вчиться говорити». (Див.: Клепиков Андрій. Zoon politicon вчиться говорити // Політична думка. 1994. №3).

Іншим чинником, який потребував урахування в ході корекції дослідницької програми, поставши свого роду теоретичним викликом, стала поява і поступове поширення на вітчизняних теренах впливу новітніх дослідницьких підходів, пов'язаних з політичною лінгвістикою*, зокрема у її відгалуженні, що набуло назви «критичного дискурс-аналізу» (КДА), представленого, зокрема, працями таких авторів, як Р. Водак, Н. Фейрклаф, П. Чілтон та ін. Як відповідь на очевидну потребу в оновленні вітчизняної гуманітаристики від застарілих ідеологічних кліше, це звернення було потрактовано автором як позитивний симптом (відбиваючи, також, за його оцінкою, зростання суспільного запиту щодо прозорості політики)**.

Проте уважніший розгляд пропонованої в межах КДА політичної когнітивістики у версії, в якій він був запозичений вітчизняною експертною спільнотою, виявив у його засновках імпліцитне уявлення про релевантність усіх висловлювань про владу (коректних у *лінгвістичному* вимірі) для сфери власне *політичної* комунікації, без урахування очевидних обмежень, які передбачені усталеними практикою нормами для її акторів (зокрема конституційними, які, маючи силу прямої дії, задають рамкові умови «мовних ігор» відповідальних акторів), насамперед з урахуванням п е р ф о р м а т и в н о г о виміру таких висловлювань у сфері владних «мовних ігор»***.

Ознайомлення в цьому світлі з ширшим колом теоретичних підходів до аналізу політичного дискурсу показало, що ряд авторитетних дослідників, зокрема такі, як Ю. Габермас, Р. Даль,

* Однією з перших тут стала монографія Л. Нагорної (Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. Київ: Світогляд, 2005. 315 с.).

** Нашу рецензію на згадану працю див.: Мова і політика між консенсусом і конфліктом // Нова парадигма. Вип. 56. Київ: Видавництво М. П. Драгоманова, 2006.

*** Перформативи – висловлювання, в яких акт називання дії мовцем збігається з самою цією дією, як-от: «я вимагаю», «я обіцяю», «я присягаю», для сфери політики найочевидніше у разі складання громадянином присяги, вступаючи на посаду з делегованими громадою повноваженнями (приміром, Президента як Головнокомандувача і, так само, рядового правоохоронця – або ж під час свідчення громадянина на судовому процесі).

Дж. Ролз та ін., вводять у своїх вихідних моделях певні процедурні обмеження, яких дотримуються учасники комунікації, пов'язані з парадигмально неусувним виміром в і д п о в і д а л ь н о с т і, яку поділяють актори політичної комунікації*.

Виявлення цього пункту принципового розходження між впливовими групами теоретиків (не тематизованого, втім, у відомих нам працях**) стало поворотним пунктом у ході авторської роботи, перемістивши фокус уваги початково описово-орієнтованої праці до *нормативного* виміру проблеми, змусивши задатися питанням, які складники вітчизняного політичного дискурсу в перебігу демократичного переходу забезпечують його *н е р е д у к т и в н и й* характер?

У подальшому при спробі відповісти на це питання в полі авторського зору постали такі пояснюючі предметності, як *глобальне громадянське суспільство, емерджентний актор, нормативна сила конституції*, які виявляють свій вплив, радше, при переході від вивчення дискурсу до *нарративного* аналізу***. Подібне розширення дослідницького горизонту, за всієї цікавості в перспективному плані, загрожувало перевести дослідження у

* У цьому сенсі, ми враховуємо важливий відтінок, відрефлексований в англійській мові, де, на відміну від *responsibility*, що позначає відповідальність взагалі, *solidarity* зберігає відтінок її подільності.

** Доводячи до наочності, це означає, що у представників другої групи дослідників (Габермас та ін.) артикульований з а з о р незнання нами як акторами політичної комунікації, з огляду на її перформативний вимір, – дій іншого до того, як вони *емпірично* мали місце: чи вчинить учасник комунікації *цього разу* як належить за формальними «правилами гри», залишається тайною свободи актора. В цьому сенсі політична комунікація постає у з а д а н о м у (а не даному) імперативом практичного здійснення вимірі не фактів, а а к т і в.

*** У подальших дослідженнях, не виключено, плідним може виявитися введення конструкта «дискурс-нарратив», за аналогією із запропонованим Мішелем Фуко «влада-знання». В цій перспективі автор рухався у наступних працях, підготовлених уже після завершення цього дослідження. (Див., зокрема: Національне примирення як момент солідаризації у владно-опозиційному вимірі політичного дискурсу // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2015. Вип. 2(76); Український політичний дискурс і проблема громадянської релігії // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2017. Вип. 3(89)).

нескінченність (не кажучи про потребу необмежених компетенцій, недоступних для дослідника при сьгоднішньому поділі праці експертного співтовариства). Очевидно, треба було шукати певний компроміс між викликами, пов'язаними з розкриттям евристичного потенціалу теми, досяжним лише у дальшій перспективі (включаючи необхідні дискусії), і технічними завданнями завершення конкретної роботи, в рамках доступного автору на основі обробленого матеріалу.

Шлях до потрібної міри був підказаний сплесками конструктивної напруженості й розмаїття дискурсивних практик, спричинених двома загальноукраїнськими рухами протесту 2004 і 2013–2014 рр., предмети боротьби яких (захист виборчого права і євроідентичності громади) вдало корелювали з відомими з теорії модернізації завданнями етапів інституціоналізації і консолідації.

Це дозволило представити їх як точки біфуркації, в яких вектор демократичного переходу міг бути збережений або обернений на протилежний. Вписуючи дані «години пік» політичного дискурсу в концептуальні рамки модернізаційного сюжету, де в цілому амбівалентне щодо реформ пострадянське суспільство природноісторичним чином породжує подібний у цьому сенсі політичний клас, який почергово обертається до спостерігача то реформаторською гранню, запроваджуючи прогресивні «правила гри», то ретроградною, домагаючись їх скасування і цим мимоволі спричиняючи загальносуспільну мобілізацію протесту (де в ролі гегемона виступають нові суспільні страти, що встигли постати в ході згаданих вище реформ, скасування котрих тепер уже не припускають); – дослідник не лише може побачити складну органіку суспільних змін, але й відкриває неочевидну для стороннього спостерігача роль політичного дискурсу як н о с і я і н с т и т у ц і й н о ї п а м ' я т і вітчизняної політії перехідної доби, що дозволяє пояснити, яким чином за відсутності певного сталого «лідера перетворень» (як пам'ятаємо, в Україні на сьогодні не залишилося жодної представленої парламентською фракцією партії, яка діяла на момент проголошення Незалежності) зберігається

спадкоємність у ході демократичних змін. До цього положення, яке, на наш погляд, має певну евристичну цінність, але потребує дальшого обговорення, ми повернемося наприкінці книжки.

Стисло окреслимо зміст роботи.

У першому розділі **«Політичний дискурс: межі парадигми»** визначається актуальність проблеми, стан її розробки, теоретичні завдання. Констатується наявність потенційно евристичної «розвилки» у наявних теоретичних підходах щодо вивчення політичного дискурсу (нетематизованої самими представниками різних кіл теоретиків), щодо конструктивної ролі принципу поділеної відповідальності громадян як мовців, який зберігається або упускається в наявних моделях, що визначає їх орієнтацію на феноменологічний горизонт відкритого або закритого суспільства.

У другому розділі **«Конституювання фігури автономного актора/мовця в суспільному дискурсі “перебудови”»** розглядається, як в умовах загальної лібералізації режиму, ініційованої радянським керівництвом у межах нового політичного курсу, в ході відкритих дискусій, через оприявлення суспільних реалій, витіснених раніше з публічного простору, природноісторичним чином постають нові ідентичності акторів, трансформуючи порядок денний, який з певного моменту вже не підлягає контролю ніякого єдиного «центру», наслідком чого стає поступова трансформація Союзу РСР через «парад суверенітетів» у п'ятнадцять нових демократій, однією з яких постає незалежна Україна.

У третьому розділі **«“Політичний акорд” і момент відповідальності. Дисбаланс формалізацій в українській політології: від здобуття Незалежності до Майдану (на матеріалі підручників з політології)»** аналізується, як в умовах молодого демократії, розв'язуючи завдання артикуляції спільних «правил гри» у дискурсивній сфері (згадаємо фігуру «zoopolitikon»), українська громада з перемінним успіхом засвоює досвід класичної традиції, де новопосталий «політичний суржик» є досить точним віддзеркаленням суперечливого перебігу реформ на етапі, який закінчився «помаранчевим» вибухом. Виявлення у корпусі аналізованої

літератури двох взаємовиключних (збереження/упущення) щодо принципу відповідальності акторів орієнтацій, не відрефлектованих самими творцями цієї дискурсивної формації, дозволило показати, за допомогою концептуалізації *політичного акорду*, неподільність в уявленні про політичне складників (ідеал-конструктів) спільного блага, політичної особи (як її носія) і, водночас з цими концептуалізаціями, маніфестацію їх емпіричної наявності як гармонізованої цілісності*.

У четвертому розділі **«Емерджентний актор і мережі довіри. Два дискурси українського Майдану (2004 і 2013–2014 рр.)»** аналізується, як в умовах двох загальнонаціональних протестних рухів солідарними зусиллями громадян, які постають перед викликом незабезпеченості на практиці гарантованих конституцією базових прав і свобод, відбувається повернення «мовних ігор» вітчизняної політії до формату взаємної відповідальності акторів, альтернативою чого виступає демонтаж української державності як такої.

Як побачить читач, звернувшись до тексту дослідження, наскрізну єдність дії задає в ньому когерентність (узгодженість) оптики, де єдиний мислений експеримент взаємно пояснюючого зіставлення основоположень теорії модернізації і сучасних дискурсивних досліджень у «третейському світлі» загальних начал політичної теорії поділений на чотири «підексперименти».

* Ця сингулярність в елементарному акті відповідальної комунікації (що не підлягає, таким чином, редукції) стимулювала нас до концептуалізації в цьому дослідженні моменту відповідальності як особливого координатного порядку зв'язку цих детермінант (що дозволяє їх експлікацію, в тому числі окремішню, теоретиком), але який передбачає неодмінну тут-і-т епереалізацію його акторами «щоденного плєбісциту» (Е. Ренан), який ми можемо (як громадяни і дослідники) формалізувати як момент виклику. Оскільки нові виклики громадяни у відкритому суспільстві зустрічають, не маючи для них теорії (яка буде лише постфактум визначена за наслідками буріння їхніми зусиллями, згідно з веберівським визначенням, «глибинних пластів історії»), ми артикулюємо цей зазор як сферу дії практичного розуму (за Кантом), велінню якого, як відомо, може у вирішальну мить слідувати і славнозвісний *брюссельський хлопчик*. В цьому розумінні згаданий «політичний акорд» виконує для політичного дискурсу роль, подібну регулятивним ідеям практичного розуму.

Спочатку в теоретичному розділі принципово розмежовуються відмінні за наслідками їх практичного застосування два підходи до вивчення політичного дискурсу (в одному з яких артикульований чинник поділеної відповідальності, а в іншому – ні). Слідом показано, як у режимі реального історичного часу, «тут-і-тепер» громадяни, часто-густо методом проб і помилок, знахідок і втрат (не звертаючися при цьому до теорії, якої можуть не знати), тим не менше, знов і знов повертаються до передбаченого в ній формату солідарної взаємодії як єдино реалістичного, де альтернативи постають фатальними для громадянського ладу.

Цей наголос дослідження на перетині *знов-народження-нормативу* в критичних ситуаціях, де акт висловлювання актора дорівнює вчинку (як це властиво перформативу), зумовив таку особливість роботи, як обмеження авторського аналітичного втручання в подібних очевидних випадках констатацією досягнення межі, далі якої аналіз йти не може, згідно з теоретично введеними рамковими умовами, де перед нами свідчення *іншого* актора, *його* експерименту*. Багатоголосся, представлене на сторінках, у цьому сенсі виявляє загальне положення щодо концептуальної навантаженості емпірики. Нам ішлося, в тому числі, про те, щоб не дати собі забути про масштаб завдання, яким поставало творення дискурсу вітчизняної політиці безпрецедентної для її історії доби перетворень («труд этот, Ваня, был страшно громаден»), солідарним актором якого, зрештою, виступає *громада на агорі* в умовах *виклику*); теоретик же, коли вдається, може обробляти цю музику.

* Про це слід нагадати, оскільки часова відстань сприяє забуванню, що, починаючи від першого етапу демократичного переходу, лібералізації в умовах пізнього СРСР, подібно моментам сплеску протестних рухів у часи незалежної України, цілком реальною лишалася альтернатива повороту вектора реформ, що для актора-мовця означало, ціною його висловлювань, кар'єру, свободу, здоров'я, а для когось життя (як передбачає тогочасний жарг: «Говариш, верь, пройдет она, так называемая гласность; и вот тогда госбезопасность припомнит наши имена»). Поставимо поряд з цим маніфестовану акторами «зими, що нас змінила», незгоду приймати в політичній комунікації страх як аргумент у політиці, і ми отримаємо найочевидніше засвідчення інституційної пам'яті, про яку йшлося.

1. ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС: МЕЖІ ПАРАДИГМИ

1.1. Вивчення політичного дискурсу: методологічна розвилка

Лінгвістичний поворот, який справив фундаментальний вплив на сучасну гуманітаристику, сьогодні вивів на чільні позиції у політичній науці дослідження політичного дискурсу. З певним запізненням, починаючи з 2000-х рр., цей напрям розвивається і в Україні*.

Одним з цінних досягнень вказаного напрямку є звернення особливої уваги на соціальні практики, які лежать в основі певного дискурсу і визначають горизонт мовця. Разом з тим, як кожен дослідницький напрям, з часом він виявив і певні вади. Однією з них стало утвердження в широкому колі досліджень презумпції, яку, спрощуючи для наочності, можна визначити так: усе, що говориться про політику, принаймні публічно, може бути віднесене до політичного дискурсу.

В якийсь момент подібне положення може видаватися очевидним, коли не банальним. Але спробуємо на місце політики у формулі «все, що говориться про політику, належить до політичного дискурсу» підставити, наприклад, фізику або біологію: очевидно, вона буде нечинною. Чому ж те, що явно не може бути

* Серед робіт останніх років див., зокрема: Кулик В. М. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. Київ: Критика, 2010; Нагорна Л. П. Исторична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. Серед останніх дисертацій, присвячених цій проблематиці, назвемо, зокрема: Моспаненко І. В. Дискурс локальної організації влади в західноєвропейській політичній думці XIX – початку XX століття: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Дніпропетровськ, 2013; Тельпіс О. В. Еволюція дискурсу політичного лідера в сучасних міжнародних відносинах: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2014; Донська А. Г. Політична концептуалізація Європи в сучасному науковому дискурсі: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2015; Кривенко С.-В. О. Семантична парадоксальність політичного дискурсу (теоретико-методологічний аналіз): автореф. дис. ... канд. політ. наук. Львів, 2016 та ін. Для ширшого ознайомлення з історією напрямку можна запропонувати працю Л. Філіппса і М. В. Йоргенсена (Филлиппс Л., Йоргенсен М. В. Дискурс-анализ. Теория и метод. Харьков: Изд-во Гуманитарный Центр, 2004. 336 с.).

нами сказано щодо фізики й біології, – сприймається як доречно або переконливе щодо політики? Можливо, тому, що стосовно фізики й біології не всі матимуть відповідні компетенції, – натомість, оскільки всі живуть у суспільстві, а жити в суспільстві й бути вільним від його законів не можна; в суспільстві ж завжди присутні владні відносини, у вимірі яких і здійснюється політика – на загал, усі мають хоча б мінімальну компетенцію щодо політики; – приблизно так, ймовірно, можна реконструювати хід наших думок.

Але чи кожна влада є політичною? – ось питання, що ним, як правило, не задаються сьогодні дослідники. Між тим, уже Аристотель відрізняє політичну владу як стосунки між вільними й рівними громадянами – від стосунків між батьками й дітьми і між панами й рабами: останні два різновиди за визначенням не є політичними. Отже, якщо в певному краї утверджується режим, де піддані виявляються у становищі дітей, опікуваних батьками; або населення перетворено на рабів, що заповнюють концтабори, – влада, безперечно, у ньому зберігається, але вона за визначенням не є політичною. Тож очевидно, людина, яка не мала досвіду спілкування вільних і рівних, не зможе компетентно висловитися про політику, оскільки не ознайоmlена з предметом. Тобто, навіть якщо вона буде вживати *слова*, що мають походження зі світу політичного: демократія, свобода, права тощо, – тим не менше, вона буде так само відчужена від *реальності*, яка за цим стоїть, як людина, що не знала досвіду дружби чи кохання, і говорить про них; це різниця між людиною, яка пройшла або не пройшла певний досвід *ініціації*.

Саме цей момент компетенцій, на наш погляд, найчастіше випадає з теоретичних побудов у разі звернення до політичного дискурсу як у вітчизняних, так і західних учених. Перейдемо до прикладів.

На початку звернемося до відомої теорії метафори Лакоффа і Джонсона, викладеної ними у книзі «Метафори, якими ми живемо». Її автори, за всіх наявних у тексті застережень, по суті, обіймають позицію панметафоризму: «переважаюча частина

нашого досвіду і діяльності за своєю природою метафорична, і... більша частина понятійної системи людини також структурована за допомогою метафор»¹. «Наша основна теза зводиться до того, що більша частина звичайної понятійної системи людини структурована за допомогою метафор, тобто більшість понять розуміється за допомогою тих або інших частин інших понять». При цьому сутність метафори – «це розуміння і переживання сутності одного виду в термінах сутності іншого виду»².

Отже (за, можливо, якимись незначущими винятками), згідно з викладеним, ми висловлюємося лише метафорами, пояснюючи собі щось одне через щось інше. Проте можна назвати як мінімум один клас тверджень, який не підпадає під таку метафоричну побудову: це *перформативні* твердження, на кшталт «я обіцяю», «я запевняю», «я переконую», «я наполягаю» і т. д. Їх принципова особливість у тому, що тут акт називання збігається з самим актом, який називається, і ми розуміємо його з нього самого; більше того, *не можемо не розуміти*. Це, сказати б, привілейовані моменти, де можна говорити про буття людини, де вона очевидно є собою (адже не можна обіцяти, запевняти і т. п. за когось іншого, а не від себе) і присутня повністю: я не можу і обіцяти, і не обіцяти. І тут відзначимо, що подібні висловлювання є *відповідальними*.

Якщо тепер ми подивимося на ситуації, коли, наприклад, людина висловлює свою останню волю, або відповідає перед священиком, чи згодна вона взяти іншу за подружжя, або коли в суді суддя ставить запитання: чи ви вбили цю людину, – в усіх таких випадках наші твердження організовані за моделлю перформативних висловлювань, і, стверджуючи те або інше, ми визначаємо свою долю, й кожне «так» або «ні» залишає після себе іншу людину, ніж коли б прозвучало інакше слово (чого не скажеш про метафору). Пояснення такої різниці, найімовірніше, полягає в тому, що Лакофф і Джонсон, як вони кілька разів

¹ Лакофф Дж., Джонсон М. Метафори, которими мы живем. Москва: Едиториал УРСС, 2004. С. 177.

² Там само. С. 27.

зауважують під час викладу, беруть за предмет дослідження *повсякденний життєвий досвід* – у той час як момент екзистенційного вибору, очевидно, не є повсякденним: адже в результаті нього на світ з'являється інша людина.

Повертаючись тепер до проблеми політичного дискурсу, – очевидно, що ситуація, де в основі лежать стосунки між громадянами, – не може бути описана без відповідальності: якщо актори політичної комунікації не виявляють її, політичному приходиться край – виникає ситуація «війни всіх проти всіх». І тут ми виявляємо, що аналізована теорія метафори за своїми засновками приходиться у суперечність з моделлю політичного. Її автори розглядають метафори як рядоположні (сам факт спонтанного народження метафори є достатньою підставою для включення її до множини інших – «якими ми живемо», за промовистою назвою книжки). За такою картиною прихована неявна презумпція, що можливо висловлювати все, що завгодно, і це ніяк не порушуватиме вихідний стан речей.

Проте ця презумпція явно не відповідає дійсності. Людина є смислопороджуючою істотою; як є слова, що живлять, є і такі, що вбивають. І коли публічний простір заповнюється виразами (у т. ч. метафоричними), що принижують людську гідність, політика закінчується: якщо нацисти або носії подібних до них ідеологій ставилися до певних суспільних груп як до «скажених собак» чи «шкідливих комах», – то ми ж не проводимо політику щодо шкідливих комах. З цієї причини в конституціях демократичних країн, як правило, й накладається заборона на висловлювання поглядів, що розпалюють ворожнечу (міжетнічну, міжконфесійну і т. д.). Тобто практика свідчить – одним з найпромовистіших останніх прикладів став геноцид у Руанді, – що у випадку, коли групи з такими поглядами здобувають владу, певні метафори закріплюються як еквівалент реальності, на інші ж накладається заборона, і ті, хто не дотримується цієї заборони, йдуть з життя; очевидно, стає неможливим і процес вільного наукового дослідження. (Отже, в подібній теорії метафори не відрефлек-

товані засновки її власної можливості: плюралізм можливий лише в умовах обмежень, заданих відповідальною поведінкою у комунікації, де не все, що спонтанно народилося, є припустимим).

Таким чином, у цьому розгляді ми бачимо, що усунення пункту поділеної відповідальності в розглянутій вище теорії метафори приводить до її суперечності щодо моделі політичного, де стосунки між вільними і рівними громадянами не можуть бути описані без цього моменту.

Якщо тепер ми звернемося до такого відомого напрямку (або групи напрямів) дослідження політичного дискурсу, як критичний дискурс-аналіз, то побачимо, що і до теоретичних моделей, пропонованих його представниками, як правило, можна віднести викладене вище застереження щодо елімінації з них моменту відповідальності й рядоположності всіх дискурсів (подібно до метафор).

Так, один з провідних представників цього напрямку Н. Фейрклаф у своїй праці «Analysing discourse», відзначаючи, що його підхід до дискурс-аналізу базується на припущенні, що мова є неусувним елементом соціального життя, пише: «Мій підхід до дискурс-аналізу (варіант критичного дискурс-аналізу) базується на припущенні, що мова є неусувною частиною соціального життя, діалектично взаємопов'язаною з іншими елементами соціального життя, тож соціальний аналіз і дослідження завжди мають взяти до уваги мову. Це означає, що одним з продуктивних шляхів проведення дослідження соціуму є такий, що фокусується на мові, застосовуючи певну форму дискурс-аналізу. Це не означає зведення суспільного життя до мови, кажучи, що все є дискурсом – ні. Скоріше, це одна з аналітичних стратегій серед багатьох, і часто має сенс використовувати дискурс-аналіз у сполученні з іншими формами аналізу, наприклад, етнографією або формами інституційного аналізу»¹.

¹ Fairclough Norman. *Analysing discourse. Textual analysis for social research.* London; New York, 2007. P. 2.

Саме цей момент, коли в основу теоретичної моделі дискурсу як достатній кладеться момент нерозривності суспільства й мови (що само по собі дозволяє виявляти закономірності, які поширюються на всі типи суспільств), тим самим накладає обмеження на чинність подібної моделі у застосуванні до вивчення власне *політичного* дискурсу: мова є неусувною з суспільного життя, але політика, як було показано вище, – *усувною*. Як наслідок, у межах цієї дослідницької програми ми не можемо відділити політичне від неполітичного, що виявляється вже на рівні відбору даних для аналізу, де можуть сусідити явища належні й не належні до політичного (адже й емпірика, як відомо, є концептуально навантаженою).

Перейдемо до прикладів. Так, у роботі відомого представника КДА (критичного дискурс-аналізу) П. Чілтона «Аналізування політичного дискурсу» ціла глава присвячена зіставленню текстів Дж. Буша-мол. і бін Ладена як двох зразків політичного дискурсу¹. Проте ісламський лідер, текст якого обраний для зіставлення, очевидно, не виступає носієм політичного бачення суспільства як спілкування вільних і рівних; тож у цьому випадку його текст, за визначенням, не належить до політичного дискурсу і не може братися для аналізу.

Дещо складніший випадок – наведений у тій же книзі і докладно аналізований текст консервативного політика Е. Пауелла, спрямований проти емігрантів. Автор послідовно розбирає текст його промови, показуючи апеляцію мовця до тих чи інших прихованих страхів аудиторії (страх майбутнього, страх змін, страх домінування тощо), але, тим не менше, відносить цей текст до *політичного* дискурсу². Проте, на наш погляд, таке віднесення є безпідставним. Нагадаємо, що одним з базових елементів політичного як порядку існування суспільств є усунення зі стосунків між громадянами й суспільствами страху – що

¹ Chilton Paul. Analysing political discourse. Theory and practice. London; New York, 2006. P. 173–193.

² Chilton Paul. Analysing political discourse. P. 110–124.

неодноразово відзначалося від Перікла до Рузвельта. Тож той, хто сіє страх, навіть якщо він має статус високоповажного політика, так само мало належить до політиків, як солдат чи офіцер, який сіє паніку на фронті, навіть якщо він носить форму з усіма відзнаками. Адже якщо паніка охоплює суспільство, члени його втрачають здатність поводитися відповідально, як вільні й рівні; відповідно, і рішення, прийняті під впливом страху, перестануть бути політичними. У цьому сенсі показові слова М. Тетчер, сказані з іншого приводу: страх – не підстава для зовнішньої політики (очевидно, й внутрішньої).

Одним з проявів уявлення про рівний статус, по суті, будь-яких дискурсів у публічному просторі стає кваліфікація як пригнічення свободи в суспільстві обмежень щодо представлення в медіях таких груп, як терористи, наркомани чи футбольні хулігани. В. Кулик, представляючи такі підходи, пише: «На думку Тоні Бенета, така медійна неупередженість в обмеженому обсязі – з вилученням терористів, комуністів та інших гаданих ворогів громадського ладу – робить вагомий внесок у відтворення чинної політичної системи та ототожнення цієї системи з самою нацією»¹; «..ті, хто не приймає буцімто загальноприйнятих способів вираження й захисту своїх інтересів (як-от учасники “радикальних” організацій чи протестних акцій) або відкидає обмеження, що їх накладає суспільство на спосіб життя своїх членів (скажімо, наркомани чи футбольні хулігани), згідно з цим припущенням опиняються поза межами консенсусу, норми й самого суспільства. Оскільки, як писав Гол про британський мейнстримовий дискурс 1960-х, “ці групи не сприймано як зорганізовані довкола несумісних [із панівними] структурних чи ідеологічних принципів, то їх окреслювали винятково з погляду їх відхилення від консенсусу. Бути поза консенсусом – означало бути не в

¹ Кулик Володимир. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. Київ: Критика, 2010. С. 129.

альтернативній системі вартостей, а просто поза нормами як такими”»¹.

Проте, на наш погляд, тут очевидними стають межі парадигми, де всі наявні дискурси (укорінені в практиках) розглядаються як рядоположні. Якщо не проводиться різниця між практиками, що включають і не включають момент відповідальності, – а практика наркомана чи футбольного хулігана не передбачає цього моменту, – ми стираємо різницю між відповідальною і безвідповідальною поведінкою, опиняючись за межами суспільного договору, руйнуючи самі начала цивілізованого життя. (Зрозуміло, що людина, яка у певний момент вживає наркотики чи долучається до футбольних хуліганів, може в інший момент виступати як конструктивно діюча особа – але тоді вона й не підпадає під це визначення; йдеться саме про «легітимацію» певних руйнівних (асоціальних) за визначенням практик, непредставлення яких у публічному просторі трактується як придушення прав і свобод: як зазначив один з авторів, жодна свобода слова не захищає людину, яка кричить «пожежа!» у переповненому театрі).

Тим не менше, не всі напрями і підходи, практиковані у західній науці, позначені зазначеною елімінацією принципу відповідальності. Ряд авторитетних дослідників – зокрема, Ю. Габермас, Дж. Ролз, М. Фуко (нижче ми пояснимо це твердження докладніше) зберігають його як основоположний в моделі політичного дискурсу. Зокрема, Габермас (до речі, коментуючи Ролза) пише: «“Публічною” називається спільна перспектива, в якій громадяни силою кращих аргументів *взаємно* переконують одні одних у тому, що справедливо, а що – ні. Тільки така поділена всіма перспектива публічного застосування розуму і надає моральним переконанням їх об’єктивності. “Об’єктивними” Ролз називає дієві нормативні висловлювання; і їх об’єктивність

¹ Кулик Володимир. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. С. 133.

він обґрунтовує процедурним способом, тобто посилаючись на публічне застосування розуму, яке відповідає певним контрафактичним умовам: “Політичні переконання (які також є і моральними) об’єктивні – справді засновані на певному порядку причин, – якщо розумні й раціональні особистості, достатньо обізнані і добросовісні у застосуванні своїх здібностей практичного розуму... в кінцевому рахунку схвалюють ці переконання... при тому, що ці особи ознайомлені з релевантними фактами і достатньою мірою вивчили стосовні до діла основи в умовах, сприятливих для належної рефлексії”¹ (виділено авт. – *Е. Ш.*). Отже, тут громадяни розглядаються як такі, що відповідально діють у сфері обговорення, так само, як вони відповідально чинять у публічній сфері.

І тут ми можемо відзначити, за всієї несхожості, спільність підходів Габермаса і Фуко (й відмінність останнього від представників критичного дискурс-аналізу, які посилаються на нього, зокрема, на введене ним уявлення про комплекс «владання» на підтвердження своєї релятивної позиції щодо рядоположності всіх дискурсів). Ми інтерпретуємо запропоноване Фуко уявлення в контексті реального досвіду численних суспільних груп і рухів, яким позначені 1960-ті, де ангажовані громадяни брали на себе відповідальність у «розширеному відтворенні суспільства» (Ф. Гаск): звертаючись до таких практик, ти природно-історичним чином виявляєшся наділений певним знанням про суспільство як необхідний його співтворець; а отже, невідчужуваним чином наділений також певними ресурсами у вимірі владної взаємодії членів суспільства (коли можемо говорити про *soft-power* мереж громадян, *grass roots* тощо).

Проте тут і виявляється, що перед нами той самий зв’язок, що був артикульований уже Аристотелем: де є поділена відповідальність, там є полісна громада (в цьому сенсі очевидна нерозривність у розумінні предмета від Аристотеля до Габермаса і

¹ Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории. Санкт-Петербург: Наука, 2008. С. 143–144.

Фуко). Коли ж цей зв'язок включеності, участі у «розширеному» відтворенні суспільства й політичної участі, в тому числі у публічних обговореннях, усувається – як це відбувається, зокрема, в межах розглянутих нами вище дослідницьких програм; ми отримуємо моделі, які явно чи неявно включають презумпцію рядоположності будь-яких конструктів у публічному просторі; тобто, що у публічному просторі можуть висловлюватися будь-які твердження – і при тому політичне в суспільстві (й само суспільство) зберігається, – в той час як і концептуально, і емпірично демонструється, що це веде до ситуації «війни всіх проти всіх», яка лежить за межами політичного існування.

Тим не менше, хоча, як сказано, у роботах ряду найбільших дослідників політичного дискурсу момент відповідальності як елемент теоретичної побудови зберігається – проте і в них він зазвичай залишається належним чином не артикульованим (що показує, зокрема, доля спадщини Фуко, як вона була інтерпретована в межах дослідницької програми КДА). Тобто, хоча єдність предмета політичного у західній традиції від Аристотеля до Фуко і Габермаса на практиці зберігається, вона не відрефлектована належним чином. З цього постає необхідність проведення такої рефлексії, щоб методологічна «розвилка», яку створює пункт відповідальності у підході до вивчення політичного дискурсу, стала очевидною, що дозволить бачити чіткі межі предмета.

1.2. Момент відповідальності у політиці і опозиція «відкрите/закрите»

У наших студіях політичного дискурсу ми прийшли до поділу наявних теоретичних підходів на дві групи, що відрізняються залежно від того, включений чи не включений у модель політичного дискурсу момент поділеної відповідальності мовця. Наріжний характер цього пункту зумовлений тим, що елемент відповідальності виступає конститутивним щодо самої сфери

політики, і з його усуненням уся сфера політичної комунікації підважується, стаючи імітацією самої себе: замість відповідальних громадян і відповідальних політиків у публічному просторі постають безвідповідальні політикани і маніпульоване населення. Разом з тим, незважаючи на важливість цього пункту, він залишається не артикульованим у сучасному політологічному знанні. Ми спробуємо розкрити його теоретичне значення, показавши зв'язок моменту відповідальності з відомою опозицією «відкрите/закрите».

Названа опозиція залишається працюючою моделлю в гуманітаристиці (пошлемося, як нещодавній приклад, на збірник відомих французьких істориків «Відкритість. Суспільство. Влада»¹). Протиставлення відкритого і закритого типів суспільства, яке зажило популярності з виходом праці К. Р. Поппера «Відкрите суспільство та його вороги», зберігає свій евристичний потенціал. Ми виявляємо це у пізніших роботах таких авторів, як І. Берлін, у якого дві концепції свободи (позитивна і негативна) розглядаються як такі, що не зводяться одна до одної, у працях В. Лефевра, де описуються дві протилежні за принципами етичні системи та ін. Проте всі ці роботи, попри їх впливовість, не розглядаються у політичній науці як складові певної традиції, – що обмежує використання їх евристичного потенціалу. Нижче ми спробуємо здійснити його експлікацію.

Хоча саме праці К. Р. Поппера опозиція «відкрите/закрите» великою мірою завдячує своєю популярністю, за визнанням автора, сама ця опозиція була ним запозичена з праці А. Бергсона «Два джерела моралі та релігії». Відзначимо, що у ній французький мислитель виділяє два різні за принципами впливи, які справляють на індивіда ці два типи моралі й релігії: один, характерний для закритого суспільства, постає як тиск маси на індивіда; тоді як другий являє собою потяг до високого зразка реалізованого генієм і святим способу існування людини. Таким

¹ Відкритість. Суспільство. Влада. Від Нантського едикту до падіння комунізму. Київ: Ніка-Центр, 2008. 264 с.

чином, ці два впливи виявляються різними за природою¹ (що, між іншим, по-новому повертає проблему особистості в історії, пояснюючи ефективність її впливу на суспільний процес).

У праці Поппера, до якої тепер перейдемо, автор звертається до аналізу засновків європейської суспільної думки, намагаючись у ньому знайти джерела успіху тоталітарних режимів (книга писалася під час Другої світової війни). У першому томі в центрі дослідницької уваги виявляється Платон; точніше, ті складові його спадщини, які зробили можливим його трактування як предтечі пізніших творців тоталітарних моделей суспільства.

Поппер звертає увагу на те, що як в античні часи, так і в сучасну добу тоталітарні рухи відповідають на справді наявну проблему: збереження стабільності суспільства. Головним завданням Платона, на Попперову думку, було намагання в межах уявлення про світ нерухомих вічних зразкових моделей усунути можливість змін (які можуть відбуватися лише на гірше), що привело його до ідеалізації родоплемінного минулого грецького суспільства.

Характеризуючи особливість закритого суспільства, Поппер звертає увагу, що для людей у ньому характерна практична відсутність розрізнення природних законів і соціальних норм. «Однією з суттєвих рис магічної свідомості древнього – племінного або “закритого” суспільства – є пануюче в такому суспільстві переконання, ніби воно існує в зачарованому колі незмінних табу, законів та звичаїв, які вважалися настільки ж немінучими, як схід сонця, зміна пір року та інші цілком очевидні закономірності природи. І лише після падіння магічного “закритого суспільства” стало можливим теоретичне осмислення відмінності “природи” від “суспільства”»².

¹ Див.: Бергсон А. Два источника морали и религии. Москва: Канон, 1994. 384 с.

² Поппер К. Р. Открытое общество и его враги. Т.1: Чары Платона; Т.2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы . Киев: Ника-Центр, 2005. С.73.

Коли ж ми усвідомлюємо, що норми і нормативні закони можуть вводитися й змінюватися людиною, з'являється момент нашої відповідальності¹. Поппер відзначає, що, наприклад, рішення боротися з рабством не залежить від факту, що всі люди народжуються рівними й вільними й ніхто не народжується в кайданах. «Справді, адже навіть якщо всі ми народжуємося вільними, скоріше за все, знайдуться люди, що намагаються закути інших у кайдани і навіть вірять у те, що вони повинні це зробити. Точніше кажучи, якщо ми помітимо, що певний факт можна змінити – наприклад, факт, що багато людей страждає від хвороб, то щодо цього факту ми можемо зайняти цілком різні позиції: прийняти рішення зробити все можливе, щоб змінити цей факт, вирішити боротися з будь-якою спробою його зміни або вирішити взагалі не вдаватися щодо нього до жодних дій. Усі моральні рішення, таким чином, пов'язані з тим або іншим фактом (найчастіше фактом суспільного життя) і всі підвладні змінам факти суспільного життя можуть послужити основою для різних рішень. Це доводить, що **рішення ніколи не можуть бути виведені з фактів або описів фактів**»² (виділено нами. – *Е. Ш.*), – завважимо цей момент дистанції між фактом і нашою позицією.

Відповідно, – продовжує автор, – будь-які норми, що пропонуються тими чи іншими їх ініціаторами, набувають реальності лише через нас: «Я стверджую, що ми, і тільки ми, несемо відповідальність за прийняття або відкидання запропонованих нам законів і що відрізнити пророків від лжепророків маємо ми самі. Властивість богоданості може бути приписана будь-яким нормам. Якщо ви приймаєте “християнську” етику рівності, терпимості і свободи совісті тільки тому, що її освячує божественний авторитет, то ви будете свій дім на піску: справді, адже скільки разів ми чули вигуки, ніби нерівність заповідана

¹ Поппер К. Р. Открытое общество и его враги. Т.1: Чары Платона; Т.2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. Киев: Ника-Центр, 2005. С.73.

² Там само. С. 77.

Господом і що не можна терпіти невіри. Проте якщо ви приймаєте християнську етику не тому, що так було наказано, а тому, що ви переконані, що це правильно, то відповідальність за це цілком ляже на ваші плечі»¹.

Одним з інституційних проявів наслідків цієї відповідальності стає необхідність контролю за правителями і розуміння, що неможливо створити інститути, які б працювали незалежно від того, які люди їх обслуговують².

Нарешті, Поппер визнає, що між «закритим» і «відкритим» суспільством немає абсолютної прірви, певні табу (харчові, ввічливості тощо) існують там і там; але для відкритого суспільства характерна досить широка сфера особистих рішень: «І все ж між нашим і племінним суспільством є суттєві відмінності. У нашому способі життя між законами держави, з одного боку, і табу, яких ми звично дотримуємося, – з іншого, існує постійно розширювана сфера особистих рішень з її проблемами і відповідальністю. І ми знаємо важливість цієї сфери. Особисті рішення можуть привести до змін табу і навіть політичних законів, які вже не являють собою табу. Можливість раціональної рефлексії з приводу проблем, що постають перед людиною, – ось що становить корінь різниці цих двох типів суспільства»³.

Схожим чином автор висновує наявність неусувного зазору між нормою, виведеною у межах певного історичного пророцтва, коли у другому томі роботи звертається до творів Гегеля, Маркса та ін. авторів XIX ст., які запропонували подібні пророцтва, – й нашою позицією щодо цієї норми. Припустимо, пише Поппер, що хтось зазирнув на сто або кілька сотень років у майбутнє і побачив прийдешнє. Чи впливає з цього його прийняття тодішніх принципів?

«Отже, давайте насамперед обговоримо вимогу історичистської етики, згідно з якою основоположне рішення за або проти

¹ Поппер К. Р. Открытое общество и его враги... С. 80.

² Там само. С. 494.

³ Там само. С. 173.

однієї зі систем моралі само по собі не є моральним рішенням і базується не на тих або інших моральних міркуваннях або почуттях, а на науково-історичному пророкуванні. Ця вимога, думається мені, є неспроможною. Щоб переконатися в цьому, досить виявити імператив, або принцип, поведінки, що впливає з нашого основоположного рішення. Цей принцип такий: “Живи згідно з мораллю майбутнього!” або “Засвой моральні принципи тих, чиї дії найбільш корисні для творення майбутнього!”. Так ось, як мені видається, навіть якщо нам достеменно відомо, якими будуть наступні 500 років, у нас немає жодної необхідності керуватися таким принципом. Справді, можна, наприклад, уявити, що якомусь гуманісту-вольтер’янцю, який передбачив у 1764 р. розвиток Франції, скажімо, до 1864 р., могла б не сподобатися картина, що відкривається. Цілком можна уявити, що він міг би вважати її відразливою і вирішити, що для нього неприйнятні моральні норми Наполеона III. Я буду вірний своєму гуманістичному кредо, скаже він у цій ситуації, і в його душі я виховаю своїх учнів. Можливо, вони переживуть ці важкі часи і, хто знає, одного прекрасного дня зможуть здобути перемогу. Так само можна уявити (я не наполягаю на більшому), що людина, яка сьогодні впевнено передбачає, що насувається епоха рабства, що нам знов доведеться підпасти під ярмо затриманого, або зупиненого, суспільства або навіть повернутися до тваринного стану, тим не менше приймає рішення не засвоювати норм цієї епохи, що насувається, а мірою сил намагається сприяти збереженню своїх гуманістичних ідеалів, в глибині душі сподіваючись на відродження своєї моралі у якомусь туманному майбутньому.

Звичайно, такі ситуації цілком можна собі уявити. Навряд чи слушно при цьому сказати, що персонажі цих ситуацій приймали “наймудріші” рішення. Проте оскільки ані передбачення, ані який завгодно соціологічний або психологічний закон не виключають можливості прийняття таких рішень, то перша вимога історичистської моралі виявляється неспроможною. Чи повинні ми прийняти мораль майбутнього лише тому, що це мораль майбутнього, – саме

ця проблема є моральною. Основоположне рішення не можна вивести з якого б то не було знання майбутнього»¹.

Зафіксувавши підсумки виконаної мислителем роботи, внаслідок якої через проведене розрізнення між пропонованими соціальними нормами і нашою позицією щодо них окреслюється зона нашої вільної дії, особистого рішення, яке нічим не можна заступити, – перейдемо до праці Ісайї Берліна «Дві концепції свободи», де автор виконує подібну процедуру щодо однієї з ключових ідей суспільної думки.

Берлін починає з розрізнення між двома питаннями, які торкаються різних аспектів свободи: одне з них – «до якої міри можна втручатися в мої дії?». Інше: «Хто має мною керувати?». Хоча до певної міри вони перехрещуються, все ж таки це різні питання: «Джеферсон, Берк, Пейн, Мілль склали різні переліки особистих свобод, але аргументація на користь утримання влади на певній відстані, по суті, завжди була тою самою. Ми мусимо зберегти мінімальний простір особистої свободи, якщо не хочемо “принизити чи заперечити свою природу”. Ми не можемо лишатися абсолютно вільними й мусимо відмовитися від якоїсь частини своєї свободи, аби зберегти решту її. Але цілковите самозречення рівнозначне зведенню самого себе нанівець. Яким же в такому разі має бути цей мінімум? Той, від якого людина може відмовитися, лише пішовши супроти сутності своєї людської природи. У чому ж полягає ця сутність? Які норми впливають з неї? Це було і, мабуть, завжди буде предметом нескінченних дебатів. Та, хоч би який був принцип, у термінах якого окреслять сферу невтручання: принцип природного закону, природних прав, користі, висловлення категоричного імперативу, святості соціального контракту чи будь-які інші поняття, за допомогою яких люди прагнуть пояснити й виправдати свої переконання, – свобода в цьому розумінні означає свободу від; що не можна переступати межі, яка весь час зсувається, але яку завжди можна розпізнати.

¹ Поппер К. Р. Открытое общество и его враги... С. 383–384.

“Єдина свобода, що заслуговує на це ім’я, полягає в гонитві за власним інтересом у свій спосіб”, – сказав найушлавленіший з її поборників. Якщо так, то чи виправданий примус? Мілль не сумнівався в тому, що він виправданий. Оскільки справедливість вимагає, щоб усі індивіди мали право на мінімум свободи, то всіх інших індивідів, з необхідності, слід стримувати, якщо треба силоміць, від того, щоб вони позбавляли свободи будь-кого. Справді, функція закону полягала в перешкоджанні саме таким зіткненням: держава була зведена до того, що Лассаль зневажливо характеризував як функції нічного сторожа чи дорожнього поліція»¹.

Натомість «позитивне» значення слова свобода виростає з бажання індивіда бути самому собі паном. «Я хочу, щоб мої життя та ухвали залежали від мене, а не від будь-яких зовнішніх сил. Я хочу бути знаряддям у своїх власних руках, а не в руках інших людей. Я хочу бути суб’єктом, а не об’єктом; хочу, щоб мною рухали міркування, усвідомлювана мета, що є тільки моїми, а не причини, що впливають на мене, так би мовити, ззовні. Я хочу бути кимось, а не ніким; хочу бути діячем – ухвалювати, а не виконувати постанови, ухвалені за мене, самокеруватися, а не бути керованим зовнішньою природою або іншими людьми, так, наче я річ, тварина чи раб, неспроможний виконувати роль людини, тобто, складати собі власні мету та лінію поведінки і дотримуватися їх. Це принаймні та роль, яку я мав на увазі, кажучи, що я розумний і що саме мій розум вирізняє мене як людину з решти світу. Я хочу, насамперед, усвідомлювати себе як мислячу, активну істоту, наділену бажаннями, відповідальну за зроблені мною вибори і спроможну пояснити ці вибори через посилання на мої власні ідеї та міркування. Я почуваюсь вільним настільки, наскільки вважаю це правильним, і невільним настільки, наскільки мене примушують усвідомлювати, що це не так»².

¹ Берлін І. Чотири есе про свободу. Київ: Основи, 1994. С. 185–186.

² Там само. С. 190.

Свобода, що полягає в пануванні над самим собою, і свобода, що полягає в неперешкоджанні мені з боку інших людей робити вибір, який мені хочеться, можуть на перший погляд видаватися достатньо близькими концепціями, подібно до позитивного і негативного способу висловити майже те саме, проводить далі автор; але при цьому «позитивне» і «негативне» поняття свободи історично розвивалися в різних напрямках, поки не зайшли у прямий конфлікт між собою.

Отже, продовжує Берлін, починаючи з метафори самокерування, – «я сам собі пан», «я нікому не раб»: «Хіба в людей немає досвіду звільнення з морального рабства чи з рабства природи, і хіба в ході цього звільнення вони не усвідомлювали, з одного боку, того “я”, що панує, а з другого, чогось у собі, що змушене підкорятися?».

У подальшому це панівне «я» по-різному ототожнюється з розумом, моєю «вищою натурою», «справжнім», «ідеальним» або з моїм «я» у найкращому розумінні, що протиставляється ірраціональному імпульсові, моїй «нижчій» натурі і т.д. «Тепер ці дві сутності можна подати як розділені ще глибшою прірвою: справжнє “я” можна уявити собі як щось ширше, ніж індивід (як звичайно розуміють цей термін), як соціальне “ціле”, якого індивід є лише елементом чи аспектом: плем’я, раса, церква, держава, велике суспільство мертвих, живих і ще не народжених. Ця сутність далі ототожнюється зі “справжнім” “я”, що, накидаючи колективну, чи “органічну”, єдину волю своїм непокірливим “членам”, досягає своєї, а отже, і їхньої, “вищої” свободи»¹.

Справді, зауважує Берлін, адже ми вважаємо можливим, а іноді гідним виправдання, примушувати людей в ім’я певної мети (наприклад, справедливості або громадського здоров’я), до якої вони самі прагнули б, якби були просвіченішими, але не роблять цього через свою сліпоту, нетямущість чи зіпсутість. «Ось чому мені легко уявити, як я примушую інших заради їхнього ж добра, в їхніх, а не моїх інтересах»². «З цього найбільше впливає, що вони

¹ Берлін І. Чотири есе про свободу. С. 191.

² Там само. С. 191–192.

не опиралися б мені, якби були такими розумними, як я, і розуміли свої інтереси, як я. «Проте я можу претендувати на куди більше. Я можу проголошувати, що вони насправді прагнуть того, чому вони у своєму темному стані свідомо опираються, оскільки всередині їх існує окультна сутність – їхня прихована раціональна воля, чи їхня “справжня” мета – і що ця сутність, хоча вона спростовується усім тим, що вони явно відчують, роблять і кажуть, є їхнім справжнім “я”, про яке бідне емпіричне “я” у просторі й часі може нічого не знати або знати мало, і що цей внутрішній дух є єдиною сутністю, що заслуговує на те, щоб брати його бажання до уваги. Щойно я приймаю такий погляд, то нехтую справжніми бажаннями людей чи суспільств, вдаюся до залякування, утисків та катування їх в ім’я та від імені їхніх “дійсних” сутностей, твердо знаючи, що, хоч би якою була справжня мета людини (щастя, виконання обов’язку, мудрість, справедливе суспільство, самореалізація), вона має бути тотожною її свободі – вільному вибору її істинної, хай часто притлумленої і невираженої сутності»¹.

Далі автор торкається ідеї визволення через розуміння (представниками якої, зокрема, виступають Гердер, Гегель, Маркс). Так само, як для людини, що пізнала закони математики або музики, ці закони припиняють бути обтяжливими, стаючи, навпаки, засобом самореалізації, – для тих, хто пізнав історичні закономірності, вони перетворюються з тягаря на засновки раціональної поведінки.

Але тут постає наступна проблема: ті, хто вірять у свободу як раціональне самокерування, рано чи пізно приходять до необхідності вирішити, як це самокерування має застосовуватися не лише до внутрішнього життя людини, а й до її взаємин з іншими членами суспільства.

Розв’язується це питання через ідею, що оскільки є певна істинна модель, де сходяться всі різноманітні погляди; то якщо вона пізнана, ті, хто її пізнав, можуть підпорядковувати решту людства цій моделі, оскільки кожен, досягнувши мудрості,

¹ Берлін І. Чотири есе про свободу. С. 192.

погодиться з цією моделлю, тож чинити спротив її реалізації можна лише через перебування в ірраціональному стані (до схожих неліберальних висновків, за Берліном, веде ще один підхід; коли представник певної групи – етнічної, конфесійної тощо прагне визнання себе саме у цій якості. «Бажання бути визнаним – це бажання чогось іншого (ніж свободи – *Е. Ш.*): спілки, ближчого розуміння, збігу інтересів, життя, де є спільна залежність і спільне жертвування. Це всього-на-всього сплутування бажання свободи з тим глибоким універсальним прагненням статусу й розуміння, що далі поглиблюється ототожненням з поняттям соціального самокерування, де сутність, яка має звільнитися, вже не індивідуальне, а “соціальне ціле”, а отже, люди можуть, підкоряючись владі олігархів чи диктаторів, водночас заявляти, що це в певному розумінні визволяє їх¹).

І далі автор звертає увагу на те, що щойно ми беззастережно віддалися цьому бажанню самокерування групи, ми утискаємо сферу «негативної» свободи. Він покликається на одного з перших мислителів, який приділив увагу цьому моменту – Бенжамена Констана. В його есеї, де порівнюється свобода людей нової ери й стародавніх, зауважується, що рівне право утискувати – чи втручатися – не тотожне свободі; так само не слід думати, що загальна згода втратити свободу зберігає її якимось дивом лише тому, що вона загальна, чи тому, що є згодою. «Якщо я згоден, щоб мене утискали, або мовчки мирюся у своєму становищі з відчуженням чи іронією, хіба мене менше утискають? Якщо я продав себе в рабство, хіба я менше раб? Якщо я наклав на себе руки, хіба я менше мертвий через те, що добровільно позбавив себе життя? ... Констан бачив у Руссо найнебезпечнішого ворога особистої свободи, бо той проголосив, що “віддаючи себе всім, я не віддаю себе нікому”. Констан не міг збагнути, чому, навіть якщо суверен є “будь-ким”, не можна утискувати одного з “членів” своєї неподільної сутності, коли ухвалено таке рішення. Я

¹ Берлін І. Чотири есе про свободу. С. 218.

можу, звісно, віддати перевагу тому, аби мене позбавили моїх свобод збори, родина чи клас, де я в меншості. ... Але бути позбавленим свободи руками своєї родини, друзів чи співвітчизників означає бути позбавленим її так само ефективно»¹.

Підсумовує свій виклад Берлін думкою про те, що перед ситуацією, коли дві кардинальні вимоги («негативної» і «позитивної» свободи – де одні прагнуть обмежити владу як таку, інші – запобігти їй в свої руки) не зводяться до одного, ми маємо відмовитися від – ніби самоочевидної – презумпції, що всі ідеали й цінності людей можна звести в одній певній моделі: «віра, згідно з якою у принципі можна знайти якусь одну формулу й гармонійно здійснити всі розмаїті цілі людей, є явно хибною. Якщо, як я вважаю, в людини багато цілей і не всі вони у принципі сумісні між собою, тоді ймовірність конфлікту – і трагедії – годі цілковито вилучити з людського життя як особистого, так і суспільного. Необхідність вибору між абсолютними заявами є в такому разі доконечною характеристикою людських обставин. Це створює вартість свободи, як Екстон уявляв її собі – як мету саму по собі, а не як тимчасову потребу, що постає з наших сплутаних понять й ірраціональних та безладних життів, зі скрутного становища, яке одного дня можна виправити за допомогою панацеї»².

Отже, Берлін приходять до того самого пункту, що й Поппер, виявляючи ділянку, де відбувається вибір людини, яку не можна заступити чимось іншим. І тепер в контексті цього аспекту нашого дослідження (опозиція «відкрите/закрите» і політичний дискурс) ми можемо змодельовати різницю між двома підходами до політичного дискурсу, про яку говорили раніше, у такий спосіб: моделі, в яких цей вимір, у якому відбувається акт вибору, зберігається – виступають як відкриті (і пов'язані з відкритим суспільством, яке передбачає комунікацію між компетентними громадянами на основі ставлення один до одного як вільних і рівних); ті ж, у яких він усувається – закритими (і тягнуть за собою

¹ Берлін І. Чотири есе про свободу. С. 223.

² Там само. С. 228.

прийняття моделі закритого суспільства, де подібний тип комунікації на початках вільності й рівності зникає, а з ним і громадяни як такі).

Важлива репліка щодо обговорюваного предмета належить В. Лефевру, котрий показав наслідки, і то кардинальні, які тягне за собою реалізація того або іншого варіанта. У підсумку утворюються два принципово різні типи етики, які продукують протилежні орієнтації членів відповідного суспільства.

Лефевр пропонує скористатися наступною моделлю. Уявімо, що до іграшкового замку, в якому живуть паперові люди, наближається дракон з людським обличчям. Паперовий чоловічок відкриває ворота, сміливо йде назустріч дракону, простягає йому руку дружби і намагається пробудити в ньому людські почуття. Але дракон видихає полум'я, і паперовий чоловічок перетворюється на купку попелу.

Далі уявімо другий іграшковий замок з іншим паперовим чоловічком, який живе із своїми друзями. Інший дракон з людським обличчям наближається до замку. Паперовий чоловічок теж відкриває ворота і сміливо йде з крихітним мечем у руках назустріч дракону, щоб вступити з ним у боротьбу; але і цей паперовий чоловічок згорає в полум'ї.

Хай обидва дракони втратили цікавість до замків після того, як паперові чоловічки згоріли; таким чином, решта мешканців лишилися живі. Кожного з чоловічків канонізують у його замку, проте жителі іншого замку дотримуються інакшої думки. «В першому замку паперовий чоловічок, який простягнув руку дружби, вважався героєм, а в другому – слабкою людиною, яка не знайшла в собі мужності взятися за меч. Другий паперовий чоловічок, який намагався боротися проти дракона, в другому замку вважався героєм, а в першому – слабкою людиною, що не знайшла в собі мужності вийти без меча»¹.

¹ Див.: Шрейдер Ю. А. Человеческая рефлексия и две системы этического сознания // Вопросы философии. 1990. № 7. С. 37.

Як зазначає дослідник, розгляд показує, що не існує раціонального обґрунтування для обрання тієї чи іншої точки зору; але й обидві точки зору одночасно не можна прийняти.

Переходячи до характеристики двох описуваних етичних систем, він виділяє, як принципи, їх наступні ознаки: в одній системі (тут «номер два»), позитивно оцінюється поєднання позитивного і негативного (використання «поганих» засобів для досягнення «благих» результатів), в іншій («номер один») – позитивно оцінюється їх роз'єднання. Разом з тим, представники спільнот, де переважає перший тип етики («номер один»), були орієнтовані на компроміс, в той час як представники других – на безкомпромісну поведінку (автор дослідження з колегами, як приклади панування першої та другої етичної систем, розглядав тодішні американське та радянське суспільства). Причому порядна людина в кожному з типів суспільства прагне підвищити статус власного образу себе, тобто того, як вона поводить у власному уявленні.

Хоча системи видаються симетричними, але при переході до практичних наслідків реалізації виявляється їх докорінна різниця: домінування другої етичної системи призводить до того, що система починає нищити своїх героїв, і, як наслідок, у ній пануючими виявляються люди аморальні з точки зору цієї системи: оскільки «в тих культурах, де домінує друга етична система, **не існує процедури розв'язання конфлікту, що зберігала б гідність обох сторін**» (виділено нами. – *Е. Ш.*). «Таким чином, конфлікт не може бути розв'язаний: він закінчується перемогою однієї зі сторін, або порядок наводить влада. У 1920 – 1930 рр. усе життя Радянського Союзу складалося з постійних конфліктів усіх з усіма. Потяги не приходили вчасно, тому що їх машиністи не могли визнати пріоритет розкладу. Розмова двох чиновників, які іноді мали при собі револьвери, нагадувала воєнну конфронтацію. В 1930-х рр. система починає реагувати на цю ситуацію: “горді люди”, герої другої етичної системи, які не йшли на компроміс, винищуються. Головною

метою було не фізичне винищення, а скоріше трансформація особистості: перетворення героя на конформіста. Проте в рамках другої етичної системи цього можна досягти лише ціною зниження особистісної самооцінки, ціною деградації особистості. Величезні табори, призначені для перевиховання, генерували “негорду”, готову до співробітництва особистість другої етичної системи. Був розроблений і спеціальний “технічний метод” особистісної модифікації. У 1930-х рр. у численних в’язницях Радянського Союзу було все: і брехливі звинувачення, і навмисні порушення закону, і брехливі свідчення. Єдина річ, яка ніколи не підроблялася, був підпис звинуваченого під зізнанням. Слідчі застосовували страшні тортури лише для того, щоб отримати цей підпис. Схоже, цей підпис був справжньою метою всього процесу. Під час підписання особистість переходила в іншу категорію: герой перетворювався на обивателя, готового до принизливого співробітництва. Тих, хто не підписував, фізично винищували. Схожі процеси мали місце у В’єтнамі, Камбоджі, Ірані, де відбувалися й відбуваються масові вбивства»¹.

Таким чином, і тут залежно від відкритої або закритої моделі суспільної комунікації, ми отримуємо радикально відмінні наслідки: адже про політику як таку можна говорити лише за умов першої моделі; у другій феномен політики зникає (опоненти тут трактуються не як опозиція, а як «шкідливі комахи», «будяки» тощо – яких слід винищувати, але з якими неможливо вступити в комунікацію).

Нарешті, в останньому пункті нашого розгляду опозиції «відкрите/закрите» ми торкнемося праці Мамардашвілі і П’ятигорського «Символ і свідомість». Звертаючись до символів як діючих структур, які організують наше розуміння, вони пишуть: «Символ позначає умови свідомості (або – умови знання як с в і д о м о с т і, а не як об’єктивного знання) не як структури, які можуть бути проаналізовані логічно або які можуть бути

¹ Шрейдер Ю. А. Человеческая рефлексия и две системы этического сознания. С. 40.

розгорнуті як логічні структури. І підходячи до символу з цього боку, ми опиняємося перед проблемою множинної інтерпретації символу, пов'язаною з проблемою “розуміння – знання”, де множинність інтерпретацій є способом б у т т я (а не в и р а ж е н н я !) того змісту, який символізується.

Коли ми говоримо, що множинність інтерпретацій є способом існування символів, то цим фактично стверджуємо, що щось, що точиться буттям (в ориг.: бытийствующее. – *Е. Ш.*), тією мірою, якою воно символізовано, не з а в е р ш е н о. Не завершено саме як таке, що точиться буттям, і способом завершення цього буття, яке символізовано, є одночасна, паралельна наявність у просторі й часі множини “зрізів-інтерпретацій” цього символу, які саме своєю множинністю завершують те буття, яке в самому символі не завершено»¹.

Дещо спрощено, скажемо так: граничні предмети людського досвіду, що часто пишуться з великої літери – такі, як Любов, Свобода, Справедливість та ін., – не можуть бути «вичерпані» розумінням будь-якого індивіда. Буття людства (як людського роду) і розкриття все нових сенсів цих граничних предметів певною мірою виступає тавтологією. Оскільки ж кожне таке розкриття виступає унікальним, ти не можеш своїм унікальним досвідом заступити досвід іншого. Отже, у сфері цих предметів, за висловом Бахтіна, неможливе «останнє слово»: ми всі є співучасниками нескінченного Діалогу. І ця загальна модель суспільної комунікації поширюється й на комунікацію політичну (Аристотель же визначав поліс як спільноту громадян, поєднану комунікацією щодо спільного блага, називаючи поліс «згодою незгодних»).

Тож у цій перспективі моделі політичного дискурсу на кшталт габермасівського опису (цитованого вище), запропонованої Ролзом у його теорії справедливості як чесності, або Далем у його

¹ Мамардашвили М. К., Пятигорский А. М. Символ и сознание. Метафизические рассуждения о сознании, символическом и языке. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1997. С. 148.

концепції поліархії та ін., з очевидністю розкривають не випадковість опису політичної комунікації через момент відповідальності: це той самий зазор, в якому здійснюється акт людського вибору, що не можна заступити, про який йшлося у Поппера і Берліна (щодо реалізації «негативної» концепції свободи), він точно відповідає ситуації першої етичної системи за описом Лефевра, де учасники орієнтовані на компроміс; і тут реалізується множинність інтерпретацій символу, про яку йшлося у Мамардашвілі й П'ятигорського.

Ідеться, зрозуміло, про структурні зв'язки моделі: оскільки політична комунікація передбачає відкритий горизонт взаємодії вільних і рівних, вона необхідним чином включає елемент взаємної відповідальності мовців і не може бути описана поза ним.

У подальших розділах роботи ми спробуємо, спираючись на проведений аналіз, описати в цьому аспекті процес змін в українському політичному дискурсі в сучасній Україні в його ключових моментах.

Висновки. Звернувшись до наявних підходів щодо вивчення політичного дискурсу, ми аналізували їх з точки зору того, які презумпції покладаються дослідниками в основу теоретичних моделей. На прикладі теорії метафори Лакоффа і Джонсона, а також робіт представників критичного дискурс-аналізу, у зіставленні їх з іншими підходами (зокрема Габермаса), ми побачили, що момент відповідальності є к р и т и ч н и м для побудови такої теоретичної моделі, створюючи свого роду методологічну «розвилку»: його усунення тягне за собою допущення до теоретичних моделей уявлення, що політичний дискурс може включати будь-які твердження про політику, висловлені публічно, – між тим як перенесення цієї моделі на дійсність, як свідчить практика, веде до руйнації політичної спільноти у війні всіх проти всіх.

2. КОНСТИТУЮВАННЯ ФІГУРИ АВТОНОМНОГО АКТОРА/МОВЦЯ В СУСПІЛЬНОМУ ДИСКУРСІ «ПЕРЕБУДОВИ»

2.1. Лібералізація загальносоюзного дискурсу на межі 1980–1990-х рр. (на матеріалі «Московских новостей»)

Хоча періоду 1985–1991 рр., який дістав назву «перебудови», присвячена чимала література, питанням власне дискурсу у ній приділяється небагато уваги. Щодо нього наявні цікаві зауваження і міркування, згадки про яскраві моменти дискусій, проте за несистематичності і фрагментованості цих даних побудувати на їх основі дослідження наразі не видається можливим.

У зв'язку з цим за матеріал для аналізу ми обрали масив публікацій «Московских новостей» 1985–1991 рр. Такий вибір пояснюється тим, що на сторінках видання протягом цих років представлений цілий компендіум ідей, що визначили процес лібералізації тодішньої суспільної системи; чимало з авторів цих публікацій стали депутатами I З'їзду народних депутатів, який прийняв ключові рішення щодо демократизації суспільства.

Відбираючи свідчення, ми звертали увагу на моменти рефлексії мовця щодо власних презумпцій під час їх зміни, що дозволяє показати процес переходу від закритого до відкритого типу суспільства; коли, за формулюванням Лумана, система сама дає собі звіт про зміну свого стану.

Період, який дістав назву «перебудови», відрізняється тим, що у публічній сфері з'являється феномен особистості. Розбивається попередній «єдиний інфопростір», коли, за влучним висловом сатирика, «зазирнув в одну газету – зрозумів, що у решті», і виникає цілий світ не схожих одна на одну думок. З'являється інстанція публічно висловлюваного критичного судження, яке вступає в діалог з офіційною думкою й оспорує її.

«Ми вже давно підозрювали, що у нашій охороні здоров'я не все гаразд. Але протягом багатьох років нас заспокоювали:

чисельність лікарняних койок у країні неухильно зростає. Проте знай ми, що вартість одного місця у лікарні (тобто забезпеченість його усім необхідним, починаючи від медичного обладнання і закінчуючи нормальним обідом) майже у шість разів нижча, ніж, наприклад, у братській Чехословаччині, стали б ми аплодувати тим цифрам?»¹.

«Раптом зазвучить у хроніці барабанний дріб знайомих фраз: на три дні раніше терміну пущена нова черга металургійного комбінату (введено в дію домну-гіганта, здано ділянку залізниці, побудовано електростанцію і т. д.). Ця інформація у тому вигляді, в якому вона подається, сьогодні вже не проходить! Глядач, який надивився проблемних передач і начитався газет, неодмінно стривожиться: а що, як побудований із випередженням термінів комбінат наступного дня після урочистого відкриття доведеться закрити на капітальний ремонт? А чи є у цьому регіоні необхідна сировина для домни-гіганта? А чи не рухне одного прекрасного дня перекриття поспіхом зданої до якоїсь дати електростанції?.. Так само сьогодні вже неможливо з абсолютною довірою сприймати радісне тремтіння у голосі диктора, який повідомляє про здану понад план продукцію: за годину перед тим, можливо, глядач уже подивився по телевізору яку-небудь передачу чи фільм (приміром, «Госпожа Тундра»), де було показано, як ця понадпланова продукція (наприклад, шкури оленей чи кубометри зрубленого лісу) гниє і що її неможливо вивезти»². І журналістка тут-таки додає, що публіцистичні шаблони пов'язані з шаблонами мислення і шаблонами господарювання.

Тобто думаючому члену суспільства треба просто скласти два і два, подивитися на хід далі. Соціолог І. Кон пише: «Коли у відомій телепередачі «12-й этаж» показали підлітків, що витанцьовували на занехаяних могилах родичів Пушкіна, представники старшого покоління обурювались: у наш час такого

¹ Альбац Е. О пользе хорошего зрения // Московские новости. 1987. № 17.

² Хлопянкина Т. Откроем новую частицу в текущем квартале! // Московские новости. 1987. № 44.

бути не могло! Але хіба підлітки довели ці могили та інші пам'ятники старовини до повного запустіння? Хіба не від нас вони успадкували неповагу до історичного минулого, яке безпардонно замовчувалось, а то й перекручувалося на догоду поточній політичній кон'юктурі?»¹.

Проте не всім цей хід дається просто. Поряд з критичним судженням помітніше виступає поширена незвичка до самостійного мислення, запит на готову думку («деякі читачі справді не розуміють: «Нащо ці складності, зіставлення думок? Краще просто скажіть, як треба правильно розуміти цю проблему»²). Автори журналу «Новый мир» на зустрічі з читачами Камчатки, чуючи численні репліки на кшталт: «Нехай нам спочатку... тоді я, може, повірю у перебудову», «Я не повірю у перебудову, доки не зіштовхнусь у дверях гастроному з першим секретарем обкому!» – запитують: «Чому ви ставите свою долю, долю природи, життя своїх дітей у повну залежність від позиції державних чи партійних органів?» – Невже секретар обкому, появи якого у гастрономі ви так прагнете, більше за вас зацікавлений у перебудові?...». Відповіддю найчастіше було розгублене мовчання. Аудиторія надто часто висловлювала мрію, щоб хтось “з центру” приїхав до них і проінструктував, як саме їм належить “обстоювати свої інтереси і права”»³.

І поряд з цим на сторінках видання постає широке коло ситуацій, в яких спроби впровадження нового (а то й просто врахування реалій життя, як у випадках т. зв. «господарських злочинів»*) наштовхуються на всесильну інструкцію.

¹ Кон И. Трудности общественного самопознания // Московские новости. 1987. № 26.

² Терпимость. Разные мнения на страницах газет. Беседа корреспондента А. Романова с главным редактором «Советской культуры» А. Беляевым // Московские новости. 1987. № 36.

³ Нуйкин А. Куда устремится лава? // Московские новости. 1988. № 39.

* Ситуації, коли бригадири, керівники цехів, підприємств ішли під суд і отримували різної тяжкості вирок за те, що, наприклад, заплатили за матеріали, без яких зупинилося б виробництво, або за паливо, без якого замерзало

«Сила ІНСТРУКЦІЇ, що відстала від життя, ще дуже велика, і вона здатна завдати народному господарству значно більшої шкоди, ніж виробництво, що зірвало план. Парадоксальний, безглуздий приклад. Більше 20 років тому на Волгоградському інструментальному заводі опанували нову технологію виробництва інструмента. Витрати швидкоріжучої сталі скоротилися у два-три рази. Інструментом давно користуються близько сорока підприємств. Заощаджуються мільйони рублів. Але оскільки авторам нової технології довелося порушити застарілий ГОСТ, їм досі погрожують штрафними санкціями, примушуючи повернутися до старого. І це, загалом-то, рядовий випадок»¹.

Газета повідомляє: скінчилася справа, що продовжувалася 15 років. Президія Верховного Суду РРФСР визнала повністю невинним Івана Снімщікова за відсутністю складу злочину. «Справді, нащо знадобилося тому ж Снімщікову переплачувати будівельникам за сантехобладнання? Та тому, що отримати його іншим шляхом для будинків і дитсадка, які будувалися у колгоспі, не було жодної можливості. Сьогодні це визнано судом. Як і те, чому залучені ним фахівці з консервної справи не стали б підіймати колгоспний промисел за належні за сумісництвом півставки. І фрукти, з яких вони робили варення і соки, згнили б на овочебазах.

Чому ж стільки років подібні дії вважалися злочинними, а сьогодні судовий орган не вбачає у них злочину? Ні, закон не змінився. Виявилось, і в діючому законі *за бажання* можна відшукати норми, що дозволяють не застосовувати у таких випадках карну репресію»² (виділено нами. – *Е. Щ.*).

Наслідком «вимивання» з різних сфер життя особистості, готової взяти на себе ризик і відповідальність, стає відставання,

господарство, або за понаднормову роботу, без якої зруйнувався б увесь процес будівництва, – і при тому порушили чинні інструкції.

¹ Жариков. Мало быть умным, чтобы умно поступать... // Московские новости. 1987. № 36.

² Симкин Л. Преступление, которого не было // Московские новости. 1987. № 47.

яке засвідчується самою мовою: «Службовець-статистик... може брехати на кожному кроці. Про нашого газетяря, літератора й казати нема чого. Не здатна брехати лише мова. У чому ми попереду, а у чому позаду, вона показує зразково точно. Це наш єдиний непідкупний свідок на суді зі справи про застій. Якби перший супутник запустили американці, то й наш, запущений другим, був би не “супутник”, а “сателіт”. Якби ми першими додумались продавати “ноу-гау”... то ці “ноу-гау” називалися б “знахідками” чи “придумками” – і ні для кого з наших у звучанні цих слів не було б нічого дивного. Якби першу дискотеку відкрили не вони, а ми, вона була б “платівною” чи просто “програвачем”. Якби перший мюзік-гол з’явився у нас... ну, і так далі»¹.

(І поряд з цим зазначається, що так само з життя й енциклопедій пішли прості людські речі: милосердя, благодійність. Що члени суспільства, які мають особливі потреби, тимчасові або постійні – вагітні, інваліди, – відсутні у публічному просторі².)

За перших же спроб дещо розширити «люфт» для ініціативи, давши місце більш складним формам життя, фіксується опір, у якому вони оформлюються як *аморальні*. «– Чи морально заробляти гроші на людському нещасті, точніше – на хворобі?» – ставлять журналісти запитання, що нібито напрошується, до медичних працівників установи, де чи не вперше вводять платні послуги. «У відповідь нам запропонували уважніше придивитися до зароблених “на чужій хворобі” грошей. Точніше – до того, як вони витрачаються. Більша частина – на зарплатню лікарям, середньому і молодшому персоналу. Наступна стаття розходів – закупівля сучасного медичного обладнання. Далі – кошти на ремонт приміщень, утримання транспорту і подібні цим видатки. Отже, всі гроші йдуть на розширене відтворення доброякісних медичних послуг. Застосувати тут слово “нажива” просто нема до

¹ Стреляный А. Неподкупный свидетель // Московские новости. 1988. № 21.

² Див., наприклад: Туршатов В. Жить стоя // Московские новости. 1988. № 10.

чого, а отже, формула “лікування – гроші” теж чиста перед споживачем»¹.

Або – автор звертається до нового явища: введення госпрозрахунку у банках, пише про високий відсоток за їхні послуги, хоча самих нових послуг небагато. Відсоток же, який нараховується вкладникам – 2,4, один з найнижчих не лише у світі, а й власній історії: перші ощадкаси, які з’явилися в СРСР у 1923 р., платили 7–9. І тут-таки додає: «Щоправда, навіть ці виплати викликають у нас у суспільстві неоднозначну реакцію. Мовляв, і так уже відсотки з капіталів перевищують шість мільярдів на рік. А кому і за що вони йдуть? Відмінити таємницю внесків!

І таємницю відмінити, і відсотки знизити, і кредитів не давати, і банки, мабуть що, ліквідувати, а зараз і гроші – таким був і є неунікний логічний ланцюжок “зрівнювальної справедливості”. Але якщо за справедливістю, то треба перш за все знати: чи компенсує цей відсоток хоча б інфляцію? Доки у нас її “не було і бути не могло”, і питати не було про що. Нині ми її наявність визнали, а нещодавно й дізналися: за оцінками деяких економістів (на мій погляд, щадними), сьогодні від рубля 1960 року залишилося 42 копійки. Якщо так, то можна отримати і такий результат: відсоток, який платить нам ощадкаса, не компенсує нам навіть інфляції, покриваючи її у кращому разі на дві третини»².

Ступінь опору, де рішення вищих інстанцій не завжди давали хід ініціативам, можна бачити з наступного прикладу. Розповідаючи про досвід запровадження фермерського господарства, редактор «Московских новостей» пише: «А все ж таки, вистояв, видюжив архангельський мужик Микола Сивков – і його згадували на зустрічі. Скільки не розганяли його підрядну бригаду, що взялася вирощувати худобу на богом позабутих угіддях, а все одно “живий курилка”. Створив тепер кооператив з п’ятох

¹ Пароятникова Н., Туршатов В. Здоровье в рублях и копейках // Московские новости. 1988. № 9.

² Гуревич В. Хранить ли деньги в сберегательной кассе // Московские новости. 1988. № 51.

чоловік. Тільки, правду сказати, не знаю за три з половиною десятиліття роботи у пресі іншого прикладу, щоб на захист однієї людини, з одного локального факту виступали одна за одною «Правда», «Известия», телебачення, «Сельская жизнь», «Московские новости». Спільними зусиллями вдалося відстояти ентузіаста перебудови¹.

«На місцях» же, без високої підтримки, це могло відбуватися за ось такої реакції місцевих жителів на спробу запровадити кооперативну свиноферму: «Нові буржуї, непмани, куркулі! Явилися сюди гроші хапати! Вам тут не жити». «Спекулянти! Збираються продавати свинину по 4 карбованці, вдвічі дорожче, ніж у державному магазині». І журналіст, зазначивши, що м'ясо у державних магазинах продається по 2 карбованці з відомої причини (держдотація), поставивши риторичне запитання – що краще: возити з Москви погане м'ясо чи тут вибирате парне? – пише: «Але у Салтиковки (назва села. – *Е. Ш.*) інша логіка: м'ясо має бути у продажу, але щоб свинями не пахло; ми, жителі селища, палець о палець не вдаримо, а ви, кооператори, працюйте, якщо так подобається, але продавайте нам м'ясо за держціною». І розповівши далі, що був підпал господарства, зазначає: те, що охоронці чистоти системи сприймають кооперацію в багнети – не страшно, а ось що прості жителі радіють пожежі і відчувають себе переможцями у конфлікті з кооператорами – засмучує².

А ось ситуація у столиці доби перших кооперативів: кооператори приїхали до аеропорту на прохання Мосради (зібралося багато людей, торгувати не встигали); всю ніч була черга; а вранці невеличкий аеровокзальний начальник залив мангал разом з шашликами брудною водою. «Можна, – пише журналіст, – поряд з шашличною-розорительницею побудувати державну чебуречну і пельменну і повоювати за ціни і за нас – їдоків – а можна просто закрити. Ані їдоків, ані шашликів, сама лише справедливість і

¹ Яковлев Е. Сверяя часы. Заметки участника встречи в ЦК КПСС // Московские новости. 1988. № 3.

² Воскресенский Л. Огни кооперации // Московские новости. 1988. № 30.

рівність усіх перед відсутністю обіду»¹. Суспільство в перший момент виявилось ініціативнішим у боротьбі проти нестандартного (як, зрештою, було навчене).

Мірою розширення проблемного поля суспільних обговорень подібний опір оформлюється й у вигляді типових аргументів. У публікації середини 1987 року один з авторів «МН» подав їх огляд:

«Не мене одного – весь завод образили» (інколи – місто, республіку, державу). Так об'єкти публікацій за своєї ініціативи встановлюють історичний масштаб себе самих. Ображені від імені держави, науки, соціалізму не обмежують себе в оцінці своїх опонентів – «дилетантів» і «злопихателів» (до числа «дилетантів» директор Бібліотеки ім. Леніна відніс і академіка Ліхачова). «Чи варто дивуватися, що захисників Байкалу, які протестували проти будівництва на його берегах целюлозного комбінату, тієї ж миті звинуватили в усіх гріхах, вони виявилися «пособниками імперіалізму».

«Не побачили головного» (мовляв, зосередилися на критиці, яка не помічає найбільш важливого). Але чому, запитує автор, чверть усіх учених світу (яка припадала на СРСР) не забезпечила чверті внеску до світової науки, а за рекордної кількості лікарів країна мала рекордну кількість хворих?

«Не драматизуйте ситуацію» («не травмуйте публіку», «не згущуйте фарби»). «Справді, кажуть вам, до чого ці плахи, пожежі, сумні детективи, зникнення, покаяння? Нащо піддавати сумніву, чи легко бути молодим? (згадуються назви творів, які на той час стали відомими і викликали жваве обговорення в суспільстві. – *Е. Щ.*). І журналіст відповідає: 15 років у друку не з'являлися дані про зростаючу дитячу смертність і зменшувану тривалість життя. Але чим менше ми знали, що життя коротше, тим коротшим воно ставало, бо як же можна запобігти загрозі, про яку і сам не підозрюєш? Щоб не шокувати публіку, документальний телефільм про алкогольну чуму («Добровільне божевілля») був не лише не

¹ Лошак В. «Инструкцию – к бою!» // Московские новости. 1988. № 38.

допущений до показу колишнім керівництвом Держтелерадіо, але й взагалі знищений. Хто тепер підрахує, скільки дітей народжено у п'яному зачатті внаслідок подібного «піклування» про нашу душевну благополучність? Знайома логіка: недоліки нетипові, типові чесноти. Але що нетиповіші негативні теми для газетних шпальт та екрана, тим типовіші вони у житті. Щоб впоратися з соціальною хворобою, треба поставити їй діагноз. А як це зробити, якщо початкову стадію кожної хвороби вважати негідною громадської уваги на тій підставі, що вона ще нетипова?

«Подумайте про наслідки». «Уявіть собі, наприклад, що скажуть на Заході?» (але, зазначає автор, коли про недоліки заговорили відверто – авторитет країни тільки зміцнився). «І без ваших статей бруду в житті доволі. Такі репортажі нічого, крім гіркоти, не приносять. Нащо казати хворому, що в нього злоякісна пухлина?» – Але, відказує автор, щоб судити про наявність пухлини і її характер – потрібний всебічний консилиум, а не самі лише запевнення безумовних прихильників хірургічного втручання.

«Неможливо стало працювати». «Ви нагнітаєте непотрібний ажіотаж. Розпалюєте пристрасті. Зловживаєте гласністю, – після виступів на телебаченні Є. Ільїна, В. Шаталова, І. Волкова, С. Лисенкової (відомі педагоги, чії імена набули розголосу. – *Е. Ш.*), обурюються інспектори з Міносвіти, – навіть діти заявляють, що вчити їх треба інакше». «А якщо діти мають рацію? – питає автор. – Ще донедавна працювати справді було неможливо. Але кому? Та тим же Ільїну, Шаталову, Щетініну, Лисенковій, Волкову. Педагогів-новаторів знімали з роботи, відлучали від школи. Тепер з ними познайомилась уся країна. Десять тисяч листів отримав Шаталов після телевізійної зустрічі в Останкіно. Ситуація зрушила з мертвої точки»¹.

Звернемо увагу, за всіма перерахованими аргументами постає єдиний пункт розходження: ставлення до дискусій. Обстоювання

¹ Психологія шлагбаума. Размышления публициста Сергея Муратова над письмами читателей // Московские новости. 1987. № 23.

їх як необхідної складової суспільного самопізнання – і, по суті, непотрібності, як коли б істину можна було отримати готовою, поза ними. Це саме стосується історії, яка в цей період природно стає полем зіткнення принципово відмінних підходів.

Журналістка наводить рядки листа, що прийшов до неї після публікацій про часи масових репресій: «По-моєму, вам просто робити нічого, якщо ви вирішили витратити свої молоді роки і сили на те, чим ви займаєтеся. У нас стільки накопичилося палючих найгостріших проблем і справ в економіці, соціальній сфері нашого життя. 18 мільйонів наших людей, справжніх трудяг, які так багато зробили у різні роки для нашої Батьківщини, живуть, а точніше, животіють на свою жалюгідну пенсію у 60 ре. Хто ж пожаліє їх, живих та безпорадних, що чекають, коли їм полегшать їх незавидну долю на 72-му році Радянської влади? Я вже не кажу про дітей-сиріт. Це особливий біль нашого суспільства. А ви хочете переключити увагу читачів “МН” на те, що є “плюсквамперфектом”, тобто давно минулим часом. Так, я прекрасно розумію тих людей, хто переніс репресії і бажання їхніх рідних та близьких розповісти про себе і свою трагічну долю. Але минуле не змінити ніякими силами. І нічого цим людям не повернеш...» (Козлов С. А., ветеран Великої Вітчизняної війни, колишній кадровий офіцер).

Журналістка відповідає: людина підписується «ветеран», – тобто пишається, що воювала, і по праву. Війна живе у пам'яті, не перехреслена сьогоднішніми негараздами. А от 29-го, 37-го й інших гірких років – як не бувало. Не треба до них вертатися. «А я народилася після війни, і для мене вона – “плюсквамперфектум”. І що б сказав С. А. Козлов, якби почув від мене: війна була і минула, нащо її згадувати, це нас відволікає від нинішніх забот. Двадцять мільйонів загиблих? Так їх же не повернеш, що про це розводитися. Чи автор листа не чув, що інколи кажуть у черзі при вигляді ветеранського посвідчення? Ну, було та загуло, сьогоднішніх пекучих проблем по горло...

Ні, ніколи цього не скажу, тому що розумію, що війна – це й моє минуле»¹.

Журналістка пише далі: «С. А. Козлов “прекрасно розуміє тих, хто переніс репресії”, але ось запитання, яке хочеться поставити йому: чи включає він до числа “трудяг, які так багато зробили для Батьківщини”, тих, хто “вкаливали” за колючим дротом? Чи у них пенсії високі і компенсації їм великі виплатили? Немає цього нічого, за 10, 15, 20 років каторжної праці – лише довідки про реабілітації. І листів своїх до газет вони не підписують: ветеран Карлага, Севжелдорлага, Свитлага».

А починалася стаття так: «Мертвих належить ховати. У нас мільйони просто закопаних, невідомо де, невідомо коли. Ми йшли уперед, не оглядаючись. Тепер, як не важко, треба повернутися, щоб поховати їх, сказати слово над труною, поставити могильний камінь.

Чи треба? Одні кажуть, це нас відволікатиме, інші вважають: нас просто хочуть відволікти, краще подивіться, як живеться живим. Так, важко живеться, і все ж таки мертвих належить ховати. Це потрібно не їм, а тим, хто живий і сподівається жити далі інакше»².

Відсутність протягом років дискусійного елементу далася взнаки і у самих спробах реформ (треба ж спиратися на наукові рекомендації, а здатність нашої науки давати поради, зауважує одна з соціологинь на круглому столі, подібна до здатності трирічної дівчинки народжувати); на здатності вірно поставити питання щодо реформування. От ліквідується Міністерство машинобудування для легкої і харчової промисловості і побутових приладів (як пояснює журналіст для простішого сприйняття, що займалося випуском холодильників і швейних машинок); кореспондент наступного дня після ліквідування розмовляє з колишнім першим заступником міністра і серед іншого запитує його: «Мабуть, дехто з тих, кого чекає звільнення, хотіли б змінити

¹ Щербакова И. Надо ли помнить прошлое? // Московские новости. 1989. № 49.

² Там само.

спеціальність. Можливо, має сенс організувати для таких навчання, перепідготовку? – заступник міністра відповідає: – У нас такого немає. – Ліквідація цілого міністерства напевне потребує докладно проаналізованого підходу. Чи не знаєте ви, хтось із вчених брав участь у підготовці? Можливо, зараз тут працюють соціологи, психологи? – Про таке не чули». І автор завершує: «Настав час підбивати підсумки. Але чомусь непокоїла думка про те, що упущене щось важливе, може, головне. Вже на порозі прийшла здогадка: адже ліквідація міністерства не самоціль. За великим рахунком, тільки спосіб підвищення ефективності виробництва. А як же холодильники і швейні машинки? На жаль, про це практично ніхто не згадував – руки, як то кажуть, не дійшли»¹.

І так само – у стосунках одних політичних сил до інших, де за відсутності практики дискусій не склалося вміння вислуховувати опонента й можливого партнера. Публіцист А. Адамович відзначає напруження і конфліктність між групами, гасла яких розходяться: «Всі сили на реанімацію національної культури! І хто не з нами, той ворог наш!» – «Усі сили на демократизацію, на створення правової держави! І ганьба тим, хто не на нашому боці!». Ті й інші, каже він, живі люди і хочуть робити живе діло, і завдання їх нерозривні. «Немислимо ж відродження, відновлення національної самоповаги у неправовій державі. А з іншого боку, з ким же нам народовладдя утверджувати, правову державу будувати, якщо відлучати від справи цвіт інтелігенції?». Між тим, продовжує він, публіцистика зводить ці сили в штучно утвореній «стінка на стінку». Якщо обидва ці суспільні рухи, зазначає він, «демократично-правова свідомість» і «національно-відроджувальна свідомість», не знайдуть шляхів одне до одного «у центрі», як уже деінде в республіках, перебудова буде під загрозою².

І треба визнати, публіцист значною мірою мав рацію. Невміння, умовно кажучи, свідомих різних граней суспільних

¹ Туршатов В. Утро после ликвидации // Московские новости. 1988. № 11.

² Адамович А. Ведь мы свои же люди! // Московские новости. 1988. № 39.

проблем (згадаємо тут обговорюване вище відкрите буття символу) кіл громадян побачити одні одних як союзників, завадило утворенню демократичної єдності як у загальносоюзних умовах, так і досі помітно дається взнаки у нових незалежних державах.

Слід додати, що і само керівництво держави, яке виступило ініціатором реформ, не було цілком вільним від «закритих» форм публічного дискурсу, про усунення яких йшлося, і не раз чи не інстинктивно поверталось до них (за найяскравіший приклад можуть правити моменти загострення міжнаціональних стосунків). Один з дописувачів «МН» звертає увагу, що після конфлікту у Нагірному Карабасі, за яким послідували конфлікти у Вірменії та Азербайджані, внаслідок яких загинули люди, з'явилися перші численні групи біженців – і програма «Время», і «Правда» повідомили, що в обох республіках відбулися пленуми ЦК партій, де обрані нові перші секретарі, в зв'язку з тим, що колишні пішли на пенсію за станом здоров'я. При цьому, зазначає кореспондент, повідомлення короткі, відсутні коментарі, хоча зміна перших осіб – велика подія. Ніби все не пов'язано з Сумгаїтом, з Нагірним Карабахом, про проблеми яких багато розповідалось. Яка частина відповідальності цих колишніх перших осіб за те, що відбулося? Можливо, про це говорилося на пленумах? Ми не знаємо – лише підсумок, кінцеве формулювання. «Здоровий глузд і логіка підказують, що якийсь причинно-наслідковий зв'язок між нещодавніми подіями і рішеннями пленумів є, а офіційна інформація сухо стверджує, що справа у пенсійному віці і стані здоров'я». Думаю, провадить далі автор, що суперечності за сенсом тут немає; і наш здоровий глузд, і офіційна інформація повідомляють про одне. Але остання робить це не прямо й відкрито, а лукаво, вдаючись до системи умових знаків. «Ми маємо здогадатися, що формулювання “на пенсію за станом здоров'я” містить у собі певний осуд, і цим задовольнитися». Але можливо, каже кореспондент, я помиляюся і керівники парторганізацій самі вирішили, що потрібні нові люди, і про це йшлося на пленумах.

Тоді і треба казати про це відкрито. «Чи треба навчати нас мистецтву читання між рядків? Мене не радує те, що я знаю: “на пенсію за станом здоров’я” – кінець кар’єри, а “у зв’язку з переходом на іншу роботу” – це як мінімум переміщення кар’єрними сходинками.

Влада і громадяни не повинні “розуміти одне одного з півслова”. Недомовки і лукавство йдуть на шкоду всім: і тим, хто не домовляє, і тим, хто змушений домислювати. Перші позбавляються довіри, інші – почувття власної гідності¹.

Відсутність послідовності у дотриманні принципів начал суттєвою мірою визначила суперечності у перебігу процесу реформування, який і зафіксував один з авторів під кінець 1988 року: «З одного боку, відкриваємо зелену вулицю кооператорам, з іншого – опускаємо шлагбаум у вигляді неправедного оподаткування. З одного боку, голосуємо за оптову торгівлю засобами виробництва, з іншого – страхаємо стихійними лихами ринку. Скорочуємо управлінський апарат – і зберігаємо його командно-адміністративні функції. Вдосконалюємо демократію, розширюємо гласність, оголошуємо про плюралізм – і панікуємо, стикаючись з “неформалами”»².

Цей суперечливий проміжний стан був змінений подальшим ходом подій, де центральну роль відіграв I З’їзд народних депутатів.

II

У нових реаліях мова (точніше, процес публічного мовлення) стає феноменом, який породжує соціально значущі ефекти, стає джерелом нового досвіду. «Мікроструктуру» такого досвіду показує В. Лошак, описуючи публічні вибори директора на ВАЗі: «за суперечками, виступами з трибуни і репліками із залу, здавалося, можна було почути, як тріщать і рушаються стереотипи. В якийсь момент стало простим і очевидним нове: директор не головний представник держави на підприємстві, а довірена особа

¹ Михайлов В. Читая между строк // Московские новости. 1988. № 23.

² Друзенко А. Половинчатых дел мастера // Московские новости. 1988. № 36.

трудового колективу. Осипається позолота і з гасла, що його висікали десятиліттями: “Робітник завжди має рацію!”. Ні, він також може помилятися, як будь-хто інший, просто важче лікувати людей від демагогії, вкоріненої в свідомість цим гаслом¹.

І цей процес живого усвідомлення з його кристалізаціями набуття очевидностей, подібними до описаних, набирає глобального масштабу, охоплюючи все суспільство. Це виявляється не лише у вибухоподібному зростанні кількості ЗМІ (наклади газет і журналів сягають мільйонів і десятків мільйонів; «Аргументы и факты» потрапляють у Книгу рекордів Гіннеса з небувалим накладом у 33,5 млн). Величезні маси громадян долучаються до розгорнутих дискусій і самі створюють інформацію – в цей час по всій країні виникають численні самостійні видання.

Революціонізуючий вплив справила підготовка до виборів делегатів на I З’їзд народних депутатів, що виявилось, зокрема, у лавиноподібному зростанні активності публічних висловлювань. Як зазначив на початку 1989 р. директор Всесоюзного центру дослідження громадської думки (ВЦДГД) Ю. Левада, вони не врахували змін стану суспільної свідомості за останні роки, навіть місяці: «Чи багато відгуків може дати сьогодні набір питань, вміщених на газетній сторінці? Найдосвідченіші і найавторитетніші фахівці з опитувань впевнено казали: кілька сот, в усякому разі не більше півтора тисяч. Але ось з’явилася в “Литературной газете” за 1 лютого наша анкета – і пішов потік листів: на сьогодні (приблизно через два місяці. – *Е. Ш.*) їх без малого двісті тисяч»².

Так само не очікували тоді й активності виборців, у тому числі у відстоюванні альтернативних кандидатів і голосуванні проти нав’язаних офіційно: слово і діло тут йшли разом.

Фокусуючим моментом у цьому процесі зростання публічності став сам з’їзд, до якого в прямому і переносному значенні була підключена вся країна. Сам формат обговорень з відомим «ефектом присутності» викликав руйнацію давніх фундамен-

¹ Лошак В. Четвертый директор // Московские новости. 1989. № 1.

² Левада Ю. Вопрос – ответ – вопрос // Московские новости. 1989. № 13.

тальних стереотипів. Один зі спостерігачів, пишучи про публічні дискусії народних депутатів з вищим керівництвом країни, які спостерігалися з екранів, зазначав: «По суті, на наших очах рушився один з найміцніших устоїв командно-адміністративної системи, який на житейському рівні здавна позначався всім відомим формулюванням: з начальством не посперечаєшся»¹.

Один із сучасників, намагаючись пояснити собі відчуття глибинної причетності до того, що там відбувалося, описував це так: «Напевне, не тому лише (не залишало це відчуття. – *Е. Ш.*), що все, що відбувається на засіданнях першого радянського парламенту, безпосередньо зачіпає мене, моїх дітей та онуків. Це само собою. Але додається, на мій погляд, і дещо більше – усвідомлення того, що живу я сьогодні уже за зовсім іншими параметрами, переоцінюю багато цінностей, які видавалися непохитними: ще вчора занепокоєний, що все одного разу може покотитися найждженою колією, набуваю впевненості: можливо, буде краще, можливо – гірше, але так, як було, більше вже не буде»².

Знов-таки, чому? Тому що з'їзд став гігантською ретортою, фокусуючим устроєм, в якому переплавлявся і кристалізувався в масштабах усього суспільства новий досвід, нові зразки поведінки. За французьким соціологом Аленом Туреном, суспільні рухи у своєму вищому розвитку можуть змінювати культурні коди суспільства. Подібний процес і відбувався в радянській державі.

Симптоматичним було те, що цей процес живого утворення тканини свідомості вийшов за межі горизонтів, заданих навіть найбільш «просунутими» ЗМІ, виявився ширшим за рамки найпрогресивніших видань. Як писав головний редактор «МН» Є. Яковлев, «преса розгубилася»: «Планка гласності, яка неймовірно здійнялася вгору; мужня радикальність, супутня виступам багатьох депутатів, збентежила, кажучи чесно, і нас, журналістів. Сторінки газет, якими б сміливими не були вони

¹ Плутник А. Амбиция и закон // Московские новости. 1989. № 41.

² Феофанов Ю. Так создается народ // Московские новости. 1989. № 24.

останні роки, до такого критичного рівня ніколи не піднімалися. Чому преса, яка так багато зробила для утвердження гласності, знаходиться сьогодні у безсумнівній розгубленості? Та тому, що в неї немає ще того прямого контакту з масами, який є у народних депутатів, вона ще не підзвітна читачам тією мірою, якою підзвітні своїм виборцям депутати, вона ще не вміє говорити до кінця по совісті, не підкоряючись зовнішнім чужим обставинам, від яких спромоглися звільнитись багато депутатів. Ми ще раз переконалися: правда і здоровий глузд – лише на прямому зв'язку з масами, зіпсований телефон тут не годиться»¹.

А ще через півроку інший журналіст відзначає, що розрив між гласністю і друкованими виданнями, який намітився після ІЗ'їзду, зріс. «Позначилося коло тем на злобу дня, які можуть обговорюватися на мітингах, описуватися численними “самвидавчими” листками, навіть звучати з трибуни парламенту. Але на сторінки центральних видань їм або зовсім немає ходу, або – в пригладженому вигляді. Доводиться визнати, що й на Пушкінській площі (місце, яке того часу стало свого роду Гайд-парком, з відкритим обговоренням найгостріших проблем. – *Е. Щ.*) перед редакцією “МН” часто набагато більше народу збирає розклеєний на стінах “самвидав”, ніж стенди з нашою газетою»².

Отже, процес утворення мови, живого обговорення, «щоденний плебісцит», який і творить націю, вийшов за межі будь-якого наперед сконструйованого проекту і зажив власним, за своїми законами, життям; не будучи керованим ані найбільш прогресивними редакціями, ані керівництвом ЦК КПРС.

Важило насамперед називання речей своїми іменами, яке знімало полуду з очей, відкриваючи очевидну картину речей, насамперед незробленого та занедбаного. Причому цей ефект виникав абсолютно на всіх ділянках, здавалося б різномасштабних, що можна показати на ряді зовсім різних матеріалів.

¹ Яковлев Е. Съезд и политическая реформа // Московские новости. 1989. № 25.

² А.Р. Бум пошел на спад // Московские новости. 1989. № 47.

Ось один автор пише, що чи не сенсацією стала публікація в партійному журналі «Известия ЦК КПСС» поіменного, з короткими біографіями, нинішнього складу ЦК КПРС, вслід за якою багато з них звільнилися з посад. «Але коли чи не кожна п'ята біографічна замітка починалася словами “персональний пенсіонер”, то я – не знаю, як інші – був просто приголомшений. Можливо, і вони побачили, як їх багато разом, – і що невеселий факт не захищений “партійною таємницею”»¹.

Управляючий одним з ремонтно-будівельних трестів Москви: «Візьмемо конкретну ситуацію. Наприклад, у будівництві чимало місця займають теслярські роботи. Наш тесля як працює? В руках звичайний молоток, в зубах затиснуті десятка півтора цвяхів. У його зарубіжного колеги – пневматичний молоток, заряджений тими ж цвяхами. Хто з них працює швидше, економічніше, якісніше, думаю, пояснювати не треба»².

Економіст Шмельов, говорячи про спробу перетворити кооператорів на «ворогів»: «Такий поширений аргумент: кооператори перетворюють безготівкові гроші в готівку, чим порушують грошовий баланс. На кого це розраховано? Та якщо всі наші доходи, які виплачуються за рік, це близько 430 млрд рублів, то вся зарплата кооператорів – від сили 2 мільярди. До того ж половина з них, як видно, це перерозподіл грошей у сфері послуг: від одного іншому. А скільки зойків! І всі мовчать про офіційний державний рекет: повальне хабарництво, необхідність втриє і вп'ятеро дорожче платити за ресурси, брати, що дають»³.

Економіст Лісічкін, кажучи про протиставлення у деяких публічних виступах інтелігенції і «трудярів», зокрема коли на з'їзді деякі депутати, за традицією зверхнього ставлення до інтелектуальної праці, запрошували представників «невиробничої»

¹ Казутин Д. Анализ и диалог // Московские новости. 1989. № 19.

² Иванова Е., Заборин Н. Можем ли мы строить сами // Московские новости. 1989. № 20.

³ Шмелев Н. Груз экономики или ее спасательный круг? // Московские новости. 1989. № 21.

сфери в господарство, щоб «прилучитися», – наводить приклад з музичним колективом «Віртуозів Москви». В 1987 р. 26 членів трудового колективу виробили 1.338 тонн товарної пшениці, отримавши півмільйона доларів, у 1988-му, менш вдалому, 700 тонн (спеціально підкреслюю, каже вчений, – товарної, оскільки товарна і бункерна незіставні).

«Що ж, громадяни хороші, тоді виходить? А виходить те, що маленький “колгосп” московських артистів виробив для країни стільки хліба, скільки декілька великих господарств нашого Нечорнозем’я, та й Чорнозем’я також. І виробили вони цей хліб не шефськими наїздами у відстаючий колгосп, невміло горбатячись на засмічених полях, а нелегкою кваліфікованою працею у концертних залах Європи і Америки, оплаченою у тих доларах, на які ми так успішно закупаємо свій хліб». І далі вчений запитує: як бути з поділом у нашій політекономії на виробничу і невиробничу працю, коли виробничою називається праця шахтаря і селянина на збитковому підприємстві, а невиробничою – праця Ойстраха, Гілельса, Галіни Уланової... Треба покінчити з теоретичною плутаниною, яка веде до розколу суспільства на трудягу-гегемона і тунеядця-інтелектуала, до відповідного загравання з першим і зневагою до другого. «Виробнича лише та праця, яка допомагає збільшувати національний прибуток. А на це рівною мірою здатні (або не здатні) шахтар, доярка, артист, лікар, адміністратор-управлінець. Хоча треба звернути серйозну увагу на той факт, що в усіх економічно розвинутих країнах найбільший внесок у прискорення зростання національного прибутку роблять люди не фізичної праці, а саме ті, хто визначає рівень технічного прогресу – з відповідними моральними і матеріальними з цього висновками»¹.

Або на з’їзді депутатів офіційно визнається, що в країні мільйони людей знаходяться поза межею бідності; або – наявність державного боргу і дефіциту бюджету; або – що в країні мільйони

¹ Лисичкин Г. Пахарь со скрипочкой // Московские новости. 1989. № 28.

безробітних; або – масштаби використання в господарстві праці умовно звільнених та умовно засуджених: за останні 10 років (стаття з'являється на початку 1990-го) за даними МВС СРСР через будівництва народного господарства пройшло близько 3 мільйонів «умовників». Щорічно вони виконують обсяг робіт на 3 мільярди рублів. Майже всі залізниці, електростанції і заводи, пущені з середини 1960-х років, побудовані за участю «хіміків» (як їх називали). І тут-таки автор зазначає, що кількість ув'язнених – мало не до 2 мільйонів у 1970-ті роки – говорить про політичну нестабільність¹.

Цей процес називання речей своїми іменами приводить до того, що в публічному просторі з'являються зовсім нові реалії, яких раніше не існувало. Оприявнюються проблеми малих народів, людей з особливими потребами (яких називали «інвалідами») – що не прийнято було обговорювати, і відтак вони були «відсутні» («Досі у вищих органах державної влади ця категорія населення не була представлена взагалі»²); а з'ясовується, що вони беззахисні перед ЛТЕК («лікарсько-трудова експертна комісія»), рішення якої неможливо оскаржити, оскільки вона підпорядкована Міністерству соціального забезпечення, а до складу її не входить жоден з тих, хто представляв би інтереси інвалідів. Відповідно, у визначенні групи інвалідності комісія виходить з відомчих інтересів, і якщо держава збільшує пільги, ЛТЕК «скорочує» кількість тих, хто їх отримує.

Але ж ці реалії – живі: за кожною проблемою відкривається життя живих людей, наявних у суспільстві людських груп, зі своїми власними інтересами, досвідом, знаннями. І ці реалії заговорили. Названі публічно, *народжені* у публічному просторі, вони отримують свій голос, стаючи автономним джерелом досвіду і творцем дискурсу. Неможливо було бути кооператором, фермером, інвалідом, правозахисником, священиком як автоном-

¹ Радышевский Дм. Плюс «химизация»... // Московские новости. 1990. № 2.

² Кабаков А. Один из 7.000.000 // Московские новости. 1989. № 5.

ною фігурою – тепер ці практики відкриті. Але це нові джерела, нові точки зору, горизонти і як вищий прояв у політичній сфері – нові типи депутатів¹. З'являються такі неможливі раніше за соціальним статусом депутати, як «неформал», мусульманський священник, раніше судимий, правозахисник.

Орендатори, журналісти, «неформали» – не просто нові корпоративні інтереси, а суспільні, які відкриваються цим групам – вони розповідають те, що бачать. Говорять про свої особливі потреби, про які інші навіть можуть не знати, оскільки це можна побачити лише зсередини, відчуті «на власній шкурі», бути включеним у ситуацію з цієї позиції – а їх же не було як визнаного громадськістю феномену. І в той же час через такий груповий інтерес відкривається певний вимір суспільного.

Голова сільськогосподарського товариства у матеріалі «Кредит – значить довіра» каже: оренда землі має бути безстроковою, а не два-три роки, як зараз: «Буде у селянина перспектива – буде виховувати дітей як господар. Поки не прищепимо знову поваги до цієї праці – жоден пленум не допоможе». І – про те, що самостійне селянське господарство має купувати бензин, техніку та ін. за тією самою ціною, що й колгосп, а не втричі дорожче; і такий само відсоток сплачувати банку². А буквально на сусідній сторінці про свої проблеми пише журналіст: гласність – річ добра.

«Але все ж таки це тимчасове посвідчення, яке видано громадськості та пресі. І хоча воно цілком відповідає затвердженому зразку, його слід обміняти на постійне. Дозволена згори свобода слова має змінитися таким станом, за якого право журналіста і письменника говорити правду вголос, як і можливість будь-якого громадянина висловити свою думку, охоронялося б законом»³.

¹ Див. Московские новости. 1989. № 22 – де представлені нариси про такі незвичайні на той час фігури.

² Крапп А. Кредит – значит доверие // Московские новости. 1989. № 15.

³ Лакшин В. От гласности к свободе слова // Московские новости. 1989. № 15.

І так само – наприклад, шахтарі, перший великий страйк яких вразив країну всередині 1989 року: «Гірняки **самі** хочуть заробляти на краще життя, щоб не перетворювалася на нерозв'язні проблеми організація роботи їдальні у третю зміну, видача рушника або пресловутого шматка мила, отримання спецодягу. Вже не вірячи, що ці проблеми вирішить хтось за них (міністерство, об'єднання та ін.), вони хочуть вирішувати їх **самі** і впевнені, що впораються краще за інших (об'єднання, міністерство та ін.)»¹.

«А правду гірняки розуміють так: не ставши господарями виробленого продукту, вони будуть приречені вічно **просити** те, на що мають повне право, – зарплатні, що відповідає праці, пристойного житла, якісного харчування...». Тому головна вимога: «повна економічна самостійність підприємств, надання трудовим колективам права визначати форму власності на засоби виробництва (державну, кооперативну, арендну і будь-яку іншу у межах соціалізму), плату за трудові ресурси, яка береться з підприємств, залишати в бюджеті місцевих Рад»².

І за цим різноманітним життям, розмаїттям інтересів, життєвих ситуацій шахтарів, журналістів, кооператорів, лікарів, виноробів, інвалідів і т. д. поступово проступає єдність усвідомлення: людині необхідно подумати самій, самій вирішити конкретну ситуацію; мати можливість самій робити свою справу, докласти до неї голови і рук. У цьому пункті немає різниці між вимогами, умовно кажучи, «кооператорів» і «прибалтів» (вони постають учасниками цього нового лібералізованого суспільного дискурсу). Коли обраний головою керівництва республіки Мірча Снегур каже: «Я за повнокровний суверенітет Молдавії у складі оновленої федерації. Нам, приміром, треба самим планувати, скільки і яких вин випускати, за якою ціною і кому їх продавати, у кого закупувати обладнання і сировину, якої не вистачає. Центр не повинен обмежувати наші зв'язки із зарубіжними партнерами

¹ Друзенко А. Кузбасское предупреждение // Московские новости. 1989. № 30.

² Юкечев В. Бастующие требуют реформ // Московские новости. 1989. № 30.

або указувати, які підприємства будувати у республіці»¹, – так міг би говорити, наприклад, шахтар: у його словах звучить та сама нота, що в устах шахтаря, кооператора або освітянина. Це саме міг сказати кооператор, а тут говорить лідер республіки; але суть у тому, що треба бути особистістю (і громадянином), щоб бути і шахтарем, і литовцем.

Але оскільки проблема виявляє інший масштаб, поступово відкривається її інша природа: проблеми мають не інженери, лікарі, кінематографісти, молдавани, естонці, єговісти, кришнаїти, ув'язнені, люди з вадами фізичного чи розумового розвитку – йдеться про самі начала кооперації (і перепони для них) у суспільстві, про належність фундаментальних її елементів усім.

«Робітники самі вийшли на те, що визначає долю реформи: ринок, власність, ціни. І вийшли не “забігаючи наперед”, не “перестрибуючи через етапи”, а саме тією мірою, якою це дозріло і, може, перезріло. У цьому сенсі їхні вимоги розумні для будь-якої сфери: самостійність не може бути галузевим привілеєм. Нерозумною була б вимога отримати її “завтра зранку”: вона потребує закону, а не обіцянок. І просто небезпечною може стати ескалація вимог: шахтарям підвезли м'ясо та каву, а нам ні. Між тим суть в іншому: гірняки побачили суть товарного дефіциту у дефіциті економічних прав. Держава не може “поділитися” товарами, яких немає, але вона може поділитися правами»².

«Робітничий рух у СРСР сьогодні – це активність не лише робітників, але найрізноманітніших груп, спрямована на захист рядових найманих працівників держави, яка досі залишається в Радянському Союзі майже монопольним роботодавцем. У цьому сенсі інтереси робітників мало чим відрізняються від інтересів демократичної інтелігенції, інших соціальних груп, що стали соціальною базою перебудови»³.

¹ Мирча Снегур: путь к консолидации // Московские новости. 1990. № 14.

² Гуревич В. Уголь и реформа // Московские новости. 1989. № 31.

³ Гордон Л. Политическая роль рабочего движения // Московские новости. 1990. № 35.

І так само відкривається єдність громадянських прав. Як зазначає автор, пишучи про ув'язнених у колонії в статті за характерною назвою «Вимагаємо журналіста і попа»: «Вирок суду позбавив ув'язнених свободи пересування, а не слова. Чому ж для того, щоб розказати про себе, вони повинні таємно висилати гінця до Москви?.. Чому наша преса має прориватися до ув'язнених “з боєм”, ризикуючи апаратурою... у той час, як нещасні ув'язнені на Заході дають незчисленні інтерв'ю іноземним кореспондентам? Тому що у нас, відповідають юристи, на відміну від усіх цивілізованих країн, досі не існує механізму громадського контролю над місцями позбавлення волі». «Відрізані від рідних, від зовнішнього світу, від нормальних людських стосунків, їм хоча б зрідка необхідно бачити співчуття, утішання, просто чийсь м'який і глибокий погляд. – Чому ви вимагали священника? – спитав я їх. – Серед вас багато віруючих? – Так, чимало... Але головне, нам треба, щоб з нами поговорили, як із людьми»¹.

«Труднощі інвалідів є загостреними до межі труднощами усіх радянських людей», – стверджувалося у програмі одного з кандидатів у депутати, який сам був інвалідом². Журналістка, описуючи один із будинків для людей з діагнозом ДЦП та іншими, такими ж важкими, – заклад, що вважався зразковим, але який тамтешні пацієнти постійно намагалися покинути, наводить ту саму формулу – «нас не вважають людьми», і продовжує: «Десятиліттями в нас не бачили людей – ми були лише масою, натовпом, населенням, то чи варто дивуватися, що хворі на олігофренію – не люди? Все взаємно пов'язано: якщо у вбогих прав – нуль, то які б коефіцієнти ми не додавали собі за наше фізичне і психічне здоров'я, арифметика невблаганна: нуль, помножений на будь-яке число, дасть у результаті нуль»³.

І справді, як з'ясувалося при розвитку подій у міжнаціональній сфері, навіть республіки не були правовими суб'єктами і

¹ Радьшевский Д. Требуем журналиста и попа // Московские новости. 1989. № 27.

² Кабаков А. Один из 7.000.00

³ Альбац Е. Зеркало, или Какие права у убогих // Московские новости. 1990. № 17.

юридичними особами і тому не могли розв'язувати проблеми як між собою, так і з союзним керівництвом мовою права¹.

Відповідно, з метою реформування цього порядку здійснюються масштабні зміни у правових нормах, до законодавства країни імплементуються важливі норми міжнародного права, через що воно наближається до світових стандартів. І в якийсь момент, обговорюючи питання приєднання СРСР до конвенцій Ради Європи, заступник міністра іноземних справ каже: «Міжнародні стандарти Всезагальної декларації прав людини – це і є загальнолюдські цінності»². Тобто держава починає говорити зі світом спільною мовою.

Але згадана єдність, спільність проблем усього суспільства не усвідомлювалася центральним керівництвом до кінця, у принциповому вигляді. Навіть «найпрогресивніша» його частина, достатньо послідовно дотримуючись курсу «гласності», зупинилася на межі, яку письменник О. Волков схарактеризував так: «Ми розв'язали язика, але це не означає, що ми розв'язали свободу діяльності людини, свободу обирати поле роботи». І ще всередині 1990 року академік В. Тихонов, характеризуючи урядову програму переходу до ринку, пише: програма уряду націлена на перехід до ринку без руйнування монополізму: «зберігаючи за державою право не лише встановлення цін, нормативів, відсоткових ставок, але й залишивши її монополюючим власником майна підприємств, землі»³.

По суті, з бачення керівництва випадала фундаментальна єдність: відповідальність у слові *та сама*, що відповідальність у виробництві (підприємництві). Для того, щоб сформулювати думку, вибудувати концепцію – і побудувати своє господарство, вести справу, – потрібні ті самі особистісні (громадянські) начала. Звільняючи публічну думку, хоча з відступами: в найбільш складні

¹ Див., напр.: Демурян А., Пральников А. Блокада // Московские новости. 1989. № 40.

² Адамишин А. Жить в пространстве права // Московские новости. 1990. № 11.

³ Тихонов В. Нас убивающий обман // Московские новости. 1990. № 24.

моменти – Чорнобиль, Карабах, події в Тбілісі – вона обмежувалася (в той час як А. Бовін справедливо зауважив: у найбільш складних моментах і потрібний максимум відкритості для громадськості); в той же час кооперативи, громадські рухи на кшталт «Меморіалу» тощо – відторгалися чи не на рефлексивному рівні, як чуже; і, зокрема, конфліктний розвиток подій у Прибалтиці між центром і республіками склався саме так. Показовим тут стало входження на той час у «моду» слова «екстремізм», без розрізнення, що ним можна означати, а що ні: «Але, мабуть, найпопулярніше зараз слово – “екстремізм”. Кого ним лише не нагороджують. І тих, хто добивається реалізації конституційних прав на здійснення республіканського суверенітету, і тих, хто грабує і вбиває, вдираючись у дома. І бандитів, які обкурилися наркотиками, і народних депутатів. Різниця між вчинком і словом, між неусвідомленою звірячою злобою і принциповою позицією частіше за все не проводиться»¹.

У цей час поступово вимальовувалося, скільки треба зробити, щоб наросла сама реальність. Як зазначав один з авторів, «треба виграти, відібрати у деструкції, у хаосу кілька років, щоб сформувалося покоління більш вільних, більш готових до навчання і просвіти, більш прагматичних і компетентних, врешті-решт, людей. Щоб хоч трохи опанувати і заселити материки демократії, права, ефективної економіки, що їх знову відкривають. Щоб усі ці малозрозумілі ще “плюралізми”, “ринки”, “лібералізми” стали звично практикованими елементами нашого життя»².

Інший автор, зазначаючи, що відміна 6-ї статті Конституції щодо ролі партії дозволить вирватися з полону догматики і необхідній багатопартійності, і новому творчому мисленню, при цьому наголошує: «Важливо тільки... розуміти, що життя нашого цей прорив не полегшить і на зміну штучно створюваним труднощам прийдуть труднощі природні, неминучі при пошуках істини. А перед тим доведеться не лише ламати вбудовані в нас

¹ Беляева Н. На краю чого? // Московские новости. 1989. № 27.

² Улюкаев А. Приглашаю к промедлению // Московские новости. 1990. № 34.

стереотипи світосприйняття, доведеться ще й опанувувати все, що напрацьовано загальнолюдською цивілізацією і культурою за сім з лишком десятиліть нашого відчуження від світу (згадаємо тут наведене вище зауваження вченої про здатність науки давати поради. – *Е. Щ.*). Важка це буде робота, не на рік і навіть, вірогідно, не на десятиліття. Тільки ж ніхто не довів досі, що добре жити – справа нескладна»¹.

Академік С. Шаталін говорить про необхідність часу, щоб з'явилися фахівці, здатні налагодити і відрегулювати дуже тонкий організм ринкової економіки, бо в економічно розвинутих країнах він налагоджувався століттями². Тобто йдеться про зміну *цивілізаційних* параметрів життя. Як зазначив американський вчений Шлезінгер, «Горбачову треба подолати трудові звички за сімдесят років і політичні звички всіх часів»³. Весь час йдеться про те, що треба наростити саму плоть нових соціальних зв'язків (на договірній основі), щоб відповідати вимогам складності життя.

«Щоб життя розвивалося “нормально”, механізми, які ним керують, теж мають стати нормальними. Ніяка окремо взята партія демократію створити не може... Для нормальної демократії потрібний багатий букет різних взаємодіючих і взаємодоповнюючих одна одну адміністративних і політичних структур парламентських (надпартійних) органів, державних (позапартійних) організацій, партій (що виражають інтереси та ідеологію різних політичних груп), профспілок, фондів, клубів, громадських тимчасових і постійних об'єднань, системи залежної (від тих, на чій гроші вона створюється) і незалежної (залежної лише від читачів) преси, взагалі засобів масової комунікації...»⁴. Тобто має вирости, нарости сама маса реальності, чисельних особистих досвідів, суспільних практик, – і *це*, зрештою, є реальною відповіддю на потреби і питання напрями розвитку суспільства.

¹ Дашкевич В. Готовясь к жизни без 6-й // Московские новости. 1990. № 9.

² Шаталин С. Лучшее – враг хорошего // Московские новости. 1989. № 44.

³ Якушкин Д. Крах «крестовых походов» // Московские новости. 1990. № 28.

⁴ Нуйкин А. От здоровья не устают // Московские новости. 1990. № 16.

Але ж в умовах, коли готових форм для цих численних практик не було – бо попередні роки сама можлива інфраструктура вільної, автономної суспільної дії руйнувалася, вони придушувалися, шлях пошуку природно набув багато в чому перетворених форм: «Сьогодні лавина людського невдоволення може зрушити від будь-якого людського покрику. Відсутність політичних структур, здатних повною мірою реалізувати громадський темперамент у конструктивні форми, привела до бурхливого зростання національних і релігійних почуттів. У мусульманських регіонах СРСР повернення до релігійної самосвідомості полегшилося схожістю догматизму, властивого ідеології останніх десятиліть, з суворою регламентацією життєвих засад, характерною для ісламу»¹.

І те, що численні форми, які тільки мали народитися, не сталися, часто придушувалися у зародку, – і зумовило як кризовий стан суспільства, так і обмежені можливості пом'якшеного реформування. Адже відома фраза керівника держави «ми не знаємо суспільства, в якому живемо» насправді говорить про ті речі, які як ненароджені діти, упущена вигода – от що означає «не знаємо»: бо людина і суспільство пізнають себе саме у практиці, з відкритим фіналом, – яка десятиліттями придушувалася.

Але пошуки, які тепер, у нових умовах, дали бурхливий вибух різноманітних форм, від конструктивних до деструктивних, вирішальною мірою не були потрактовані саме так, як шлях суспільства до саморозуміння. Величезна частина того, що народжувалося само, і мало цю мітину автономного, була оцінена як «вороже», «чуже», «не наше». Як писав щодо цієї похибки один з партійних діячів: «Небезпечне не розмежування, небезпечне протиставлення. Останнім часом у політичній, публіцистичній, партійній лексиці надто часто стали повторюватися терміни – “наші” і “не наші”».

¹ Минеєв А. Зеленые отливы дагестанских кумачей // Московские новости. 1990. № 14.

Звідки така шалена неприязнь до так званих неформалів? Хто такі неформали? Час би нарешті речі назвати своїми іменами. Це той самий розбуджений народ, на вірність якому ми не втомлюємося присягати, партійні, господарські і державні керівники всіх рангів. І треба відмовитися від політичних ярликів. І сказати однозначно: будь-який неформальний рух політизується рівно настільки, наскільки нерозумною, неефективною є економічна, соціальна і культурна політика, політика формальних структур суспільства, що склалися.

Себе народ шукає, себе. Ми звикли до гасел, заклинань – “жива творчість мас”. Це поняття існувало як певна соціальна абстракція, яку належить вважати нашим здобутком. А коли ця творчість набула натуральної величини, всі ті, хто не втомлювався цитувати ці слова, прийшли в жах».

«Його величність соціалістичний бюрократизм ділить суспільство на “наших” і “не наших”. Це він свою непрофесійність, неосвіченість видає за якусь близькість до народу, не до того, який обурюється, бо це не той народ, а до того, який його терпить.

Не наші наркомани, не наші п'яниці. Потім у числі не наших – неформали, через кому кооперативи, через кому, не кажучи про це вголос, орендатори, фермери.

Та годі. Чи не час зупинитися. Одного разу прокинеться політичний лідер обласного масштабу, озирнеться навкруги і питає здивований: “А де ж наші?”. “Ось вони, – відкажуть йому. – 35 чоловік апарату. Найсправжнісінькі, які тільки є наші, інших немає”. Так за причитаннями про спасіння народу можна цей народ втратити в конкретній області, конкретному районі»¹.

Це невпізнання вело до обмеження власної бази суспільної підтримки: нерозуміння того, що страйки – здійснюються *на підтримку* «перебудови»²; так само, як небувала 200-тисячна демонстрація у Москві в лютому 1990 року, на яку ніхто з вищого

¹ Попцов О. От «А» до «Я». Остановить тех, кто мешает узнать весь алфавит // Московские новости. 1989. № 21.

² Друзенко А. Кузбасское предупреждение.

керівництва не прийшов; національні рухи, що фактично були формою, в якій починало артикулюватися громадянське суспільство, замість використання як опори для змін, були потрактовані як ворожі. По суті, прибалтійські громадські рухи і команда Єльцина зі знаменитим «беріть суверенітету стільки, скільки зможете забезпечити» – послідовно здійснили те саме, що було проголошено, але лише половинчато здійснювалося керівництвом Союзу.

Отже, в дискурсивному просторі через нові практиковані принципи й ідентичності автономно народжувалися нові реальності, нові актори/гравці (кооператори, правозахисники, народні рухи, альтернативні партії і т. д.), які самі визначали реалії нового життя, стаючи джерелами автономного розвитку. І в певний критичний момент політична реальність у цьому полі незворотно трансформувалася, й після проголошення Литвою Акта відновлення незалежності О. Боннер написала: «Перебудова–довгобуд скінчилася разом з проголошенням Литвою її незалежності. Країна СРСР, яка була до цього часу, залишилася тепер тільки на політичних, економічних, фізичних та інших картах географічного атласу»¹. Таким чином, вільний розвиток автономних структур, кристалізуючись у політичному дискурсі, природно вів до зникнення несумісних з ним, закритих від живої реальності утворень, одним з яких у підсумку виявився СРСР як «уявлена спільнота» у цілому.

2.2. Від демократизації до Незалежності: український кейс (на матеріалі «Літературної України»)

Розвиток політичного дискурсу в Україні цього періоду ми будемо розглядати на матеріалах публікацій «Літературної України» – органу Співки письменників України. Вибір цього видання зумовлений тими самими причинами, що й вибір «Московских новостей» для попереднього підрозділу: саме на

¹ Боннєр Е. Сквозь гул молчания // Московские новости. 1990. № 34.

його шпальтах був представлений найбільш широкий діапазон ідей, який став основою для формування альтернативного курсу розвитку суспільства і, зрештою, визначив прихід до Незалежності; ряд авторів стали народними депутатами України і взяли безпосередню участь у прийнятті ключових політичних рішень у долі республіки і далі незалежної держави.

Одразу треба зазначити, що можливості «ЛЮ» були значно меншими, порівняно з «МН», з ряду причин: зокрема, статус «МН» (які відігравали роль «візитної картки» гласності), до числа авторів яких належали відомі особи з елітних верств цілого Союзу; тут розглядалися проблеми всієї держави; загалом, як відомо, в Москві «більше дозволялося»; в той же час, «ЛЮ» – орган республіканської письменницької організації; хоча частина письменників належала до істеблішменту, але вони, як правило, не мали реальних важелів впливу (і більше того, перші роки найбільш гострі матеріали українських авторів спочатку з'являлися в центральних виданнях і лише після того передруковувалися в «ЛЮ»); ще у 1988 році газета друкувала стенограми виступів партійного керівництва. Сюди ж слід віднести необхідні за статусом видання публікації підбірок віршів або фрагментів прози сучасних авторів тощо. Тим не менше, сама фундаментальність завдань – створення публічного майданчика обговорення загальносуспільних проблем – визначила співвідносність масштабу роботи, виконаної двома виданнями.

Приблизно до середини 1985 року «ЛЮ» являє приклади цілком звичайного офіційного дискурсу: «Ми, учасники об'єднаного пленуму правлінь творчих спілок і організацій СРСР, присвяченого 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, звертаємось до ленінського Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу з словами глибокої вдячності за турботу про процвітання і могутність нашої Батьківщини, збереження і зміцнення миру на землі»¹. І журналіст,

¹ Лист Центральному Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу // Літературна Україна. 1985. № 15.

який незабаром стане однією з ключових фігур у пресі часів «перебудови», ще висловлюється так: «Сьогодні нам належить бути згуртованими, як ніколи. Скільки зусиль противники комуністичної ідеології і радянського способу життя докладають, щоб роз'єднати лави наші, подрібнити, розколоти нашу силу. Тож боротьба за дальше ідейне зростання, за зміцнення духовної єдності, за виправдання імені нашої організації, яке починається словом Спілка, – завдання надзвичайно важливе й політичне»¹.

Суспільні проблеми, зафіксовані літературою, несміливо проникають на сторінки, причому інколи автори, можливо, не усвідомлюють, що постає за тими симптомами – їхній сенс розкриється пізніше: «З-поміж героїв міської прози переважна більшість тих, хто ще тільки востає в міське життя. Як правило, це вчорашні жителі села. Куди ж подівся корінний громадянин, у чиїх родових зв'язках пильне письменницьке око здатне побачити історію міста? Невже він назавжди загубився у міській метушні? (Пам'ятаю, як в одній із розмов цим непокоїлася Маргарита Малиновська. Хоч якою настійною була вона у шуканні, та їй так і не вдалося виявити в місті таку корінну сім'ю... Однак вони, звичайно ж, є!)»², – і тільки згодом, коли відкриються тектонічні масштаби зміщень населення внаслідок війн, депортацій тощо, стане зрозумілою причина цього зявання.

Або, заходить мова про молодих письменників, і керівник обласної організації СПУ зазначає: для того, щоб писати прозу, треба не тільки багато знати, а й бути учасником значних подій і конфліктів. «А в нинішніх молодих надто спокійна течія життя. Не випадково ж багато з них пробують писати про війну – там є крупні конфлікти. В сучасному житті конфлікти не такі виразні, не завжди помітна їх причинно-наслідкова залежність»³. І теж, через зовсім невеличкий час для публічної свідомості стане зрозумілим,

¹ Коротич В. Відповідальність // Літературна Україна. 1985. № 20.

² Сучасник на фоні міського пейзажу // Літературна Україна. 1985. № 31.

³ І рости, і діяти... Розмова з головою правління Харківської обласної організації СПУ Б. Силаєвим // Літературна Україна. 1985. № 36.

що означає ця «спокійна течія життя», де характери відсутні за устроєм, оскільки в суспільстві відсутній простір автономної дії, в якому вони могли б постати.

Але поки що це не усвідомлюється: адже, як простодушно зазначає публіцист на початку 1986 року: «Мабуть, важко зараз знайти “неторкану” тему. Про все уже до нас тисячу разів писали»¹.

З цієї точки починається шлях до реальності – точніше, опису її. І щоб показати, яку дистанцію належало подолати, – наведемо великий фрагмент ключового в цьому відношенні тексту. У другому, січневому номері «ЛЮ» за 1986 р. вміщено нарис про поїздку групи письменників до Чорнобильської АЕС. Уже зведено той механізм, який через кілька місяців змінить долі мільйонів людей, і в світлі цієї реальності висвітить і устрій наявної публічної мови, яка виявилася повністю відмінною від реальності й екранувала від неї:

«Як народився тут, у пісках Полісся, цей дзвінко гудучий бір, якими вітрами викохано його поліття, якими променями охрещено в молодий, неспокійний світ?!

..обійдемося поки що без цифр. Бодай на суто інформаційному рівні збагнімо: саме тоді розпочалася нова ера в енергобалансі України, саме так народжувався новий час у нашому літочисленні – той незвичайний жолудь, що провіщав появу справді залізного, та все ж життєдайного бору на древній землі Полісся.

Атомна енергетика, звичайно, ще надто молода галузка в життєвому досвіді людства, щоб можна було з абсолютною впевненістю говорити про всі переваги, які отримуємо від неї. Недарма ж вона має й противників. Та в тому-то й річ, що переваги її надто вже очевидні, а “незручності”... Про які незручності, даруйте, може йтися, коли вже сьогодні атомна енергія – не тільки основа всього енергетичного потенціалу країни, а й нашої економіки? Це – факт. І понад чотири мільйони кіловат

¹ Заключний діалог // Літературна Україна. 1986. № 1.

електроенергії, що її дає Чорнобильська АЕС, саме той реальний внесок у матеріально-технічну базу комунізму, який дозволяє з оптимізмом дивитися в майбутнє.

Безперечно, існуючі системи керування й біологічного захисту, що супроводять ядерну реакцію, потребують подальшого вдосконалення. Та це зовсім не означає, що сучасні атомні електростанції недостатньо надійні в експлуатації. Адже й сучасні автомобіль чи навіть авіалайнер – аж ніяк не ідеальна система, – запевня заступник головного інженера АЕС із науки Михайло Олександрович Лютов. – Існує ступінь ризику. І звести його до мінімуму потрібно не тільки при черговому витку НТР, а й при народженні кожної людини. Хіба ж не так? Ось і Чорнобильську АЕС ми усвідомлюємо таким передовим форпостом науки, де, на жаль, ще немає остаточної відповіді на питання, кількість яких щодень потроюється, зате є реальна віддача в дуже потрібних народному господарству кіловатах енергії. Атомна енергетика – донька ХХ століття, і в усьому намагається бути подібною до нені... Як і в будь-якій новій справі, тут від кожного інженера вимагається далекоглядність науковця і точний розрахунок експлуатаційника. Якщо хочете, це своєрідний десант у майбутнє загону, в якому наука й виробництво злютовані до нероз'ємної єдності.

– А які люди вирости за цей час на АЕС! – утрчається в розмову заступник секретаря парткому Геннадій Олександрович Каряка. – Ініціативні, знаючі... Такими спеціалістами взагалі можна гордитися й на світовому рівні, але де, в якій ще країні можлива технічна інтелігенція з настільки високою громадською свідомістю? Це ж справжні господарі становища! І кому ж, як не їм, потрібно й можна довіряти найскладніші проблеми не лише технічного, а й соціального розвитку? Повірите, – це відчуття подесятерєє сили. І наша партійна організація докладає всіх зусиль, щоб передз'їздівські документи КПРС стали предметом якнаймасовішого обговорення.

...Мало, ще невинувато мало знаємо ми справжніх героїв майбутніх своїх книг, невинувато, істинно життєву фактуру нашого радянського народу. І хоч не такий уже й далекий край Чорнобильської АЕС, та нема про її людей, за невеликим винятком [...] таких переконливих творів, які б захоплювали героїкою людського духу, життєствердним, реальним, а не показним оптимізмом.

Рівно гули надпотужні трансформатори, над системою охолоджувачів кружляли чайки, а радіогазета АЕС передавала відгуки робітників на проект Основних напрямків економічного й соціального розвитку СРСР на 1986 – 1990 роки і на період до 2000 року, в якому знайшла яскраве втілення вироблена партією на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС концепція прискорення соціально-економічного розвитку країни»¹.

Сам рівень запитів, який ставиться на порядок денний, є симптоматичним. Ще в кінці 1986 року один з керівників СПУ пише: «Київські письменники цілком доросли – і морально, і політично – щоб самим обрати собі керівника, а не лише, наче роботи, піднімати руки за давно призначену людину»². А ще через рік, наприкінці 1987-го, в матеріалі, присвяченому М. Скрипнику, автор публікації зазначає: «У нас виріс письменний читач, якому вже можна дати в руки твори радянського наркома. Радянський читач розбереться в них і сам відсіє від болючих помилок чисті зерна високої правди»³. Тобто ідеї, що письменники можуть самі обирати собі керівництво, читач може сам розібратися у текстах – фактично, елементарні з точки зору здорового глузду, – постають як відкриття, тези, які доводиться обстоювати.

¹ Світлицький О. Десант у майбутнє // Літературна Україна. 1986. № 2.

² [Виступ В. Дрозда] Мислити перспективно, працювати по-новому. Із пленуму правління Спілки письменників України // Літературна Україна. 1986. № 48.

³ Білокінь С. Нарком // Літературна Україна. 1987. № 50.

Слід зазначити, що на початку дискурс опису проблем часто має моральний характер – наприклад, ідеться про *покаяння*: чи є хоч один літератор, питає письменник, який би виступив з заявою, що в новому світлі переглянув свій твір, глибоко картається, що поспішив з виданням, вибачається перед читачами, благає всі книгарні здати його до макулатури, а видавництво просить повідомити номер рахунку, щоб відшкодувати¹; про *людські дефіцити*: «...Мені довелося побувати в одній з шкіл на Чернігівщині... Голова колгоспу поставив дітям кілька запитань... скільки коштує в їхній сільській крамниці кілограм хліба, кілограм крупів, пляшка олії? Цього не знав ніхто. І всі хором відповідали, скільки коштує сто грамів будь-яких цукерок, пепсі-кола, лимонад, цигарки різних марок і вина також. На мої запитання, чи знайомі вони з “Війною і миром” Льва Толстого, “Тихим Доном” Михайла Шолохова, “Кров’ю людською – не водицею” Михайла Стельмаха відповіли – бачили по “телеку”. Водночас перелічили кілька десятків супербойовиків-детективів і взагалі виявилися досить обізнаними з питань чужорідного. Гірко мені стало».

«Сьогодні ми на повен голос говоримо про дефіцит совісті, чесності у певної частини населення, і все-таки ще дуже мало говоримо про дефіцит доброти, співчутливості, уміння прощати, каяття. Ці слова просто вийшли з ужитку....»²; засуджується явище *анонімок*, які руйнують довіру у суспільстві³ тощо. При цьому така критика знаходиться у річищі офіційного дискурсу, сформованого в найвищих партійних документах: «Негативні явища в житті, що тривожать нас, названо в Програмі нової редакції Програми КПРС поіменно. Це, зокрема, порушення трудової дисципліни, хабарництво, спекуляція, здириництво, приватновласницька психологія. Існування їх – наслідок не лише пережитків минулого у свідомості

¹ [Виступ П.Ребро] Правдиво і яскраво відображати життя // Літературна Україна. 1986. № 25.

² Мушкетик Ю. Перелогі і космос душ наших // Літературна Україна. 1987. № 6.

³ Щупліпенко І. Образити недовірою // Літературна Україна. 1986. № 31.

та поведінці людей, а й недоліків практичної роботи в різних галузях, запізнення у розв'язанні деяких назрілих проблем»¹.

Поступово ж під час розгляду цих явищ у поле зору потрапляють елементи устрою дійсності, які об'єктивно зумовлюють подібні засуджувані явища: наприклад, що батьків здають до будинків перестарілих ще й тому, що дорослі діти, які мають працювати, щоб підтримувати сім'ю, просто не можуть забезпечити їм належний догляд протягом дня; що молоді люди прилучаються до наркоманії ще й тому, що їм нема куди податися; що сама проблема наркоманії набула поширення ще й тому, що про неї не можна було говорити вголос і т. д.

До газети приходять лист (1986 рік), в якому працівниці швацької фабрики пишуть, як не перший рік повторюється та сама ситуація: на самому початку в моделі одягу виявлено конструктивний брак. Адміністрація, знаючи наперед про цей брак, дає дозвіл на випуск продукції. Далі – рекламації, повернення (при цьому за останні 4 роки їх кількість збільшилася втричі). «Всі трудівниці знають, що план – закон, – пишуть швачки. – Але ж ми розуміємо й те, що виробляти продукцію низької якості – злочин. Просимо вашої допомоги» (25 підписів)². І далі журналіст, відвідавши виробництво, виклавши проблеми (соціальні, виробничі – аж до стільців для швачки – «він не розкіш, необхідність»), що виявляються таким дефіцитом, який розподіляє мало не сам міністр) – зауважує: коли не розв'язані кардинальні проблеми, страждає і моральний клімат. Брак неодмінно тягне з собою брехню, яка переходить і у людські стосунки, розкладає трудову мораль. Реконструкція ж підприємства не запланована і на чергову п'ятирічку – отже, все залишиться таким, як є.

Учасники екологічної експедиції «Дністер-86» стають свідками картини: внаслідок сильної зливи земля перетворилася на болото, а на полях спокійнісінько працюють поливальні машини. Кидаються шукати поливальників. «А далі відбувалися приблизно

¹ Стессель І., Бойчук А. Момент істини // Літературна Україна. 1986. № 3.

² Пальм А. Сумус на вішалці плащ // Літературна Україна. 1986. № 3.

такі діалоги: “Негайно вимкніть машину!” – “Не вимкну”. – “Ви ж селянин! Невже ви не розумієте, що занাপашуєте землю?” – “Так, занাপашую, – спокійно відповідає поливальник. – І надалі так робитиму. Тому що платять мені від витраченого пального. Працює мотор, отже, працює і машина, поливає. За це мені і платять. А якщо машина стоятиме, я нічого не зароблю. А в мене сім’я. Тому розбирайтеся там, у верхах, між собою. А мені дайте спокій”. І поливає далі¹. Зрозуміло, що подібних підприємств і ситуацій чимало, – і сам читач знає й може розповісти про щось подібне; отже, сприймає це як опис справжньої картини світу, в якому й він існує.

Ідеться про тенденцію укрупнення, централізації: «Ніде правди діти, через непродуманість, а то й верхоглядство ми захопилися концентрацією, ліквідовували в районах невеликі промислові підприємства, різні комбінати і, зокрема, промкооперацію, зводячи все до “філіалів” та дільниць. А по суті – збіднювали економічний потенціал районів. Деякі просто ліквідовували, і тепер колишні райцентри опустилися до рівня звичайних занехаяних сіл, інші обкарнали, поставивши їх в нерівне становище з районами, які прилягають до залізниць і мають нині більш розвинену економіку.

Донедавна в Зінькові були власні будівельні організації, які робили чимало доброго для міста і сіл району. Та з метою укрупнення вирішили їх обмежити в правах і підпорядкувати обласним трестам. І що ж? Тепер доводиться працівникам ПМК і РБУ випрошувати в полтавських трестах кожен дошку, плитку, залізну трубу, цемент і скло»².

Унаслідок упущень у програмі розвитку, коли не враховується, що змінились установки людей, їх очікування, запити, господарства лишаються без людей. У селах, пише інший автор, з культурної програми часто найбільше, що можна очікувати – кіно і

¹ Сушинський Б. Проект «Дунай – Дніпро»: чи доцільно? // Літературна Україна. 1986. № 45.

² Цюпа І. На роздоріжжі // Літературна Україна. 1987. № 14.

танці. Молодь тікає з села. І на аргумент, мовляв, «без концертів село якось обійдеться, а як не буде в колгоспах та радгоспах племінної худоби чи високопродуктивної техніки, воно погрузне в боргах і не даватиме очікуваної продукції», – відповідає: «Можливо, колись так і було, згоден. А нині, якщо не візьмемось за рішуче поліпшення культурно-побутових умов сільських трудівників, то подекуди і на новій техніці нікому буде працювати, і племінна худоба стоятиме недоєною. Досить того, що приміром Полтавщина вже залишилася без своїх сільських будівельників і користується послугами приїжджих шабашників»¹. Ось які процеси постають за простою, здавалося б, фразою цитованого тут-таки тодішнього генсека Горбачова: «роками з господарств посправжньому не вимагали вирішення соціальних питань». (Отже, мало морально засудити певне негативне явище – треба перевести фокус уваги на те, що в самому устрої суспільства може ставати його джерелом. І це відкриває шлях до соціальної аналітики.)

За цим «вимиванням» людини, з її реальними потребами з устрою життя поступово постає руйнація інфраструктури самого людського простору. В ході обговорень наявних у суспільстві проблем кристалізуються дві великі теми: стан екології і стан культури, сфера існування людини як біологічної і як соціальної істоти. Зруйновано устрій цих сфер – руйнується і людина. Це відбувається повсюдно, від великих міст до найменших сіл. Сказавши про поетичність, навіть емблематичність для України сільського ставка, довкола якого схилилися верби, – майбутній народний депутат пише: «У ряду наших гріхів – і занапащені нами ставки, які лопатами, кайлами, ношами і возами, проливаючи піт і натираючи кров'яні мозолі на долонях, проявляючи свій, ніким не заохочуваний колективізм, копали наші прадіди й прапрадіди. Тільки заради того, щоб красивим, милим для душі й ока було їхнє село, їхня маленька батьківщина. Від весни до осені ставок був “епіцентром” щоденного сільського буття: тут жінки білили

¹ Прилюк Д. Село чекає, село надіється // Літературна Україна. 1986. № 43.

полотно і прали білизну, тут, під вербами, зустрічалися закохані, над ставом до пізна співали пісень, тут після важкого дня купалися, вудили рибу і найстатечніші господарі, саме тут, біля ставка, росли діти, тут оберталися сільські новини, тут філософствували й мріяли, лаялися й мирилися. Ставок був їх колективним витвором і це чи не найбільше об'єднувало людей»¹. Міліє, стає занапашеним ставок – і так само міліє життя. Ставок побачений як форма організації устрою життя, суспільної кооперації, і саме занепад таких форм відкривається як повсюдне явище.

Такою самою формою постає, наприклад, і сільська церква: «Попри їх релігійне призначення, хіба можна нехтувати те, що сюди приходили зі своїми заповітними сподіваннями й болями наші предки? Наші діди й прадіди тут вінчались, несли сюди новонароджених, поминали померлих; простий люд здебільшого саме тут, у храмі, прилучався до азів мистецтва: живопису, музики, співів, – а також до грамоти». І – наводить автор думку одного з керівників церкви: «якби ми могли зазирнути в душі жителів села, які байдуже спостерігають напівзруйновані храми, то і в душах у них ми б побачили таке ж запустіння»².

Отже, форми, в яких народжується людина як людина – природні, культурні – гинуть*. Занапашаються ставки. Зникають цілі види тварин, риб, птахів, так само емблематичних для краю: *лелеки* (села лишуються без лелек, – пише журналіст). Щороку в республіці зникає 5 відсотків гнізд. На всю Херсонську область уже залишилось 5 гнізд, Миколаївську – 55, Кіровоградську – 170³; *чайки*: «Боляче думати: невже настане час, коли для зйомок на плівку не знайде кінооператор білокрилих чайок над хлібами, а художник хіба що з уяви домалює на полотні гуртовиків над свіжою борозною»⁴; зрештою, масштаб змін природного

¹ Яворівський В. І садок, і ставок // Літературна Україна. 1988. № 21.

² Калінічів С. Щоб не зміліла душа // Літературна Україна. 1988. № 37.

* Згадаємо тут сказане про вагу символічних форм у першому розділі.

³ [Виступ Б. Сушинського] Неспокій // Літературна Україна. 1988. № 21.

⁴ Циганко В. Поки не пізно... // Літературна Україна. 1988. № 21.

середовища зачіпає і саму людину: «Зловісні викиди в атмосферу, хімкомбінатні хмари вбивають не лише бджолу і рослину. А хіба це жарт, що на Україні, споконвіку пісенній землі, зникають голоси, з кожним роком уславленій Київській консерваторії усе важче набирати студентів-вокалістів»¹.

І при тому великі перетворювальні програми, які здійснюються в господарстві, не враховують цей автономний елемент і нищать його. З'являється поняття «неперспективних сіл», де закриваються школи, забороняється будь-яке індивідуальне будівництво, і люди змушені залишати батьківські хати і їхати в міста. «Коло мого полтавського хутора, – пише один з авторів, –десь у радіусі десяти кілометрів зникли старовинні села й хутори Климківка, Барабашівка, Сем'янківка, Пашківка, а з ними захиріли й ліски присільські, забур'янилися ліси й луки, назавжди зникли десятки топонімів. Померли маленькі батьківщини, з яких починається любов до великої Батьківщини – Радянського Союзу»².

Столітні села, з усією історичною і археологічною пам'яттю, йдуть під «зону затоплення». І автор, розповівши про одне з таких сіл, Бакоту, з 750-літньою літописною пам'яттю, описавши її історію і ті безцінні культурні шари, які археологи тільки почали досліджувати і не встигли зробити цього, пише: «Я хотів нагадати читачеві, що все це ми загубили з подробицями віків, з реаліями історії, з пам'яттю поколінь. Тут, на дністровому побережжі, ми втратили те, що не повернеш ніякими новими капіталовкладеннями; ми стратили здобутки віків, яким нема вороття, і здобутки поколінь, які не повторяться. Ми втратили історичну неповторність. Збулися, зреклися того, що не повернеш ні стараннями наступних віків, ні зусиллями прийдешніх поколінь. Втратили безоглядно й безповоротно. Ми, кожен з нас, не просто

¹ Гончар О. То звідки ж взялася «Звізда Полиннь»? // Літературна Україна. 1987. № 42.

² Захарченко В. До спадщини – з милосердям // Літературна Україна. 1987. № 22.

опинились ошуканими, ми начеб поменшали одним махом на цілі століття»¹.

Але яка ж людина народжується поза дією цих автономних сфер природи і культури? Якщо з дитинства відняти у неї ставки, лелек, чайок, дідівські і прадідівські села і церкви? Просто кажучи – така, для якої не стає нічого святого – ні в природі, ні в культурі, ні у виробництві. Адже ця безлика, бездушна сила, яка постає за цими картинами нищення того, що створює живий людський світ, має своїх носіїв – людей, які не знали цього з дитинства, і не можуть берегти те, чого не розуміють.

«Вивіз Іван Іванович Ключко до сімдесятигектарного масиву еспарцету всі сто двадцять сімей, а бджолам того й треба. Коли добрий узяток – їх ніщо не зупинить, жодна робоча комашка не залишиться без діла у вулику. Того дня колгоспні механізатори розкачувалися, поки еспарцет не розкрив своїх «цяцьок», заманюючи бджіл, а тоді шість комбайнів ураз заглушили живу симфонію. Від машини до машини бігав Іван Іванович: “Що ж ви робите, люди? Бджілки ж гинуть під сталевими зубцями!”. Жоден і бровою не повів. А через кілька годин над полем стояла тиша, як над цвинтарем...

Вісім мільйонів бджіл загинуло тоді. За цей день вони могли принести у вулики “Дружби” півтонни меду. А їх – під ніж!.. Та скільки таких господарств, де править бал байдужість до “святої худібки”, як назвав бджолу один старий пасічник”².

«У північно-західній частині городища (йдеться про 900-літній Звенигород. – *Е. Ш.*) було викопано гноєсховище площею близько 200 кв. м, причому знищено поховання захисників міста від монголо-татарської навали 1241 року.

Знищено бульдозерами значну частину залишків фундаментів кам’яної церкви і княжого палацу XII ст.»³.

¹ Маняк В. Поле болю // Літературна Україна. 1988. № 15.

² Пуховиця М. Гіркий присмак медів // Літературна Україна. 1987. № 22.

³ Лубківський Р. Оборона Звенигорода // Літературна Україна. 1987. № 15.

«Могила М. Кропивницького (це вже про Харків. – *Е. Ш.*) над самим шляхом, що ним по території парку їздять вантажівки на будмайданчик. Щоправда, натягнуто дріт і почеплено червоні клапті, аби не наїздили на неї, адже могилу не огорожено, вона у цілковитому запустінні.

Та найбільше терпить на місці свого вічного спочинку академік живопису С. Васильківський. Воно перетворилося, сказати б, на місце вічного неспокою, бо просто через його могилу прокладено тротуар. Не огорожена, вона опинилася під ногами перехожих і під шинами велосипедів. Тут же й алея любителів бігу, як пояснює встановлений неподалік щит. Воістину – «всякому городу нрав і права...». І це в подяку за те, що Сергій Іванович не тільки уславив рідне місто, а й заповів йому свій будинок, майно, всі кошти і 721 картину – цілий музей!»¹.

Справа не лише в окремих ситуаціях, нехай найбільш руйнівних за масштабами, – коли, наприклад, після дій меліораторів на Поліссі виникли пилові бури, яких «споконвіку поліщук не зустрічав у своїх краях», і витративши мільйони («наших з вами») на осушення регіону, після того планується витратити нові десятки мільйонів на його зрошення², – ситуаціях, самих по собі жакливих. Справа в тому, що склався особливий тип бачення, де відсутнє розуміння цих автономних форм, необхідності їх збереження і меж, яких не можна переступати; і носії такого уявлення, яке стало поширеним, посіли найважливіші пости – від вищого до місцевого. А значить, такі ситуації будуть продукуватися знов і знов. Коли на телепередачі, присвяченій комплексу «Дунай–Дніпро», під час обговорення необхідності берегти землю при господарській діяльності звучить: «А ми не Голландія! У нас землі багато»³, або місцевий керівник

¹ Льненко І. «Прочитайте ту славу...» // Літературна Україна. 1987. № 38.

² Колодійчук Є. Давайте осушимо Світязь... Полемічні нотатки про Шацькі озера // Літературна Україна. 1987. № 47.

³ Бути чи не бути? // Літературна Україна. 1988. № 21.

щодо проекту чигиринської АЕС каже: «І що б там не було – чи буде атомна станція, чи не буде атомної станції, чи якийсь інше підприємство міністерства енергетики, все одно питання вже вирішене... Ми біди не бачимо – чи буде атомна станція, чи не буде. Ми бачимо, що перспектива за Чигирином, за його розвитком... А що тут буде прив'язано, які об'єкти, нас це сьогодні навіть і не турбує...»¹, – це свідчить про панування в публічному просторі погляду, носії якого не зупиняться ні перед чим і або самі зруйнують, або спокійно дадуть зруйнувати що завгодно: адже в цій картині світу немає абсолютно недоторканного. Але людина залишається людиною, лише коли зберігає те, що робить її людиною: відніми у неї ці форми – і вона просто перестане народжуватися як людина і здичавіє; і рубатиме гілку, на якій сидить.

Студентами-педагогами – які, зауважує автор, покликані виховувати, прищеплювати розуміння прекрасного, – під час суботнику знесений будинок Лизогуба (одного з січових полковників) у Чернігові², архітектори і будівельники як хочуть панують у Старому місті Кам'янця-Подільського: «Вони зуміли “вписати” в краєвиди древності пожежне депо й універмаг, гуртожитки і склад, друкарню й адміністративний будинок... пам'ятки історії та архітектури бездумно роздавали в оренду промисловим підприємствам. Частина важливих пам'яток з легкою душею пустили під склади. А на залишках чарівного храму, на добре збережених підвалах із міцними склепіннями, фрагментами древніх розписів на стінах розпорядилися зводити... бродильний цех соко-морсового заводу. Новоспечені господарі унікальних творінь минулих віків взялися наводити тут порядок на власний розсуд: хто як хотів добудовував, перебудовував, ламав, розбивав стіни й перегородки, прокладав свої комунікації,

¹ Див.: Першин Е. Чигиринська АЕС: за і проти // Літературна Україна. 1988. № 20.

² Грабовський В. Будь пильною, пам'яте! // Літературна Україна. 1987. № 2.

вкопувався в землю, змішуючи культурні нашарування, дбаючи про вигоду куценьку й сioxвилинну»¹.

Таке втручання в історичне обличчя, яке складалося століттями, – подібне до переписування партитури Моцарта або Баха, текста Гомера або Шевченка. І це робиться повсюдно: знищені тисячі малих річок, сотні «неперспективних сіл» – це теж зміна природного «тексту», «партитури», яка складалася тисячоліттями. І якщо у нас не залишається партитур Моцарта і Баха, книг Гомера і Шевченка, – що станеться з нами? Чи можна назвати таких «архітекторів» і «будівельників» – архітекторами і будівельниками? Так само, як таких «студентів-педагогів» – студентами-педагогами?

Коли усунення цього автономного елемента стає систематичним, захоплюючи кожну ділянку людської діяльності, то й виявляється, що в суспільстві насправді немає архітекторів і будівельників, немає студентів-педагогів, немає селян (згадаймо відповідь на вигук: «ви ж селянин!»), немає меліораторів, немає швачок (адже вони роблять, змушені робити брак, навіть знаючи, що це брак) і т. д.; немає, відповідно, і письменників – адже що можуть письменники, яким не дозволено навіть обирати собі керівництво?

Коли усунення цього автономного елемента набуває системного характеру, воно торкається кожної людини в суспільстві. Симптоматичними тут постають фігури лікаря і вчителя. Фахівець пише про заадміністрованість праці лікаря, породжену «інстанційною недовірою» до нього: неможливість виписати рецепт на дефіцитний медикамент, хоча знаєш, що саме він допоможе хворому; заборона виписувати рецепти на придбання медикаментів в аптеках хворим, які лежать в лікарнях (фінансові ліміти обмежені, ліки дорожчають), тому що лікування у нас безплатне; постійний брак медсестер і сестер у міських лікарнях (праця важка

¹ Губарець В. Чому тьмяніють охоронні грамоти, або Як шанують старовину в Кам'янець-Подільському державному історико-архітектурному заповіднику // Літературна Україна. 1987. № 6.

і мало оплачувана). «А ще – постійний страх перед скаргами на медичний персонал з боку хворих, їх рідних, нерідко – повторних, при задалегідь запрограмованій позиції, що “завжди має рацію хворий”»¹. І те саме – щодо педагога: «Учителю на роду написано боятися: перевірок (інспекторів, дирекції, його планів самопідготовки, атеїстичної роботи і т. ін.), двійок, гніву начальства, і найбільше – самотійності. Хіба той, у кому сидить вічний страх, здатний виховати сміливість, безстрашність і незалежність – поведінки, мислення, суджень в учнях? І хто їх, як не школа, повинен виховувати?». Навпаки, той, хто притлумлює гідність, зносить приниження, для відновлення психічної рівноваги відіграється на учнях². Отже, коли страх просякає суспільство до кожного вчителя і лікаря, – воно просякнуте страхом до мозку кісток.

При цьому наріжною проблемою у спробах навіть сказати про наявні труднощі, негаразди, назвати їх – стає сама відсутність у суспільстві мови, якою можна було б говорити про ці проблеми. Ю. Щербак, взявши за матеріал для аналізу 123 оповідання 70 авторів, надрукованих у престижних збірниках «Оповідання-81, 82, 83, 84», ставить запитання: «Як же відбивається в дзеркалі оповідання наш складний і тривожний час?» Виявляється: «дія 80 з них відбувається в селі – в цьому, звичайно, немає нічого поганого. Але турбує те, що 45 з них, тобто третина всіх оповідань, – це спогади дитинства на тему “дід-баба-онук”. Замість того, щоб сказати сувору правду про критичний демографічний стан наших сіл, про самотність тих опоетизованих дідів і бабів, чиї діти й внуки давним-давно сидять у містах, автори товчуть рожеву воду в романтичній ступі своїх вигаданих спогадів». Дія тільки 31 твору – ¼ відбувається в місті і містечку. Лише в 4 оповіданнях – в інших республіках радянського Союзу. При всіх запевненнях, що любимо природу, лише 2 – з натяжками –

¹ Пиріг Л. Лікаре, будь інтелігентом // Літературна Україна. 1988. № 5.

² Андрусів С. Екзамен з літератури // Літературна Україна. 1988. № 32.

торкаються т. зв. екологічної проблематики – такої важливої сьогодні. «Якщо через сто років хтось прочитає наші оповідання, то подумас, що українці 80-х років ХХ століття жили переважно в хатах зі стріхами, що не було могутньої промисловості, величезного наукового потенціалу, не існувало болісних проблем захисту навколишнього середовища, проблем екології, людської моралі»¹.

Описуючи повністю закінчений канон прийнятого опису дійсності (позитивні герої, що завжди перемагають негативних, яких завжди має бути менше, і при тому до кінця оповіді всі вони мають покаятися й перевиховатися тощо)², автор формулює висновок: наша література не виробила мову аналізу суперечностей свого суспільства і своєї доби. Навпаки, в існуючому каноні всі речі уже «названі», «приглажені» і вписані в картину, де загалом все в порядку. Але тоді ми виявляємося не готовими до того, щоб навіть усвідомити, що є насправді – а отже, беззахисними перед загрозами: від Чорнобиля до наркоманії (нагадаємо тут споріднений пасаж з попереднього підрозділу про неготовність суспільної науки давати поради).

Кажучи про висвітлення з'їзду Українського товариства охорони природи (1986) єдиним у республіці журналом, який дає докладний звіт, газетяр наводить приклад того, як громадськість опиняється у стані, закритому від реальності. У звіті «мовиться про пристрасний і принциповий виступ двічі Героя Радянського Союзу, льотчика-космонавта Анатолія Філіпченка: "...розповів делегатам з'їзду про роботу, що її проводять космонавти в інтересах народного господарства країни. Він детально спинився на тому, як за допомогою космонавтики вдається поглиблювати знання про природу, використовуючи зібрану інформацію для охорони навколишнього середовища"».

¹ [Виступ Ю. Щербака] Обговорення звітної доповіді правління Спілки письменників України і звіту ревізійної комісії СПУ // Літературна Україна. 1986. № 24.

² Див., наприклад: Гордасевич Г. А якщо не за рецептом?... // Літературна Україна. 1986. № 41; Дзюба І. В обороні людини й народу // Літературна Україна. 1988. № 25.

І процитувавши цей пасаж, автор продовжує: «Це, по суті, дезінформація. Бо що було насправді? Філіпченко продемонстрував фото Землі з космосу – ті знімки, власне, ми не раз бачили на сторінках газет і журналів, але показані зараз на весь екран та ще з глибоким коментарем космонавта-еколога, вони вразили з'їзд. Ми побачили, як зменшується і міліє Аральське море, що над ним гуляють піщані бурі. Як висихають Амудар'я і Сирдар'я. І скільки бруду виносить у Чорне море Дніпро та особливо Дунай. Побачили на тлі зимового пейзажу велетенські чорні потворні ляпки смогу, під якими ховаються індустріальні міста планети. Промова космонавта загострила увагу на глобальних проблемах екології. Навіщо журналу “Рідна природа” відмежовуватись від правди?»¹.

Тобто внаслідок жорстко визначеного способу називання речей дійсність, з її пекучими проблемами, просто не потрапляє в картину світу. І ось тепер, через співвіднесення фактів і декларацій, у публічному просторі стається легітимація реальності з її проблемами: «Скільки років говоримо про необхідність глибшого, справді широкого й наукового навзаємного наближення радянських літератур і мов. Тим часом не маємо ні відділу тюркології в жодному нашому університеті, ні відділу вивчення прибалтійських мов, не маємо навіть книгарні в Києві, де можна було б придбати книжку будь-якою мовою нашої багатонаціональної Вітчизни»². «З ласки деяких органів наросвіти виходить, що можна “звільняти” дітей саме від... рідної мови (бо ж звільняють від вивчення української мови й багатьох українців) – який же сумний і потворний по суті парадокс!

А тимчасом у новій редакції Програми КІРС говорить про необхідність “оволодіння поряд з мовою своєї національності

¹ Плачинда С. Чи ви не з «Тихого життя»? // Літературна Україна. 1986. № 50.

² [Виступ Д. Павличка] Духовна місія слова. Із засідання президії правління Спілки письменників України // Літературна Україна. 1987. № 11.

російською мовою” як засобом міжнаціонального спілкування. Поряд, а не замість!»¹.

Можна охарактеризувати особливість нового типу дискурсу як звертання до здорового глузду людей: реальність «перекладається» його мовою і стає доступною для слушної оцінки звичайного громадянина. Ось автори (стаття 1985 року) починають згадкою частих закликів про «доброго господаря», і кажуть: у звичайному житті все зрозуміло; коли ми отримуємо зарплатню, яка менша, ніж зароблене, – то це тому, що платимо прибутковий податок. Збільшується сума заробленого – збільшується й податок: адже треба поділитися з суспільством. Але в будь-якому разі відрахування не зводить нанівець твій прибуток, і організація, яка розплачується, не будує, не контролює твій особистий бюджет. «Тобто, все – у безпосередній і суворій відповідності зі здоровим глуздом.

Проте вся ця здоровість – поки мова йде про кожного з нас зосібно. Коли ж справа стосується “колективного трудівника” – підприємства, об’єднання, – здоровий глузд як вітром здухне.

– Нам надокучило ходити з простягнутою рукою, – говорить генеральний директор СМВО ім. М. В. Фрунзе Володимир Матвійович Лук’яненко. – Все, що об’єднання заробляло, у нас забирали. І ми, ніби нахлібники якісь, починали випрошувати у міністерства: “Дайте нам, будь ласка, на поновлення обладнання”, “Дайте, дуже просимо вас, на реконструкцію виробництва!”, “Благаємо, не відмовте, нам украй потрібні кошти на “житлове будівництво”...”

– А кошти, – вів далі В. М. Лук’яненко, – *наші, нами зароблені, саме нам нараховані* за обсяги виробництва, за одержаний прибуток, за високу якість продукції. Але вважається: нам, наче нетямущим дітям, не можна довіряти – не туди і не так витратимо. Тому все йшло на рахунки “опікуна”, в ролі якого виступало міністерство. Галузі, мовляв, видніше, куди і як

¹ [Виступ Л.Новиченка] Духовна... // Там само.

витрачати. І та могла нас присадити: не канючте, у міністерства є немало відстаючих підприємств, ось їм і дадуть – на житло, на палаци культури, на нове обладнання... Виходило, нас закликали добре працювати на “дядька”!»¹.

Фактично, в цій статті першого року «перебудови» можна побачити як на долоні всю програму реформ. Наочна проблема розриву відповідальності: людей вважали достатньо відповідальними, щоб керувати операціями інтелектуально найскладніших систем і об’єктів, – і не вважали здатними відповідально вирішувати питання організації власної ж праці.

Проте відповідальність не може бути поділеною: або для нас мають силу принципи честі, совісті, і тоді для нас однаково справа честі закрутити гвинтик за вимогами технології і витратити все до копійки саме так, як треба для розвитку справи. Або в мою справу втручаються зовні, не довіряючи моїм честі, совісті і любові до праці – і тоді руйнується все ціле. В такому разі я або буду чинити спротив і до останнього битися за своє розуміння справи, навіть ідучи на порушення нерозумних інструкцій, і в цьому контексті стаючи порушником, а то й злочинцем; або – махну рукою і буду чинити так, як мені сказали, не звертаючи уваги на розумність чи нерозумність: адже мого розуму не потребують.

Проблеми управління так само вимагають відповідального ставлення. Якщо інстанція особистої відповідальності усунена, управлінські рішення приймаються у відриві від відповідальності безпосереднього виробника – а на нього зав’язана інфраструктура: тобто вся промисловість має спрацювати, щоб «на виході» вийшов, наприклад, якісний плащ – а раз голосу швачок у рішеннях міністерства немає, неминуче страждають плащі (і так само – бджоли, або культурні пам’ятки, або хворі, або учні).

Або розповідається про типову ситуацію – на взуттєвій фабриці почали випускати «модерні» чоботи – але іде суцільний брак (при тому, що технологію куплено за ліцензією). Проте,

¹ Стессель І., Бойчук А. Реконструкція // Літературна Україна. 1985. № 32.

ведуть журналісти, коли ці технології потрапляють на наші фабрики, «з ними іноді відбуваються чудеса. Наші спеціалісти, – розкажуть вам, – чудово попрацювали, із ста операцій залишили вісімдесят... Швидкість конвеєра збільшили... І тепер ми замість проектної тисячі знімаємо тисячу двісті виробів з потоку!...».

І автори коментують: важко припустити, що західні фірми, зацікавлені в продажу технологій, стануть занижувати можливості. Скоріше вкажуть ГРАНИЧНО ВИСОКУ продуктивність, далі якої неможлива гарантія якості. Ясна річ, капіталіст не стане платити гроші за зайві операції. А наші «умільці» щось взяли дешевше (матеріал), щось пришвидшили – і отримали відповідний результат. Знали, що гублять продукцію, «ощипуючи» технологію? Так. Але ж – економія!¹.

Саме через таке звернення до здорового глузду (феномен, у якого та сама автономія, що у природи і культури – він є співприродною їм формою, і його елементи завжди залишаються, – бо якщо ми будемо в повсякденних, побутових справах чинити не за здоровим глуздом, то швидко загинемо) постійно розширювалася соціальна база реформ; відбувалося постійне збільшення кількості учасників політичного процесу: воно йшло від порушення тем, які визначають зміст газети, від надсилання анкет (тобто налагодження зворотного зв'язку), участі в обговореннях найбільш гострих питань, – до створення товариств на захист природи, культури, участі в політичних акціях, у тому числі виборах.

Ось у середині 1988 року на одній з територій під Херсоном виникає проблема: внаслідок розширення міста збільшилась потреба облцентру у воді, її вирішили взяти в одному з районів. А особливість у тому, розповідає автор, що сам регіон є унікальним прикладом боротьби з пісками, вивчати який приїздять з усього світу. Протягом майже століття за допомогою захисних соснових лісів була створена і розширена придатна для життя і сільського господарства кліматична зона, де виникли садки, виноградники,

¹ Стессель І., Бойчук А. «Джентльмени удачі» й НТР, або Що заважає прискоренню // Літературна Україна. 1986. № 47.

бахчі. Тепер внаслідок будівництва водозабору рівень ґрунтових вод впаде, і все це загине. Негативний висновок щодо проекту дали вчені. Влада нічого не пояснила місцевим жителям, не повідомила, як буде вирішуватися соціальна проблема. Але водозабір вже будують. Запити громадян до керівництва відповіді не дали, і було призначено сход. Журналіст так описує його.

Звучать репліки, адресовані керівникам району і області:

«Ви конкретно не відповідаєте на запитання: що ми зможемо вирощувати? Чим буде займатися радгосп? Де ми будемо працювати?..».

«Як буде вестися боротьба з колорадським жуком, американським метеликом, коли не можна використовувати отрутохімікати?» (навколо водозабірника створюється широка санітарна зона).

«Ми зараз не можемо полити городи, бо води немає, а що ж буде, коли рівень ґрунтових вод впаде?».

Не почувши нічого конкретного (у відповідь – звичайні «зробимо», «врахуємо», «про вас не забудемо»), сход надає слово одній з місцевих жительок:

– Проблема водопостачання вирішується за рахунок наших життєвих інтересів. Нас прирікають на животіння, а ми теж *радянські люди*... Інформаційні зустрічі з представниками обласних служб ясності не дають, навпаки, підтверджують побоювання, що їх не цікавить доля людей... Нас лають, докоряють городами, погрожують репресіями... Ми вимагаємо припинити будівництво водоводу до повного закінчення і обґрунтування проекту... Щоб добитися своїх прав, ми готові всією громадою йти в Херсон... В зв'язку з цим просимо дозволити похід у місто Херсон нашої мирній демонстрації всіх жителів Піщанівки і Підstepного...» (виділено нами. – *Е. Ш.*)¹.

Звертає на себе увагу цей майже крик: «ми теж *радянські люди*». І скільки таких Піщанівок і Підstepних по всій Україні – так само, як і в межах тодішнього Союзу, заговорили і, піднявшись

¹ Худан М. Сход // Літературна Україна. 1988. № 21.

зі своїх місць, пішли в Херсон і в історію. Саме в цей час голос їх став чутним – адже до того сотні і тисячі їх глухо померли, ставши «неперспективними», і потонули у зонах затоплення.

За всіма процесами, що відбувалися, постає усвідомлення порушення норми і необхідності її захистити власними законними діями громади (саме у тому вимірі поділеної відповідальності, який аналізуємо в роботі). Приходить не як нав'яне якимись «ворожими силами» – а з власного досвіду: читавши про безлад на якомусь підприємстві, річці, школі, людина може схожі речі побачити на власних підприємстві, річці, школі. І це усвідомлення необхідності змін постає також і з ідентичності радянської людини, що, як відомо, найпередовіша, і у якої є своя гордість – вона не повинна миритися з таким порядком (так само, розповідаючи про сход іншої сільради, де жителі виступили проти будівництва великого хімічного підприємства поблизу міста-заповідника Острога, журналіст зазначає – ухвалу сходу підписали десятки людей: «ветерани війни та праці, комуністи і безпартійні, молодь»¹).

Підсумуємо. Політичний дискурс у цей час змінюється через опанування двох великих тем – екології й історичної пам'яті, захисту природи і культури: двох сфер існування людини як біологічної й соціальної істоти, до небайдужості щодо яких з боку відповідальних громадян апелюють творці тогочасного дискурсу (який, зрозуміло, не обмежується шпальтами «ЛУ»), водночас й ініціюючи артикуляцію цієї спільноти в публічному просторі, як ми це бачили вище. Стає очевидним, що порушення нормального розвитку цих сфер, у яких є свої закони, призводить до виродження самої людини. Поступово переважно моральний дискурс засудження негативних явищ змінюється спробами аналітично описати той порядок речей, який об'єктивно породжує ці негативні явища. Ці спроби опису названих проблем зіштовхуються з обмеженістю наявної мови, в якій все уже

¹ Дудар Є., Харчук Б. Люди спитають // Література України. 1987. № 38.

«названо» і «пояснено». Через зіставлення існуючих декларацій з фактами, схожі на які кожен читач як *громадянин* може побачити у своєму місті, районі, селищі, – апеляцію до здорового глузду, який у людей залишився в повсякденних справах, і спробу поглянути з цього боку на справи суспільні, – постає нова модель світу, в якій визнається наявність проблем, часом дуже серйозних, на межі життя і смерті, – але в якій передбачено місце людини і її *власної* думки, *власної* дії (і якщо цієї власної думки, власної дії не буде – світу нема на чому стояти). Де існує ризик помилок (адже не помиляється лише той, хто нічого не робить), проте людина здатна виправити їх. І ця модель виявляється більш пристосованою до реальності, такою, що відкриває більші можливості для мешканців усіх куточків республіки – що пояснює її прийняття дедалі ширшими соціальними верствами.

Таким чином, складаються верстви громадян, об'єднаних цим новим досвідом. Світу, який автономно розвивається, відповідає автономна людина, її автономний розвиток. Але опис такого світу і такої людини потребує й відповідної мови, із зовсім іншими принципами, ніж наявні в публічному дискурсі до того: «І ми мусимо знати не тільки кращі надбання людського духу, а й помилки, шукання і хитання»¹ (хоча слід зазначити, що і тут обговорення спочатку проходить в річищі офіційно проголошених змін, з використанням прийнятих кліше – зокрема, часто цитується думка генсека Горбачова про те, що не повинно бути забутих імен, «білих плям»). Ідеться про необхідність вивчати історію такою, якою вона була; про необхідність доступу до «всієї повноти фактів» (багато з яких наразі є вилученими з обігу): адже коли вивчення того, що відбувалося, не лише у студентів, а й фахівців, не спирається на документи, це веде до панування духу суб'єктивізму². Лейтмотивом стає думка: вилучення шарів

¹ Право на вдячну пам'ять. Із спільного засідання вченої ради Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР та президії правління СПУ// Літературна Україна. 1988. № 3.

² Кононенко П. У контексті // Літературна Україна. 1988. № 9.

культури, історії руйнує її цілісність (причому за умов директивного вирішення ці вилучення можуть охоплювати які завгодно обшири історії, у тому числі й революційної спадщини): «Сьогоднішньому молодому читачеві важко, а часом просто неможливо збагнути, чому рідна література обійшла своєю увагою цілу когорту героїв Жовтня на Україні – людей воістину легендарних, по-шекспірівськи трагічних доль, в яких сфокусувався драматизм і круті суперечності епохи становлення нової суспільної формації? Як сталося, що в силове поле не потрапили не лише видатні історичні постаті, а й цілі історичні пласти, які мали визначний вплив на перебіг суспільних подій у нашій країні?»¹.

Отже, Грушевський, або Винниченко, або Хвильовий може стати такою самою жертвою препарування історії, як, наприклад, Скрипник, або Шумський, або Шелест. Історія УПА так само може потрапити під заборону, як справжня історія партизанського руху: адже багато з тих, хто брав у ньому участь не в офіційно відомих підрозділах, просто боялися привертати до себе увагу: адже вони «перебували на окупованій території».

Але якщо ми довільно препаруємо мову, вона перестає бути мовою; оскільки у мови є природні закони розвитку, то порушивши їх, позбавивши себе цього природного органу суспільства, ми фактично виявляємося без її впорядковуючої дії.

«З усіх трибун, на всіх рівнях лунають голоси про тривожний стан з молоддю. Нашою, доморощеною. Вона, бачте, і хліба шукає легшого, і традицій не поважає, і милосердя, висока духовність її обходить, і... Одне слово, хоч з мосту їй, молоді, та у воду. Як же сталося, що суспільство трудівників, ставши до державного керма, на восьмому десятку літ свого існування заводало про безчестя власних дітей?»².

¹ Мусієнко О. Громадська позиція літератури і перебудова // Літературна Україна. 1988. № 7.

² Першин Е. «Металісти», «рокери», «фанати»..., або Не зовсім веселі роздуми з приводу деяких недавніх подій // Літературна Україна. 1987. № 31.

Коли ми не відаємо цих законів розвитку, де соціальні форми мають вирости, – то кидаємося як на червону ганчірку на те, що знаходиться в пошуках форми: а воно ж завжди через пошук народжується. Звівши дозволене до офіційного, ми наклали заборону на реальність, дивлячись на народження самостійного як на вороже, маючи в рефлексах не презумпцію невинуватості, а презумпцію винуватості, як мінімум – підозрілості. «Невже не зрозуміло, – каже педагог-вихователь, – що всі ці “металісти”, “фанати”, “рокери” тощо – все це наші діти»¹. (Звернемо увагу на перегукування цього висловлювання з словами про те, що «себе народ шукає, себе» із попереднього підрозділу.)

І якщо вдуматися в часто повторювані (ще навіть у 1987–1988 р.) як вищим державним керівництвом, так і журналістами, дописувачами, звороту «мы еще только в начале» (демократії, громадянського суспільства) – то це справді начало, якому все має бути підпорядковано.

Отже, йдеться про зміну картини світу – де відкрито люффт для розвитку людини, який неможливо передбачити, де є і ризик, але він має бути відкритим.

Зауважимо, що перехід до прийняття цієї моделі світу як більш продуктивної можна побачити через зміну у суспільстві ставлення до партії. Спочатку вона залишається у загальній картині центром усіх подій – ще у середині 1988 року, напередодні всесоюзної партійної конференції, «ЛУ», опублікувавши численні критичні матеріали щодо різних сторін життя, в редакційному огляді пошти пише: «Ось і учасники нашої наради, і тисячі інших радянських людей вдумливо шукають гарантій від рецидивів найгіршого, що було в минулому. Сперечаються, пропонують і *затамувавши подих*, чекають рішень нинішнього партійного форуму»² (виділено нами. – *Е. Щ.*). Так само, як по всьому Союзу партія для цілком ширих прибічників реформ довго залишалася

¹ Першин Е. «Металісти», «рокери», «фанати»...

² Гарантії життя // Літературна Україна. 1988. № 26.

джерелом перетворень і стабілізуючим центром суспільства, без якого ніякі зміни неможливі, так само було і в Україні. Але поступово приходить усвідомлення того, що криза суспільства зачепила і її, що вона має ті самі проблеми відсутності демократії, спотворення історії і так само потребує їх розв'язання. Протоколи ряду з'їздів КП(б)У, зазначає учасник обговорення, ніколи не видавалися і знаходяться в архіві, а протоколи більш як десяти з'їздів і конференцій, які проходили в 1920–1930-ті роки, видавалися тільки тоді і стали раритетами. Таким чином, більш як половина протоколів, стенографічних звітів з'їздів і конференцій Компартії України малодоступні. А право ознайомитися з ними має кожний член партії¹. Отже, партія як частина суспільства, одна з форм організації його життя так само постраждала, *від тих самих причин, що й усі інші* – і відтак може стати частиною широкого загальногромадянського руху за відтворення загальнодемократичних начал. Тобто немає привілейованих частин у суспільстві (професійних, національних тощо), які знаходилися б поза межами дії руйнуючих впливів існуючого становища. І рух змін, оскільки стосується всього суспільства, охопленого кризою, включає всіх.

(Саме в цьому світлі ми можемо правильно зрозуміти т. зв. «тему репресій», яка починає широко обговорюватися в цей час. Коли в цитованих листах-спогадах уцілілих від голоду йдеться про те, що «хлібороби були настільки працьовитими і завзятими на рідній їм землі, що їй важко передати на папері» (а під час «розкуркулювання» забрана до колгоспів худоба стояла у непристосованих приміщеннях, хворіла, гинула; зібраний хліб гнив у скиртах)²; коли автор пише про матір, що вона «і насіння пучечками перебирала, і ще багато чого робила, аби земля відчула, що її люблять, як старшу в родині, а не через те, що постанова це передбачає»; що «занурений у товщу землі, як в історію роду, селянин не був тимчасовим на цій землі, а отже, її визискувачем –

¹ Жага правди // Літературна Україна. 1988. № 25.

² Гуцало Є. Свідчення пам'яті // Літературна Україна. 1989. № 24.

він собі відмовляв, а не їй»¹; коли О. Гончар говорить про те, що занедбаний і ставок, і млинок – тому що хлібороби, вмілі господарі, носії традиції стали жертвами депортації; відбулася деформація традицій осілого освоєння природи – ґрунтів і лісів, а на зміну їм прийшли «перекотиполе»²; – то йдеться саме про місце, де в розвитку суспільства відбувся злам. Йдеться про тотальне усунення згаданого автономного начала, яке торкнулося однаково всіх. Адже забрати у селянина землю (коли він, куди б його не закидала доля, «сіяв жито і садив сад») – це те саме, що забрати у письменника вільне слово. Тут однаково вбивалися селянин і письменник, – як і лікар і вчитель. Слід зазначити, що постійно згадувалося, що постраждали не лише українці; не йшлося про виключність – на території України в 1930-ті роки зникли національні школи, газети, театри німецькі, польські, єврейські, грецькі і т. д.

На жаль, в ході обговорення проблеми не було чітко сформульовано принципового зв'язку: що справа не лише в самих численних жертвах (зрештою, бувають стихійні лиха величезного масштабу, які супроводжуються мільйонними жертвами), – а в тому, що усувалося саме це автономне начало; і утворився певний порядок ведення справ в усіх сферах, де воно було поставлено під підозру. Причому порядок цей самовідтворювався, в тому числі через певний тип мови і свідомості (який ми розглядали). Він сам набув статусу «традиції». Ця неартикульованість принципового моменту обмежила і програму змін. Адже якщо ми бачимо в тому, що відбувалось, самий лише жахливий факт масових смертей, то ми нічого не можемо вдіяти, крім хіба що жахання та помсти: адже факту не зміниш. Якщо ж ми бачимо тут саме усунення автономного начала і жахливі дії розуміємо як засіб досягнення безальтернативного керування суспільством, – тоді минуле і теперішнє не розірвані: у сьогоднішньому страху вчителя і лікаря,

¹ Шарварок О. Крєвнопоєднаність, або Ще раз про те, чому недужа «всеплодюща мати» // Літературна Україна. 1989. № 47.

² Див.: Грабовський В. На голос народу // Літературна Україна. 1989. № 46.

селянина і письменника перед власною думкою і дією продовжується те, що чинилося в 1937, чи 1933, чи в якомусь з таких самих років. Тоді стає завдання усунути *сьогодні* цей страх – у селянина, вчителя, письменника, лікаря – всього суспільства: адже якщо цього не зробити, буде продукуватися саме той стан руйнування людського по всіх усюдах, який ми спостерігаємо навколо.

Народний Рух України за перебудову фактично став матеріалізацією цього консенсусу у вигляді широкої асоціації дуже різних за ідеологічними орієнтаціями, уподобаннями, соціальним статусом і життєвим досвідом і т. д. громадян, який легітимізував альтернативність в українському суспільному просторі, що спричинило принципові зміни українського політичного дискурсу.

II

Отже, у ході розвитку суспільних дискусій за розглянутий період громада відкриває масштаб проблем (які охоплюють усі сфери життя і усі частини суспільства, у тому числі партію, частина керівництва якої виступила з ініціативою змін), – і їх спільну природу, джерело, спільне начало, яке полягає в тому, що з устрою життя в суспільстві усунута спонтанність і особистість, яка є її носієм; – словами одного з авторів, «на полицю» покладено не лише фільми, а й виробництво, знахідки – експеримент в усіх сферах життя.

Принциповою зміною є те, що визнання критичного стану справ стає «загальним місцем» – найвищі державні особи публічно фіксують кризовий стан у масштабах суспільства в цілому. Тодішній перший заступник прокурора республіки М. Потєбенько (1989 рік) каже про те, що вилов риби в Азовському морі зменшився в 25 разів; торік у море вилили стільки нечистот, що рибалки взагалі не виходили на промисел. Зникають сотні видів тварин і рослин; на очах тане гумус – основа родючого ґрунту. Гниють рукотворні моря. «У нашій республіці уже є цілі території, які можна назвати регіонами екологічного лиха. А якби не вдалося

припинити будівництво каналу “Дунай–Дніпро”?»). Перший заступник прокурора республіки наводить приклади поширених ситуацій, коли отрутохімікати зберігаються просто неба; коли коксохімічний завод був опломбований через незадовільний стан очисних споруд – але за вказівкою керівництва пломби зняли, і неочищені стоки пішли у водоймище; говорить про забруднення в десятки норм вод Дніпра, Південного Бугу, Сіверського Дінця; описує ситуацію у Запоріжжі (1987 рік), коли після прориву колектора скиди фекалій у Дніпро продовжувалися протягом 6 місяців і т. д., і т. д.¹.

Директор Науково-дослідного і проектно-пошукового інституту зі землеустрою Л. Новаковський говорить про те, що за останню чверть століття в Україні виведено з ладу 1 млн 200 тис. га родючих земель, що дорівнює всім сільськогосподарським угіддям Львівської області; про масштаби ерозії – еродовані площі за цей період збільшилися на 2 млн га, що сягає майже 1/3 всієї кількості в республіці. Середньорічний недобір урожаю становить 8 млн тонн зернових одиниць, еколого-економічні збитки – близько 3 млрд карбованців².

Голова Української республіканської ради профспілок В. Сологуб, визнаючи несамостійність профспілок на виробництві, що їх керівництво у всьому покірне адміністрації, і вони займаються всім, крім захисту трудящих, – наводить промовистий факт: народними судами поновлюються на роботі до 40 відсотків звільнених за згодою профкому. І така сама нездатність змінити стан справ у сфері праці фіксується на загальному рівні: «Укрпрофрада неодноразово зверталася до Ради Міністрів СРСР, наприклад, з вимогою вжити заходів щодо оснащення глибинних шахт холодильними установками для нормалізації температурного режиму. Нам начебто й не відмовляли, але й ефективних дій не вживалося, рішення, що приймалися, не знімали гостроти проблеми. Те саме можна сказати і про реакцію на наші вимоги

¹ Див.: Склянка чистої води // Літературна Україна. 1989. № 49.

² Чом, чом, чом земле моя?... // Літературна Україна. 1990. № 6.

збільшення капіталовкладень на опорядження селищ гірняків, ліміти на побутове паливо. Дійшло до парадоксів: гірнякам, у тому числі тим, хто видобуває високоякісне паливо, видавали за колективними договорами, як кажуть у народі, пилюку»¹.

Голова Держкомстату УРСР М. Борисенко (1990 рік) наводить офіційні дані: за попередній рік страйки охопили 222 підприємства і організації. Брало участь щоденно близько 300 тис. чоловік, майже кожен другий робітник цих підприємств і організацій. Найбільшого розмаху рух досяг у шахтарів².

Міністр торгівлі УРСР О. Слепичев, кажучи про проблеми у підзвітній сфері, робить парадоксальний висновок: «Торгівля – це мистецтво продати товар за умови перенасиченості товаром найвищої якості. А ми не торгуємо. Ми фактично розподіляємо товар за гроші». І тут-таки говорить про необхідність часу, щоб речі, природні для торгівлі як сфери, що має певні закони, були опановані суспільством: «Мабуть, потрібен час, аби поняття “комерційні магазини”, “аукціони” тощо безболісно вживалися у нашій свідомості з принципами соціальної справедливості»³.

Отже, йдеться про фактичну відсутність цілих сфер життя, його інструментів, органів як необхідних елементів, «одиниць» (що й пояснює «непотрібність/ворожість» цілих шарів професійної лексики). І можна до певної міри говорити про виникнення консенсусу у суспільстві щодо цих проблем, коли від рядового літератора до Президента Академії наук визнається неповнота, несформованість української національної культури як інфраструктури, необхідної ланки організації життя соціуму. Б. Патон: «На сьогодні українська національна культура – це культура з неповною структурою через неналежний, недостатній рівень розвитку словесних видів мистецтва, неповноцінне функціонування української мови, однобоке ставлення до економічного

¹ Профспілки потребують оновлення // Літературна Україна. 1989. № 34.

² Статистика без парадного мундира // Літературна Україна. 1990. № 20.

³ О. І. Слепичев: «А хто ж захистить торгівлю?» // Літературна Україна. 1990. № 18.

розвитку, без серйозного врахування його негативних екологічних та соціальних наслідків»¹ (і далі в матеріалі наводяться дані з книжкової виставки секції суспільних наук АН УРСР, де з 27 праць Інституту філософії і 19 праць Інституту держави і права – жодної українською мовою, а з 26 праць Інституту економіки – одна). О. Пахльовська: «Виходити треба з того, що ушкоджена вся система культури. Внаслідок цього українська культура, власне, і не функціонує як система, необхідною умовою повноцінного життя якої є взаємодія і відрегульована взаємовідповідність всіх її ланок і узгодженість всіх ритмів культурного процесу»; – і вказується, зокрема, на відсутність цілої низки неодмінно присутніх у сучасних розвинених культурах гуманітарних дисциплін².

Але якщо у культурі немає цілих необхідних ланок, вона фактично відсутня як цілісність, як певна одиниця суспільного життя, і відтак не виконує своєї ролі (як не можна бути наполовину вагітним). Людина виростає поза межами впливу культури як феномену, і ми розглядали, що відбувається з нею у такому, безкультурному варіанті. Структурна вада втілюється в моменти аж до анекдотичних, – коли, наприклад, молоді письменники, учасники Міжнародного Шевченківського форуму, сходячи під час круїзу з корабля на берег у місті Нова Каховка, чують звернене до них питання підлітка, здивованого українською мовою: «Ви поляки?»³. Або коли, за словами Б. Олійника, на репліку під час виступу на донецькій шахті, – мовляв, чи уявляєте ви, щоб у Росії чи Франції постало питання, яку мову обирати для дитини у школі? – якась слухачка обурилася: «Та як же ви могли?! Як ви могли... порівняти Україну з Росією, а тим більше з Францією?!»⁴. Проте справа серйозніша за анекдотичні випадки:

¹ Див.: То в чому вона, суть братерства? // Літературна Україна. 1989. № 33.

² Пахльовська О. Старт з руїни космодрому // Літературна Україна. 1989. № 30.

³ Там само.

⁴ Олійник Б. Національна гідність. I – надбання // Літературна Україна. 1989. № 21.

нігілізм у будь-якій сфері не залишається особистою рисою людини, а перетворюється на руйнівну позицію у суспільних справах. Літератор, кажучи про поїздки теренами СРСР поза межами України, де зустрічав великими групами земляків – «селами, районами, інколи краями»; ніде не бачив, щоб вони мали школи, театри, друковані видання, радіо- і телепрограми українською мовою (при тому що в Казахстані, наприклад, зустрічав школи і газети німецькою, уйгурською мовою), внаслідок чого вони денационалізуються. Але виявляється, що це не залишається «приватною справою» людини, і тягне за собою певну позицію щодо питань долі іншого народу: «виникає, наприклад, десь у Хабаровському краї питання: бути чи не бути нанайській чи евенкійській газеті чи школі, книжці – і тут просить слова наш землячок і каже: “Не треба! Ми ось без свого обходимось – хай обходяться без свого нанайці та евенки”. Боляче, коли й під статейками проти киргизьких дитсадків бачимо українські прізвища»¹. Все природно: людина, яка не пам’ятає, не береже власної спадщини, – не може цінувати спадщини іншого народу. Нігілізм руйнівний у будь-якій сфері.

Таким чином, постає проблема відсутності цілих ділянок реальності – що й спричиняє загальний нелад життя суспільства. І зарадити цьому можна єдиним способом: спільними зусиллями наповнити реальністю ці порожнини. Питання не у ворогах – саме у не виконаній роботі. Один з керівників Держкомвидаву каже: «Коли б стан книговидання залежав лише від існування “командно-бюрократичного комплексу”, то було б дуже легко поліпшити його, ліквідувавши цей комплекс. Але справа набагато складніша. Книговидання залежить і від рівня літературного й критичного процесу, і від розвитку наукових досліджень, від загальної атмосфери суспільного життя. Не можна не враховувати також ступінь підготовки кадрів, наявність відповідної матеріально-технічної бази та чимало інших чинників.

¹ [Тельнюк С. Виступ] Справі перебудови – творчу ініціативу // Літературна Україна. 1988. № 30.

...Хочу ще раз наголосити на тому, що для кардинальних зрушень на краще зусиль самого видавництва недостатньо... Лише спільними зусиллями письменників, видавців, художників, поліграфістів, книгорозповсюджувачів, машинобудівників, працівників хімічної і целюлозно-паперової промисловості можна піднести книговидання для дітей до сучасного рівня»¹. Або, як зазначає письменник В. Дрозд, у сфері культури (де, за висловом одного учасника обговорень, «навіть руїни не каталогізовані»): «роботи сьогодні вистачає для всіх – і для геніїв, і для талановитих, і менш талановитих, і для ветеранів літератури, і для юних новобранців. Роботи найрізноманітнішої: від написання підручників з літератури й укладання хрестоматій та збірників до пісеньок для дитячого хору, від пропаганди талановитої української книги до сотворіння широких полотен про долю нашого багатостраждального народу»². Тобто місце для співучасті у конструктивній праці є для всіх. Можна назвати це бачення причин негараздів у відсутності, невиконанні необхідної праці, а не в підступах ворогів – принципом *реальності*.

І з появою Руху його лідери повторюють: Рух не може зробити всього сам – масштаб завдань надзвичайний; і потребує не конфронтації, а співпраці з державними структурами³, він не може витіснити партію на другу роль – у нього немає реальної сили братися за такі завдання⁴, і на аргумент опонентів, мовляв, це «організація неоднорідна, в ній є екстремісти, сепаратисти тощо» його прибічники слушно відповідали: а хіба КППС однорідна? В ній є і ті, хто прагне реформ, і ті, хто чинить їм спротив – «і Горбачов, і Ніна Андрєєва, і це зіставлення сягає аж до первинних організацій»⁵. Не можна відмовити керівникам Руху у наявності тверезого погляду на стан речей. У Руху, каже В. Яворівський, є й

¹ Обрії дитячої книги // Літературна Україна. 1988. № 12.

² Дрозд В. Інтелігенція і час // Літературна Україна. 1989. № 46..

³ Співдоповідь Івана Дзюби // Літературна Україна. 1989. № 40.

⁴ Два погляди на «Рух» // Літературна Україна. 1990. № 5.

⁵ Стадніченко Ю. Хай зникне «ковбасна» ідеологія // Літературна Україна. 1990. № 1.

неврастеніки, готові ділити всіх на «ганьба» і «слава». «Бо Рух – відкритий для всіх. Так, сьогодні він трагічно різний, але таким є сьогодні наш народ. Іншого ми не маємо і не шукаємо» – бо таким він дістався в кінці 20-го століття після адміністративно-командної системи¹.

Тобто фактично тут ми маємо справу з тією самою ситуацією «рокерів», «металістів» тощо – вже у політичному вимірі всього суспільства: маса непрожитого життя, невипробуваних альтернатив, які й мали б скласти плоть соціального (політичного, економічного, культурного, релігійного і т. д.) життя, рушила до того, щоб статися, навчитися, знайти себе – і при тому принесла з собою всі слабкості, природним чином зумовлені цими непрожитістю, невипробуваністю. Адже коли публічно лунали численні зауваження про нестачу «культури дискусій», «загальної культури» – цим, по суті, і фіксувалися наслідки довгої відсутності цілих згаданих сфер реальності. Адже те, що стоїть за цими словами – «нестача загальної культури» – не можна усунути за бажанням або прочитавши, умовно кажучи, сто книжок: це досягається поколіннями, у складній кооперації особистих зусиль, з виробленням також і правил цієї кооперації у вільному полі діалогу. І немає іншого шляху, як практикувати ці начала, кожного дня – з ризиком помилок, з готовністю до виправлення їх.

Але тут ми стикаємося з парадоксальною ситуацією. Сам цей принцип реальності, який ми ввели (згідно з яким, нагадаємо, йдеться про відсутність на цей момент сформованості культури, її цілісності як інфраструктури, необхідної ланки, елементу розвитку суспільства), накладає обмеження на наші можливості. Повноцінний акт у межах певної структури виявляє її загальні закономірності, які і спрацьовують в цьому випадку. (Скажімо, вся інфраструктура промисловості від міністерства до окремого цеху має злагоджено спрацювати, щоб «на виході» з'явився якісний плац; і якщо ці численні елементи не скоординовані у

¹ Доповідь Володимира Яворівського // Література України. 1989. № 38.

завершальних діях швачки, – плащ буде зіпсований або не з'явиться взагалі). Так само, якщо окремі фрагменти культури суспільства не скоординовані, у ній відсутні цілі ланки, необхідні в сучасній культурній інфраструктурі, – то наш кінцевий крок: висловлена думка, запропоноване рішення, – неминуче буде нести на собі ці системні вади.

Якщо культура неповна, фрагментована за своєю структурою, – ця неповнота буде породжувати обмеженість програм перетворення. І самі представники Руху через рік після початку його існування відзначають, що не існує жодної газети Руху російською мовою; що не ведеться майже жодної просвітницької роботи на сході і півдні, що селяни і робітники майже не знають про нього; що в «релігійній роботі Рух на сході слабкий, на заході – однобічний. Він не піднявся до християнської та національної висоти, щоб стати над конфесіями і мати авторитет і серед католиків, і серед православних»¹ тощо. А ще за рік до того шахтар з Донбасу, заступник голови одного зі страйкомів П. Побережний, виступаючи на Установчому з'їзді Руху, говорив: «На жаль, ми ще мало знаємо, чого хоче і до чого закликає Рух... і просимо вас: приїздіть у Донбас. Тільки тоді запанує єдність, *а Україна стане нам такою ж близькою, як і перебудова*»² (виділено нами. – Е. Щ.).

Отже, якщо не вироблено спільної мови (а роз'єднаність різних сил, груп у суспільстві, неможливість їх інтеграції у спільних діях – і є симптомом відсутності її цілісності, свідчення фрагментованості суспільства), то в результаті досвід, умовно кажучи, шахтаря з Донецька може ніколи не скластися з досвідом карпатського лісоруба, а миколаївського будівельника суден – з досвідом професора зі Львова (хоча і там, і там проблема одна: селянину і газетяру не дають робити свою справу; порушуються

¹ З виступу письменника Євгена Сверстюка на Других Всеукраїнських Зборах Народного Руху України // Літературна Україна. 1990. № 46.

² Див.: Грабовський В. Як перебудувати себе. Нотатки з Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову // Літературна Україна. 1989. № 50.

закони певної автономної сфери). Відповідно, можна бачити порушення спільної норми в одній сфері, знаній унаслідок того, що нею займаєшся, і впритул не помічати цього самого порушення в іншій.

Літературний критик розповідає, як під час бесіди з молодим біологом той сказав, що коли в природі зникає який-небудь вид комах, це трагедія для всього людства. «А як ви гадаєте, – запитав я, – якщо б зникла якась мова, а значить і культура, що б це було?». Подумавши мить, мій сусіда розважливо проказав: “По логике вещей, это тоже должна быть трагедия”. А потім, полегшено зітхнувши, додав: “Но это уже забота писателей”¹. Але якщо ми не усвідомлюємо, що проблема та сама, що вона має системний характер, – між нами може ніколи не скластися кооперація; а лише спільними зусиллями, коли всі члени суспільства опановують необхідні компетенції, можна врятувати як природу, так і культуру.

Так само, як відсутність спільної мови призводить до відсутності кооперації, вона ж спричиняє суперечливість установок того самого діяча. Ті самі депутати-письменники, які цілком слушно говорили про неповноту культури, її структурну нерозбудованість і відповідні наслідки (те, що ми назвали «принципом реальності»), тут-таки скаржаться на те, що не з'явилися могутні твори, «які б струсували дух» усього суспільства – хоча з цього ж уявлення про неповноту структури культури як цілого природно випливає неможливість породження подібних творів, які завжди є плодом інтенсивної кооперації культурних зусиль покоління, що відклалась у цій складній інфраструктурі.

Проте це не є якоюсь вадою бачення саме письменників, або «інтелігентів» – як було сказано, факт відсутності культурної структури, саме силою своєї *фактичності*, накладає обмеження на можливості розвитку думки: адже так само, як кожний плащ є

¹ Див.: Пригорницький Ю. ...Але насамперед – позиція // Літературна Україна. 1987. № 42.

наслідком дії у цій маленькій ділянці всієї складної інфраструктури промисловості, так само кожна думка є результатом миттєвої дії всієї складної інфраструктури мови суспільства; і якщо цей «синтаксис» не розроблений, думка неминуче буде нести на собі сліди цього нерозробленого «синтаксису».

Отже, фрагментованість суспільства – коли, наприклад, актори політичного процесу можуть не бачити, що «Україна» і «перебудова» – це складові одного цілого, – може розглядатися як симптом відсутності політичної мови, котра не є просто набором понять, а виступає як певна спільність презумпцій, принципів, що можна розглядати як певні *процедури*, і відтак трактувати політичну мову як одну з *інституцій* суспільства, зі своїми «правилами гри». Відповідно, це робить очевидним, що просте запозичення будь-яких понять нічого не змінює, оскільки слова не можуть створити інституції; треба опанувати ці процедури, практикуючи їх – і в такий спосіб суспільство справді зміниться, оскільки у нього з'явиться діючий інститут.

Саме через непростий шлях вироблення компромісних рішень (що є прикладом додержання *процедури* – і саме здійснення порядку взаємної відповідальності) складалася ця спільна мова. Фундаментальне значення в цьому відношенні мала діяльність українського парламенту, обраного на альтернативній основі. Через рік його існування лідери двох великих об'єднань – т. зв. «групи 239» і «Народної Ради» – О. Мороз і І. Юхновський, кожен зі свого боку, відзначають безпрецедентний досвід порозуміння на основі компромісів. Сам феномен компромісів стає принциповим елементом політичної мови українського суспільства¹ – що, до речі, було підтверджено розв'язанням криз 1990, 1994, 1996, 2004, 2007, 2013–2014 років. Таким чином, компроміс у цьому разі є не просто поняттям, яким користуються учасники політичного процесу, а водночас є діючою, ефективною процедурою, яка успішно практикується в суспільстві. Метафорично фіксована

¹ Див.: О. Мороз: «Республіці пощастило на парламент...» // Літературна Україна. 1991. № 28; І. Юхновський: «Ми зрозуміли одне одного...» // Там само.

відмінність між «мовою компромісу» і «мовою ультиматуму» (згадаємо дві етичні системи В. Лефевра) прояснює інституційний вимір політичного дискурсу. Зрозуміло, що суспільство, в якому політичні групи спілкуються мовою компромісу, існує інакше, ніж суспільство, в якому вони з'ясовують стосунки мовою ультиматуму.

Таким чином, ми вбачаємо зв'язок між відсутністю чи, радше, імітацією політичної мови в суспільстві – і його фрагментованістю (яка виступає симптомом цієї відсутності); а також те, що ця відсутність накладає природні обмеження на спроби змінити становище: за відсутності інтегрованого цілого «спільної мови», де кожне «висловлювання» набуває загальної «зрозумілості» всім, включеним у цей простір (коли, скажімо, ми розуміємо, що «Україна» і «перебудова» – різні аспекти тієї самої проблеми), – такі «висловлювання» будуть фрагментованими і не зможуть взаємно «перекладатися» учасниками політичної комунікації. Цю прогалину можна заповнити, повторимо, лише фактично практикуючи цю мову в «політичних іграх» взаємної відповідальності (пор. модель ігор з ненульовою сумою) – спілкуючись, дискутуючи, – розглядаючи співбесідника саме як співучасника, колегу, а не супротивника, ворога.

Зауважимо, що проблема фрагментованості не була вирішеною у згадуваний час і залишалася невирішеною після 1991 року: ще під час Помаранчевої революції З. Бжезінський говорив про «шлюб між українською демократією і українським націоналізмом» на київському Майдані.

Проте самі прецеденти, на кшталт досягнення порозуміння між опозиційними щодо одна одної політичними силами у парламенті в останні роки перебування України в складі СРСР (коли через прийняття спільного відповідального рішення фактично і вироблялася «єдина воля» суспільства), створили основу для розвитку політичної мови в українському суспільстві в наступний період Незалежності.

III. «ПОЛІТИЧНИЙ АКОРД» І МОМЕНТ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ. ДИСБАЛАНС ФОРМАЛІЗАЦІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТОЛОГІЇ: ВІД ЗДОБУТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ДО МАЙДАНУ (НА МАТЕРІАЛІ ПІДРУЧНИКІВ З ПОЛІТОЛОГІЇ)

3.1. Реконструкція форми політичного

Після здобуття Незалежності перед Україною постало не лише завдання розбудови політичних інститутів, а й створення політичної науки, тобто вироблення мови для опису політичної реальності. У попередньому розділі ми бачили поступову легітимацію феномену особистої думки в публічному дискурсі (в межах спочатку загальносоюзного, потім українського національного політичного процесу). Тепер постало завдання укорінити його в новому ґрунті, яким природно постала класична європейська традиція. Це і буде предметом нашого розгляду в цій частині.

Ми будемо розглядати процес опанування цієї традиції на матеріалі української навчальної літератури з політології. Такий вибір пояснюється тим, що, по-перше, підручник зосереджений на викладі фундаментальних начал, що й цікавить нас у нашому аналізі. По-друге, він завжди пов'язаний з наявним станом академічної літератури (на яку і посилається); її, так би мовити, «мейнстрімом». Хронологічні рамки періоду – 1992–2003 рр., від здобуття Незалежності до Помаранчевої революції.

Звертаючись до корпусу навчальних текстів, ми знаходимо тут відтворення традиції, умовно кажучи, від Аристотеля до Вебера, де в основу покладений елемент автономії: політика трактується як стосунки вільних і рівних громадян щодо самоуправління. В античному світі «політика вважалася сферою свободи, а стосунки вільного громадянина і раба сприймалися як неполітичні»¹. «На відміну від східних традицій Аристотель

¹ Політологія: Курс лекцій: Навч. посібник / І. С. Дзюбо, В. Ф. Панібудьласка, Ю. С. Шемшученко та ін.; за заг. ред. І. С. Дзюбка. Київ: Вища шк., 1993. С. 44–45.

підкреслював принципову різницю між політичною владою, батьківською владою над дітьми і панською владою над рабами. Специфіка політичної влади, на його думку, полягала в тому, що вона виходить з відносин свободи і рівності¹. «Ми, услід за М. Вебером, під політикою розуміємо всі види діяльності із самостійного керівництва»². Схожі формулювання знаходимо і в численних інших випадках³.

Далі ми спробуємо показати, що тут відпочатку вводиться певний формальний принцип, якого дотримуються в усій європейській традиції.

У такому полісному децентралізованому устрої влада розосереджена і *не може бути не поділена*. Коли стосунки між панами і рабами, а також батьками і дітьми (від початку нерівних між собою) відділені від стосунків між громадянами, – ці останні лише і є політичними, і в цьому вимірі постають принципово рівними. «Права індивідів на здійснення функцій панування і підпорядкування не залежать від їхнього статусу в ієрархії, а визнаються однаковими і рівними для усіх. Основою нової концепції порядку стає ідея ісономії – рівної участі всіх громадян полісу в здійсненні влади»⁴. Характеризуючи сенс реформ Солона, автор відзначає, що це була спроба зрівняти в правах усіх громадян незалежно від їхнього походження і майнового стану. Біднота була допущена до участі в народних зборах і суді⁵; «різні

¹ Новаков А. С., Новакова Е. В. Краткое изложение теории политики: Учебно-методическое пособие для студентов по изучению вузовского курса. Луганск: ЛСХИ, 1993. С. 18.

² Політологія: Навч. посібник для вузів / упоряд. та ред. М. Сазонова. Харків: Фоліо, 1998. С. 12.

³ Напр., див.: Основи політичної науки: Курс лекцій за ред. Б. Кухти. Ч.1: З історії політичної думки: від стародавності до наших днів / Б. Кухта, А. Романюк, М. Поліщук, Л. Старецька. Львів: Кальварія, 1997. С. 190; Політологія. Наука о политике: Учебник. – Киев, Харьков, 1998. С. 92; Політологія: Підручн. для вищ. навч. закладів / за заг. ред. канд. філос. наук Ю. І. Кулагіна, д-ра іст. наук, проф. В. І. Полуріза. Київ: Альтерпрес, 2002. С.9 і т. д.

⁴ Кузь О. М., Вихрова В. І., Жеребятнікова І. В. Політологія: Навчальний посібник для самостійного вивчення дисципліни. Харків: ВД ІНЖЕК, 2003. С. 53–54.

⁵ Швидак О. М. Політологія. Київ, 1997. С. 112.

форми владних дій і процедур, що раніше становили традиційний привілей і сферу компетенції небагатьох обраних – царя-мага, базилевса або знатної родини, вилучаються з їх виняткового ведення і стають турботою кожного громадянина»¹. Замість *themos'a*, божественного установлення (тлумачення і установлення якого становило привілей правителів і знаті) – постає спільний універсальний закон – *nomos*, нейтральний до кожного індивіда. «Дотримання останнього зумовлюється не силою особистого чи божественного авторитету «згори», а силою вибору більшості «знизу». Закон – *nomos* даний не від Бога, а вироблений самими людьми в результаті обговорення і боротьби думок на народних зборах, у судочинстві та інших сферах державної діяльності»².

Ми тут звернемо увагу на два елементарні формальні зв'язки, які вводяться під час опису.

По-перше. Громадянин вступає в громадянські зв'язки лише з громадянином (не паном і не рабом); він *потребує* іншого. Коли я позбавляю іншого громадянського статусу – в ту ж мить втрачаю його сам (і навпаки). Тому за устроєм цієї полісної форми можна бути громадянином *лише спільно з іншим*. Я утверджую себе як громадянина, лише утверджуючи як громадянина іншого. Звідси – ідея *спільного* блага. Це не просто благо, яке є у всіх (тоді його було достатньо визначити як загальне чи загальнопоширене). Це благо, яке можна мати *лише спільно*.

По-друге. Спілкування вільних і рівних (поліс), за визначенням, означає, що в кожному пункті нашої взаємодії ми виступаємо саме як вільні і рівні. Держава/поліс і є лише формою такого спілкування (в т. ч. у самоуправлінні) між вільними і рівними.

Таким чином, доки є вільні і рівні, які взаємодіють один з одним саме як вільними і рівними, – є поліс (держава). Ми не можемо сказати «поліс» і не помислити при цьому вільних і рівних (громадян), – і не можемо сказати «громадяни», не помисливши поліс як форму їхнього співіснування. Тобто громадянин тут не є

¹ Політологія: Навч. посібник для вузів / упоряд. та ред. М. Сазонова... С. 40.

² Там само. С. 41.

емпірикою, а має розглядатися як конструктивний елемент полісної форми.

Нарешті, відзначимо, що названа форма виступає **продуктивною** формою. Інакше кажучи, ми як громадяни не дорівнюємо собі ж, позбавленим цієї форми взаємодії («спілкування»). Маючи внутрішні закономірності, при застосуванні вона вносить ефекти, неможливі поза її межами.

Далі ми розглянемо принципові наслідки, що впливають з введення цієї форми.

а) Спільне благо

1.1. Момент спільності від початку розкривається через ідею права, політичної справедливості. Ми вже згадували поняття ісономії. У спілкуванні вільних і рівних вільність одного дорівнює вільності іншого; ця рівність у вільному триманні поліса і є *політичною* справедливістю (серед іншого це означає, що право ніхто нікому не надає: воно належить кожному через включеність до форми). «Якщо тепер надати цим справедливим, правовим відносинам юридичної форми, цей закон буде правовим»¹. Тобто закон постає як артикуляція певної правової норми (застосування форми права до певного питання), у кожній з яких таким чином відтворюється розосередженість спільноти вільних і рівних.

Звідси політичне правління постає як правління *не людей, а законів*. І там, де відсутня влада закону, за Аристотелем, немає сенсу говорити про будь-яку форму державного устрою². «Громадяни політії найбільшою мірою є прихильниками правління закону, а не людей». В цьому і полягає, за Аристотелем, сенс політичного правління. Навіть кращі правителі підвладні почуттям

¹ Основи політології: Курс лекцій: [Навч. посібник для вузів / М. Сазонов, Б. Решетняк, О. Авксентьев та ін.]; за ред. М. Сазонова. Харків: Основа, 1993. С. 169.

² Див.: Політологія. Книга перша: Політика і суспільство. Книга друга: Держава і суспільство / А. Колодій, В. Харченко, Л. Климанська, Я. Космина. Київ: Ельга – Н, Ніка-Центр, 2000. С. 375.

і афектам, а закон – «врівноважений розум»¹ (виділено авт. – *Е. Ш.*). Так – зрозуміло, чому, за Демокритом, «в державі (як нашому спілкуванні вільних і рівних. – *Е. Ш.*) представлені спільне благо і справедливість»². Ось що мав на увазі Аристотель, визначаючи її як спілкування заради благого життя.

Це розуміння форми політичного і в подальшому зберігається в західній традиції. Вже у Новий час Локк, визначивши державу як союз громадян, пише, що «якщо громадянин мав би змогу робити те, що цими законами заборонено, то у нього не було б свободи. Це саме могли б робити й інші громадяни»³. І йому вторить Монтеस्क'є: політична свобода не в тому, щоб робити те, що хочеться, а те, що дозволено законами⁴. Так само і Кант зазначає, що закон, який вивисує одну частину суспільства над іншою, є протиправним⁵, – отже, виводить нас за межі форми політичного. Натомість у межах поліса/держави кожний громадянин повинен мати таку саму можливість примусити володаря до точного і безумовного виконання закону, як і володар – громадянина⁶. Таким чином, правовий порядок постає математично строгою моделлю процедурної розосередженості форми вільних і рівних, а зовсім не довільним варіантом відносин, що встановлюється тим чи іншим керівництвом за допомогою набору розпоряджень. Щодо останнього трактування вже Цицерон зауважив (і ця його формула регулярно наводиться в досліджуваному корпусі текстів), що якби права встановлювалися повелінням народів, рішенням впливових, перших людей, то існувало б право розбійників.

¹ Холод В. В. Лекції з політології: Навчальний посібник. Суми: Видавництво «Університетська книга», 2001. С. 56.

² Див.: Там само. С. 48.

³ Див.: Політологія: Навч. посібник. Київ: Вища шк. / І. Т. Кучерявий, М. М. Гошовський, Л. Ю. Лещенко та ін.; за ред. І. Т. Кучерявого, 1998. С. 299.

⁴ Див.: Політологія: історія та методологія. Київ: Здоров'я, 2000. С. 44.

⁵ Див.: Політологія. Конспект лекцій з курсу / А. Д. Шахтін, Л. І. Лойко, В. В. Фесенко та ін. Харків: ХІП, 1993. С. 39.

⁶ Див.: Політологія. Книга перша: Політика і суспільство. Книга друга: Держава і суспільство / А. Колодій, В. Харченко, Л. Климанська, Я. Космина. Київ: Ельга – Н, Ніка–Центр, 2000. С. 375.

1.2 Цей момент спільності блага, задля якого існує держава/поліс (ідея, ще раз сформульована римлянами як *res publica* і в узагальненому вигляді Макіавеллі як *stato*), як родовий елемент політики відтворюється в усіх політичних інститутах. У досліджуваній нами літературі в цьому контексті згадуються, зокрема, загальнонаціональний характер представництва депутатів (сучасна політико-правова доктрина розглядає депутата як представника всієї нації, а не відповідної території¹); загальнонаціональний характер програм суспільного розвитку, що пропонуються партіями²; виведення бюрократичного апарату з-під контролю тих чи інших політичних сил з їх політичними уподобаннями³; відкритий публічний характер ЗМІ, що надають трибуну представникам різних суспільних груп для вираження своєї думки, знаходження і об'єднання однодумців⁴ та ін.

Окремо слід назвати тут інститут власності, що має фундаментальне значення. Варто зауважити, що нерідко власність розуміють просто як майно; насправді ж власність передбачає не лише всю складну інфраструктуру господарської кооперації, якою я можу скористатися для отримання зиску з майна, а й неодмінно правовий режим захисту цього процесу: оскільки цей процес постає лише застосуванням все тієї ж моделі спілкування вільних і рівних до часткової сфери господарства (що й пояснює правовий вимір її регулювання). Захист приватної власності «є захистом індивідуальної свободи, оскільки держава захищає права людини на результати її праці». «Обороняючи приватну власність, держава цим самим визнає за громадянином його власне право на властиві йому фізичні і духовні здібності. І, з другого боку, тільки

¹ Мирончук В. Д., Храмов В. О. Основы политологии: Курс лекций. Киев: МАУП, 2000. С. 204.

² Політологія: підручник для курсантів вищих військових навчальних закладів Збройних Сил України / за заг. ред. В. Ф. Смолянюка. Вінниця: НОВА КНИГА, 2002. С.137.

³ Там само. С. 90–91.

⁴ Піча В. М., Хома Н. М. Політологія: Конспект лекцій. Навч. посіб. для студентів вищ. закладів освіти України. Київ: Каравелла, 1999.

захищаючи право приватної власності, можна досягнути справедливих відносин у суспільстві, оскільки держава боронить свободу особистості і результати її праці від можливих зазіхань з боку кого б там не було»¹.

1.3. Така природа форми спільного блага продукує парадоксальний і неочевидний наслідок: не можна боротися за утвердження будь-якого права, не виборюючи його цим самим для всіх – адже це буде *спільне* благо. Лінкольнівське «я звільнив не лише негра, а й білу людину» – одна з блискучих точних формул вираження цього зв'язку (те саме можна сказати, наприклад, про феміністичний рух за права жінок і про будь-який інший рух за права (не інтереси)). Впровадження права – це завжди виграш усього суспільства, на відміну від привілеїв. У цьому вимірі кожний політичний рух завжди має устрій «за вашу і нашу свободу», – навіть Маркс, вводячи уявлення про пролетаріат, який, виборюючи незалежність для себе, тим самим домагається свободи для всього суспільства, мислить у межах цієї самої парадигми. Одним з найочевидніших, мабуть, проявів цієї спільності (нерозривності) є інститут захисту прав меншості: він працює «не взираючи на лица»: той, хто був «нагорі» вчора, сьогодні є в опозиції і потребує цього інституту, і навпаки. Виграш усього суспільства полягає в тому, що в суспільстві зберігається захищена альтернатива.

За цією моделлю ми маємо розглядати і компроміс, який недостатньо трактувати, як це часто робиться, шляхом опису, за яким він означає, що кожна зі сторін «задовольняє свої прагнення лише наполовину»². Насправді досягненням компромісу ти

¹ Основи політології: Курс лекцій: [Навч. посібник для вузів / М. Сазонов, Б. Решетняк, О. Авксентьев та ін.]; за ред. М. Сазонова... С. 161. Про зв'язок власності і свободи див. також: Політологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / М. І. Панов (керівник авт. колективу), Л. М. Герасіна, Н. П. Осипова та ін. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. С. 170; Політологія: історія та методологія. Київ: Здоров'я, 2000. С. 310, 311–312.

² Шейко С. В., Кравченко П. А., Фомічова З. К. Політологія. Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів. Навчальний посібник. Київ: ГЕНЕЗА, 2000. С. 247.

виграєш волю іншого у підтриманні цього консенсусного цілого, – стаєш багатшим на його зусилля в добрій волі, що очевидно перевищує будь-які часткові виграші/програші.

1.4. Нарешті, та сама модель вільних і рівних політичних акторів, як у внутрішній політиці, реалізується і у зовнішніх відносинах (найчастіше тут згадується принцип неподільності безпеки, безпека для себе через безпеку для всіх). *«Загальна безпека і мир в сучасному світі неможливі, якщо існує загроза національній безпеці будь-якої держави. І навпаки: національна безпека окремої держави може бути гарантована лише у разі стабільного мирного розвитку світового співтовариства»*. Тому Україна у своїй зовнішній політиці відстоює принцип «безпека для себе через безпеку для всіх»¹ (виділено авт. – Е. Ш.).

Але названий принцип спільності має універсальний характер. Відносини між суверенними державами за природою аналогічні стосункам вільних і рівних громадян. «Принцип суверенної рівності держав відбиває одну з найважливіших ідей сучасного міжнародного права – взаємодію рівноправних держав. Домовлятися можуть тільки рівні»². І це базується на самій природі цих суверенних акторів. За визначенням Р. Арона, цитованого на тих самих сторінках, міжнародні відносини – це відносини між *політичними спільностями*³. Тобто кожний з цих суб'єктів – це поліс, утворений спілкуванням вільних і рівних; і якщо б ми розглядали одну державу як не рівну іншій, це означало б, що ми трактуємо тих, хто створив цю політичну спільноту/союз (скористаємося можливостями англійської, де *body* означає союз і тіло), як неповноцінних людей.

При цьому відзначається, що суверенітет держави у зовнішній політиці «не означає ізолюваності від світового співтовариства, а,

¹ Політологія. Книга перша: Політика і суспільство... С. 568. Див. також: Політологія: підручник для курсантів вищих військових... С. 305; Політологія. Наука о политике. Учебник... С. 607; Політологія: історія та методологія... С. 560–562 та ін.

² Шейко С. В., Кравченко П. А., Фомічова З. К. Політологія. Курс лекцій... С. 280.

³ Див.: Політологія. Наука о политике. Учебник... С. 616.

навпаки, передбачає рівноправне і активне міжнародне спілкування в інтересах власного народу»¹ – той самий порядок спілкування вільних і рівних.

Таким чином, розглядаючи момент спільності як конструктивний елемент політичної форми, як він представлений в аналізованій літературі, ми фіксуємо такі принципові пункти: 1) благо, яке можливо мати лише спільно; 2) цей момент відтворюють усі політичні інститути (при цьому він зберігається як для внутрішньої політики, так і в міжнародній); 3) його не можна вводити, не вводячи для всіх.

Перейдемо тепер до наступного елементу форми політичного.

б) Політична автономія (політична істота)

Подібно до того, як принцип спільного блага задає «горизонтальну» координату політики як форми, принцип автономії визначає її «вертикальний» вимір, нерозривно пов'язуючи форму поліса (політичного) – і громадянина як її носія. Як зазначалося, ми не можемо сказати «поліс» і не помислити при цьому вільних і рівних (громадян), – і навпаки. Громадянин – це не емпірика, а конструктивний елемент полісної форми.

За відомим принципом римського права, «людина» – це природне явище, тоді як «персона» – термін цивільного права (*homo vocabulus est naturae; persona juris civilis*). Тобто у вимірі права з його особливими детермінаціями і дійсними ефектами сам носій цієї форми не дорівнює емпіричній людській істоті; в межах правової форми поняття персони вводиться на певних началах. Так само Аристотель, вибудовуючи теорію політики, розглядає людину як політичну істоту. В цьому сенсі в межах політики розглядаються і можливі *лише політичні істоти*; і так само, як можуть бути неправоздатні індивіди, які не є суб'єктами права і виносяться за межі його розгляду, можна говорити про *неполітикоздатних* індивідів, які не є предметом політичного

¹ Політологія. Книга перша: Політика і суспільство... С. 554.

знання (як ми пам'ятаємо, за межі політичних відносин виводяться стосунки між панами – рабами і батьками – дітьми). В межах політики *політична істота* є вихідним елементом (носієм). Ця різниця подекуди фіксується на сторінках досліджуваної літератури. «Аристотель визначає державу як організацію певної сукупності громадян, достатню для їх самодостатнього існування. Тому під цим кутом зору **первісним елементом держави є не індивід, а громадянин**»¹ (виділено нами. – *Е. Ш.*).

З нерозривності політичної форми і політичної істоти як її носія випливає принцип невідчужуваності прав. Він не означає, що фізично недоступно позбавити індивідів прав; – ідеться про те, що внаслідок позбавлення прав зі зникненням громадян як носіїв форми політичного зникає і сама форма. Отже, грамотно мислячи, ми залишаємося в межах форми політичного, лише доки є громадяни.

За цим же ходом думки вводиться право громадян на повстання (ширше – на громадянський опір). Воно відзначене вже у Фоми Аквінського, але найяскравіше сформульовано у регулярно цитованому пасажі Локка, де, сказавши про те, що держава є, по-перше, союзом громадян, а по-друге, передбачає сукупність урядовців, тобто складається з двох угод – суспільної, між громадянами, яка встановлює державу, і урядової, що встановлює владу, Локк пише: «Революція скидає владу, але не знищує державу, а порушення владою правової угоди дає людям право на революцію, але не скасовує державу»².

Таким чином, громадянин є граничною умовою існування поліса, і там, де відсутні вільні і рівні, можна формально констатувати відсутність політики.

¹ Холод В.В. Лекції з політології: Навчальний посібник. С. 54.

² Див.: Основи політології: Навч. посібник / Кол. авторів: Харк. держ. аграр. ун-т ім. В.В. Докучаєва. Харків, 2000. С. 70; Холод В. В. Цит. тв. С. 94; Політологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / М. І. Панов (керівник авт. колективу)... С. 34 та ін.

Проте це стосується не лише таких екстремальних випадків (коли очевидніше виступають граничні умови форми). Дія громадянина є автономною інстанцією, яка приводить в дію кожний суспільний інститут. Це можна показати на будь-якому прикладі – від виборів, які постають вільним волевиявленням дієздатних осіб¹, до ринку, що розглядається як спілкування вільних і рівних у господарській сфері: «Ефективне функціонування ринку можливе лише за умови, коли основна частина товаровиробників (підприємств, організацій) мають свободу господарської діяльності й підприємництва. Вони повинні не за наказами, а самостійно визначати, як використовувати те, що їм належить, самостійно вирішувати, що і як виробляти. Вони самі вибирають постачальників сировини, обладнання, напівфабрикатів, зв'язуються зі споживачами, домовляються про ціни. Товаровиробники вільно розпоряджаються своїм прибутком, що залишається після сплати податків»².

Очевидно, якщо жоден громадянин не візьме участі у виборах, інститут виборів не спрацює, якщо жоден громадянин не звертатиметься до суду, не діятиме судова система і т. д. Таким чином, щоб політичні інститути *фактично* мали місце, необхідною є воля громадян. Громадянин локалізує дію поліса, певного його інституту в своєму пункті; за висловом цитованого Вольтера³, він діє по силі законів, винесених усіма. Тобто кожний акт громадянина (як громадянина) – це водночас акт громади (поліса)*.

Звідси постає поняття добровільності, через яке визначають усі політичні інститути, створювані громадянами, зокрема

¹ Кузь О. М., Вихрова В. І., Жеребятнікова І. В. Політологія: Навчальний посібник для самостійного вивчення дисципліни. Харків: ВД «ІНЖЕК», 2003. С. 311.

² Брегеда А. Ю. Основи політології: Навч. посібник. Київ: КНЕУ, 1997. С. 169.

³ Див.: Основи політології (Курс лекцій): Навч. посібник. Харків: ХДТУСГ, 1996. С. 21.

* У цьому сенсі кожен громадянин з повним правом може сказати про себе словами Короля–Сонце: «державна – це я». Пор. також репліку зі свіжої української автентики «я – крапля в океані».

громадсько-політичні організації, партії, рухи (цей добровільний статус навіть закріплюється в законі)¹.

При цьому поняття добровільності означає не просто відсутність примусу до вступу до певної організації. Оскільки, як зазначалося, будь-який політичний інститут продукує спільне благо як формат, то коли ми грамотно застосовуємо політичну форму, ми *не можемо не породжувати спільне благо*, і в цьому сенсі добровільність у повному сенсі виявляє **добру волю**, тобто волю, спрямовану на досягнення добра (згадаємо процедурну артикуляцію публічного застосування розуму, здійснену Габермасом), яка і породжує його. Це дозволяє відрізнити політичні організації від усієї маси різного роду асоціальних утворень на кшталт побудованих на уявленні вищості одних над іншими (расистських, фашистських і т. п.) або кримінальних угруповань, які очевидно не спрямовані на спільне благо (хоча й можуть складатися з людей, що вступили до них без примусу), що без сумніву ставить їх поза межами політичної форми.

Якщо тепер ми надамо загальної форми цьому зв'язку між громадянином і полісом/державою, де громадянин кожного разу реалізує полісну форму, ми отримаємо парадоксальний результат: у межах політичної форми воля є формалізованою (це не воля в побутовому розумінні, яка може бути довільно спрямована на будь-який предмет); у межах політичної форми громадянин – це *чиста воля до підтримання поліса*. У кожному акті цієї волі відтворюється розмірність поліса. Саме тому він і є політичною істотою.

І нарешті, так само, як принцип спільного блага реалізується у політичній формі рівною мірою всередині суспільства між вільними і рівними громадянами – і в міжнародних відносинах як стосунках

¹ Див.: Политология: материалы к лекциям (для студентов всех спец-й) / сост.: А. М. Черныш, Т. Г. Меловарова, Д. П. Кавка и др. Запорожье: ЗІУ, 1993. С. 65, 71; Политология: Конспект лекцій / за заг. ред. В. І. Астахової. Харків: ХП «НУА», 1996. С. 68; Основи політології: Навч. посібник / Кол. авторів: Харк. держ. аграр. ун-т ім. В. В. Докучаєва... С. 74.

політичних спільнот, так принцип автономії знаходить свою реалізацію також у відносинах між політичними спільнотами (хоча до цього аспекту питання автори в аналізованих текстах звертаються рідше) – що реалізується, зокрема, у федеративному принципі.

Таким чином (підсумовуючи), розглядаючи момент автономії, який поряд з «горизонтальною» координацією політичної форми забезпечує її «вертикальний» вимір, ми зафіксували, що в межах політики вихідним пунктом є громадянин («політична істота»), який не дорівнює емпіричному індивіду (як персона в римському праві – емпіричній людині); з цієї нерозривності випливає принцип невідчужуваності прав, у тому числі право на повстання (або ширше – громадянську непокору), і принцип добровільності; а також що цей момент, подібно до моменту спільного блага, реалізується як у внутрішній, так і в міжнародній політиці.

Розглянемо тепер наступний виділений пункт у характеристиці політичної форми.

в) Продуктивність форми політичного

Ми говорили, що в межах політичної форми діють лише політичні істоти (і описували певні її характеристики). Але звідки вони беруться? Очевидно, з дії самої цієї форми, практикованої нами. Адже як, наприклад, колесо має унікальні ефекти, і нам відомі культури, які не знали колеса й були позбавлені цих ефектів; так само, якщо вилучити з життя суспільства політичні інститути з реалізованою в них формою розосередженості влади вільних і рівних – зникнуть і ті ефекти (зокрема спільного блага і автономії), які були відзначені як атрибутивні для неї. Таким чином, саме політична форма, коли її на практиці задіюють люди, робить їх громадянами.

Це можна показати на прикладі бурхливого розвитку політичної сфери в XIX–XX ст. За появою масових рухів, масових партій, загального виборчого права ми побачимо численні форми емансипації: те, що називалося «робітничим» питанням, «селянським» питанням, «жіночим» питанням і т. д. Набуття прав тими,

хто їх не мав і був безправним, означає постановля нових точок поділеної відповідальності, нових вільних і рівних. Тобто *практикування політики породжує вільних і рівних*. (Практикування політики водночас породжує й нові ефекти спільного блага, в тому числі у вигляді нових прав і нових інститутів для їх реалізації). Таким чином, політика постає як сфера розширення людської свободи у нашій кооперації.

Так відбувалося і від самого початку, моменту появи феномену поліса: «Тепер уже міські будівлі концентруються не навколо царських палаців, а біля міської площі (агори), – пише підручник, – там, де відбувалися вибори, де обговорювалися спільні політичні проблеми. З того часу, коли місто починає орієнтуватися на громадську площу як на центр рішень, центр публічного життя, воно стає полісом»¹.

Отже, політика постає як продуктивна форма, що трансформує наявні інститути, надаючи їм нової природи. Найчастіше тут згадують про зміну характеру партій, які були відомі з часів античності, але тоді являли собою групи прибічників тих чи інших часткових інтересів (чому викликали засудження ще на межі XVIII–XIX ст., зокрема з боку Руссо і Вашингтона, коли в «партійному дусі» бачили загрозу цілісності держави); з поширенням же виборчих прав на все ширше коло носіїв вони стали перетворюватися на загальнонаціональні інститути. «Політичні партії у сучасному розумінні остаточно сформувалися лише в середині XX століття одночасно з еволюцією виборчого права в напрямі до утвердження прямих, рівних, загальних виборів при таємному голосуванні»². «Суперництво політичних груп, об'єднаних навколо впливових родин або популярних лідерів протягом багатьох століть, складало характерну, сутнісну рису політичної історії. Але такі організації, які ми називаємо партіями, виникли в Європі та США не раніше початку XIX століття»³. В

¹ Основи політичної науки: Курс лекцій за ред. Б. Кухти. Ч.1... С. 23.

² Піча В. М., Хома Н. М. Політологія: Конспект лекцій. С. 83.

³ Мирончук В. Д., Храмов В. О. Основи політології: курс лекцій. С. 227.

межах політичної форми набуває позитивного виміру навіть конфлікт, що перетворюється на чинник розвитку суспільства¹.

Узагальнюючи, можна сказати, що це стосується всіх політичних інститутів, і нації як такої, коли вона народжується з численних етнічних, конфесійних, станових спільнот з їхніми корпоративними інтересами, саме через введення нових загальнонаціональних інститутів – від національних партій до національної культури, в кооперації застосовуючи які, представники цих спільнот поступово стають *громадянами цієї нації*. «У Західній Європі й Північній Америці формування системи представницької демократії, як відомо, базувалося на розчиненні в єдиній національно-громадянській спільноті партикуляризмів станово-общинного типу, внаслідок чого постала не лише національно незалежна, а й національно консолідована держава, яка уніфікувала людинність за принципом загального громадського зв'язку в юридичному, економічному, культурному й комунікативному відношенні»².

Таким чином, політична форма трансформує водночас інститути (роблячи їх із корпоративних політичними, тобто такими, що продукують спільне благо) і членів суспільства, що стають громадянами (вище йшлося про зміну природи волі в політичній формі)*. Політика, розглянута за своєю формою, продукує лише спільне благо і свободу**.

¹ Див.: Політологія: Навч. посібник для вузів / упоряд. та ред. М.Сазонова... С. 484; Політологія. Наука о политике. Учебник... С. 509; Шейко С. В. Цит.тв. С. 236–237; Політологія: Навч. посібник для вузів / упоряд. та ред. М.Сазонова... С. 718.

² Політологія: Навч. посібник для вузів / упоряд. та ред. М. Сазонова... С. 718.

* Зауважимо принагідно, що завдяки політичній формі народжуються нові феномени в сфері моралі: понад здавна відомої мужності, з'являється громадянська мужність, окрім все такої ж принципової речі, як честь – громадянська честь, як новий вимір совісті – громадянська совість і т. д. Отже, завдяки політичній формі народжується цілий світ нових почуттів і мотивів (зрозуміло, що без цього людина може бути мужньою на полі бою і дитиною в громадянських справах). Таким чином, політика виявляється складовою цивілізації як вивищення людини над самою собою.

** Менш очевидним є те, що свобода (автономія) у політичному вимірі також є продуктом дії політичної форми: як ми бачили в першому розділі, теоретичне «прописування» цього недоторканного зазору виявляється одним з

Оскільки ж сфера політичного із свободою і спільним благом постає лише через дію конкретних інститутів, які винаходяться громадянами (парламент, політичні партії, правозахисні організації і т. д.), а подібні винаходи неможливо гарантувати – можлива ситуація, коли такі інститути не будуть винайдені або ж експериментально опановані критичною масою громадян і отже, політика в суспільстві буде **відсутня**. Це веде до постановки питання про *межі політики*.

г) *Межі політичної форми*

У ході нашого викладу ми бачили, що автономні зусилля громадян виступають граничною умовою існування всіх

найскладніших для артикуляції). Вираженням цього є знаменитий принцип обмеження влади, що проходить через усю західну традицію). Історичні корені партій (Політологія: підручник для курсантів... С. 228), як і прийняття конституцій (Політологія: Підручн. для вищ. навч. закладів / за заг. ред. канд. філос. наук Ю. І. Кулагіна... С. 163) полягали в обмеженні сваволі влади. «В постійній боротьбі між абсолютною волею монарха і прагненням підданих обмежити всевладдя управління протікала історія середньовічної Європи, яка увінчалася поразкою абсолютизму. Поступове обмеження влади, зафіксоване в юридичних нормах, становить сутність політичного процесу, що привів до становлення в європейських державах демократичної форми правління» (Матвеев С. А., Буланенко Л. С., Михеев С. А. Политология: Учебное пособие. Харків: «Одиссей», 2003. С. 137). Проте і в нову епоху, коли на зміну суверенітету монархів прийшов суверенітет народів, принцип обмеження влади залишається в силі: монопольні повноваження обмежуються як стосовно зазіхань абсолютної монархічної влади (Локк, Монтеск'є), так і стосовно тиранії громадської думки (Токвіль, Міль) або повновладдя бюрократії (Вебер). Уся західна політична думка розв'язує проблему інституційного обмеження влади як повноважень одних щодо інших, – що необхідно для збереження простору вільної взаємодії громадян. Як резюмує автор одного з підручників, «політика – це *обмежене* застосування влади. Вивчення політики – це вивчення природи, джерел цих обмежень і техніки застосування соціальної влади в рамках даних обмежень» (Рудич Ф. М. Політологія. Курс лекцій. Навч. посібник для студентів вищих закладів освіти. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. С. 5.) (виділено нами. – *Е. Ш.*). Таким чином, у межах політичної науки навіть свободу слід розглядати як продукт дії політичних інститутів (а не «природний елемент»), неможливий поза їх межами.

політичних інститутів. Таким чином, поряд з внутрішніми обмеженнями політичної форми (моменти спільного блага й автономії) – у неї є й інший обмежувач, умовно кажучи, емпіричний: чи реалізують (або винаходять) її конкретні індивіди у своїх відповідальних зусиллях, стаючи при цьому громадянами. Це вирішується лише експериментально, тут і тепер, це неможливо гарантувати (так само, як неможливо спрогнозувати, чи дослухаюся я до своєї совісті *в цей конкретний момент*). Можна назвати згаданий обмежувач емпіричним моментом політичної форми – оскільки без цієї підстави руйнується вся будівля політичного.

У літературі неодноразово відзначається цей наріжний характер політичної активності громадян. Політика не може існувати без залучення людей, вона «не тільки здійснюється для потреб людей, але й робиться ними»¹. «Конституції діють доти, доки люди хочуть, щоб вони діяли»². «“Пересадити” демократичні досягнення неможливо. Вони мають бути не “даровані”, а “досягнені самостійним розвитком свого суспільства”»³ і т. д.*

Згаданий емпіричний момент накладає обмеження не лише на існування в суспільстві політичних реалій (як інститутів) але, що не очевидно, і на самі наші можливості мислити політику.

¹ Тексти лекцій з курсу політології. Вип. II, III, IV / укл. Н. Ю. Іванова, А. Г. Затуренський, Л. Н. Кравченко та ін. Київ: КДЕУ, 1993. С. 8.

² Холод В. В. Лекції з політології: Навчальний посібник. С. 153.

³ Основи політології: Курс лекцій: [Навч. посібник для вузів / М. Сазонов, Б. Решетняк, О. Авксентьев та ін.]; за ред. М. Сазонова... С. 131.

* Це розуміння активності, очевидно, також укорінено в традиції. «Вічний мир не наступить сам собою, тільки практична діяльність людей може стати міцною основою державних реформ, спрямованих на створення умов для вічного миру» – цитує підручник Канта (Див.: Новаков А. С., Новакова Е. В. Цит. тв. С. 28). «Необхідно, щоб про збереження свободи піклувалися всі, – писав Карл Ясперс, – тому що свобода – найдорогоцінніше благо, вона ніколи не приходить сама, не зберігається автоматично. Зберегти свободу можна лише там, де вона усвідомлена і де відчувається відповідальність за неї» (Матвеев С. А., Буланенко Л. С., Михеев С. А. Цит. тв. С. 4.).

Оскільки саме політична форма породжує в нас громадян, а вона потребує моєї автономної дії (щоб спрацював інститут виборів, я маю взяти участь у виборах і т. п.), то, коли я не маю досвіду застосування політичних форм, у мені не народжується громадянин; я не знаю, що таке бути вільним і рівним (у *тому числі не здатний бачити іншого як співгромадянина*), і весь горизонт політичного закритий від мене. Я не можу помислити (уявити) не *слово* «політика», а *саму цю форму розосередженості влади вільних і рівних* *.

Це обмеження поширюється і на можливість у суспільстві політичної думки як інституту. Справа не лише в тому, що умовою розвитку думки є вільні комунікації у відкритому суспільстві, без чого неможлива інтелектуальна кооперація (в закритому ж суспільстві уряд обмежує або перебиває такі комунікації, руйнуючи ці умови). Стан, коли в суспільстві відсутні вільні і рівні, які народжуються лише практикуючи політичні інститути, означає відсутність **предмета** політичної думки. Мислити без предмета не можна, можна лише імітувати мислення. Така імітація і заступає місце політичної думки.

Натомість в умовах, коли політична форма інтенсивно практикується, виникають нові політичні інститути, – розвивається і політична думка, що підтверджує просте емпіричне спостереження: з появою грецьких полісів народжується думка Платона і Аристотеля, досвід італійських міст-комун артикулює думка Макіавеллі. І цей зв'язок ми бачимо й надалі: новочасна Англія – Гоббс, Локк, Монтеск'є, народження США – «Федераліст» і Токвіль, трансформація Німеччини межі XIX – XX століть – Вебер; нарешті, бурхливий розвиток політичних

* Звідси народжується відомий феномен нігілізму, який щиро вбачає у політичних реаліях – таких, як громадянське суспільство, демократія, конституційний лад, поділ влади, політичні права і свободи і т. д. – лише ілюзію і засіб маніпулювання.

інститутів США в минулому столітті приніс їм і лідерство в царині політичної науки.

Тобто цей зв'язок практики і феномену політичної думки фіксується від моменту народження цієї реальності: «Полісний суверенітет поширювався на всю територію поліса й передбачав для кожного громадянина можливість та обов'язок брати участь у вирішенні державних справ. *Наявність особливої діяльності, пов'язаної з участю людей в управлінні полісом, обумовила необхідність визначення її певним поняттям.* Термін «політика» і став таким ключовим поняттям в однойменному трактаті Аристотеля про державу, правління і уряд»¹ (виділено нами. – *Е. Щ.*). Отже, з особливої безпрецедентної *реальності* (аналогів якої ми не знайдемо в історичному Єгипті, Індії чи Китаї) постає і саме її поняття, в такому ж відповідальному зусиллі рефлексії.

В аналізованому корпусі текстів відзначаються обидва аспекти зв'язку політичної думки з практикою (і як особистої можливості, і як інституту політичної думки). «Політична свідомість виникає і функціонує у процесі практично-діяльнісного засвоєння людьми, соціальними спільностями політичного буття»². «Політична свідомість виникає, виробляється, формується в процесі практично-діяльнісного засвоєння людьми такої особливої форми соціальної культури суспільства, як політика. Діяльність з “предметами” політики, участь у владних відносинах обумовлює структуру політичної свідомості»³. «В країнах, де відсутня демократія, неможливо існування політології»⁴. «Як вже наголошувалося в попередній лекції, високі злети і досягнення в розвитку політичної думки України завжди були тісно пов'язані з періодами визвольних змагань і політичної активності української

¹ Холод В. В. Лекції з політології: Навчальний посібник. С. 7.

² Політологія: Курс лекцій: Навч. посібник / І. С. Дзюбка... С. 172.

³ Політологія: Навч. посібник. К.: Вища шк. / Кучерявий І. Т., Гошовський М. М., Лещенко Л. Ю. та ін.; за ред. І. Т. Кучерявого... С. 348.

⁴ Сергієнко Ю. Г. Політологія. Навчальний посібник. Алчевськ: ДГМІ, 2000. С. 5.

нації»¹ і т. д. Таким чином, і цей момент також представлений у розглядуваній літературі.

Підсумуємо. Розглядаючи процес опанування класичної європейської традиції політичної думки, ми реконструювали ідеальну форму політичного, що постає в ній, як таку, що задається двома моментами: формальним і емпіричним. Емпіричний визначає саму можливість політичних реалій і мислення їх, формальний поділяється на моменти спільного блага і автономії (оскільки ці три елементи є нерозривно пов'язаними, ми пропонуємо для фіксації цієї єдності метафору *політичного акорду*). В ході розгляду ми констатували наявність усіх цих ключових елементів у корпусі навчальних текстів української політології, який відтворює поточний стан політичної науки в Україні. З огляду на це, можна оцінити рецепцію начал європейської політичної традиції в українському політичному дискурсі як успішну.

3.2. Пункти руйнування форми політичного в українському політологічному дискурсі

Отже, реконструюючи в попередньому підрозділі ідеальну модель політичної форми (артикульованої у розосередженості комунікації вільних і рівних), реалізовану в європейській традиції, ми водночас показали наявність в аналізованому корпусі текстів усіх ключових її елементів.

Проте сукупності елементів як такої недостатньо: вони мають бути пов'язані у ціле на основі певного принципу (те, що ми

¹ Основи політології. Конспект лекцій для студ-в усіх спец-й / Гетьманчук М. Г., Карпінський І. Ю., Климанська Л. Д., Колодій А. Ф., Харченко В. І., Шахов О. О. Част. І. Львів: Львівська політехніка, 1994. С. 79. Див. також: Політологія. Книга перша: Політика і суспільство... С. 245; Політологія: історія та методологія... С. 8; Бебик В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика: [Монографія]. Київ: МАУП, 2000. С. 55.

назвали «*політичним акордом*»), щоб відтворити форму. Саме цей принциповий момент і стає каменем спотикання в досліджуваній літературі. Ми маємо констатувати, що чи не всі ключові поняття в ній, як правило, визначаються як *сукупність* елементів*.

* Ось кілька типових прикладів: «Політична діяльність – це особлива, специфічна сфера суспільної діяльності, що являє собою *сукупність* дій як окремих індивідів, так і великих соціальних груп (класів, націй, соціальних шарів, партій і т. п.) щодо реалізації своїх політичних інтересів, тобто інтересів з приводу завоювання, використання і утримання влади» (Политологія: Матеріали к лекціям (для студентів всех спеціальностей) / сост.: А. М. Черныш... С. 77.) «Аналіз суті та змісту поняття політичної свідомості дає можливість зробити висновок, що політична свідомість – це *сукупність* поглядів та настанов, що виявляють ставлення людини чи якоїсь соціальної групи до інших суспільних груп, класів, націй, суспільного ладу, до процесів, що відбуваються, до політичних партій, рухів, суспільних цінностей та норм» (Основи політології. Курс лекцій (для студентів заочної форми навчання). Харків: ХДП ім. Г. С. Сковороди, 1993. С. 85.). «Отже, під політичною культурою розуміється *сукупність* позицій, цінностей і зразків поведінки, що торкаються взаємовідносин влади і громадян» (Там само. С. 92). Політична свідомість – «це *сукупність* поглядів, оцінок, настанов, що відображають політико-владні відносини та політичні інтереси суб'єктів» (Політологія: Курс лекцій: Навч. посібник / І. С. Дзюбо ... С. 166). «Сучасні міжнародні відносини – це *сукупність* «міжнародних політик» окремих країн» (Рябов С. Г., Томенко М. В. Основи теорії політики. Київ: ТанDEM, 1996. С. 142). «Політичний процес – це *сукупність* подій та акцій, з яких складається взаємодія людей, суспільних груп і політичних інституцій один з одним» (Там само. С. 169). «Громадянське суспільство – це *сукупність* суспільних відносин (економічних, соціальних, політичних і т. д.), формальних і неформальних структур, в межах яких має місце задоволення багатоманітних потреб і реалізація інтересів індивідів та їхніх груп, тотожних досягнутому рівню суспільного розвитку» (Политологія: Конспект лекцій / под. общ. ред. В. И. Астаховой. ... С. 57.). Політична система суспільства – «це складна *сукупність* державних установ, політичних партій, громадських організацій, об'єднань з їх механізмами функціонування, взаємодії і зв'язку з суспільством» (Швидак О. М. Цит. тв. С. 88.) і т.д. (виділено нами. – *Е. Ш.*). Як *сукупність* елементів визначають також політичний режим («сукупність головних прийомів і засобів здійснення політичної влади»), політичну поведінку («сукупність реакцій соціальних суб'єктів»), партійну систему, виборчу систему, політичну еліту, громадську думку («сукупність суджень»), ідеологію і т. д., в т. ч. і саму політологію («сукупність знань») (Див.: Гелей С., Рутар С. Основи політології. Лекції для студентів негуманітарних вузів. Львів: Ін-т українознавства НАН України, 1997. С. 62, 130, 141; Политологія. Наука о политике. Учебник... С. 450–451; Піча В. М., Хома Н. М. Цит. тв. С. 98; Основи політологічних знань. Дніпропетровськ, Миколаїв: Изд-во «Центр

За відсутності такого формотворчого начала форма розпадається, її складові не пов'язуються у необхідну єдність; у ході дискурсу поряд з тими початками, на яких побудована політична форма, можуть вводитися протилежні їм, що руйнує зв'язне політичне мислення. Характер таких порушень форми політичного та їх наслідки для опису політики і стануть предметом нашого розгляду у цьому параграфі.

Нагадаємо, ідеальна модель форми політичного, подана у попередньому розділі, будується на трьох елементарних зв'язках: 1) **спільне благо**, яким можна володіти лише спільно і, позбавляючи інших, водночас втрачаєш його сам; 2) **принцип автономії**, що так само нерозривно пов'яже громадянина (політичну істоту) з цілим поліса; 3) **продуктивність форми** – політична форма міняє інституції й мотиви акторів, надаючи їм власне політичного виміру. Саме у цих трьох моментах, як ми побачимо, відбувається руйнація політичної форми.

Першим пунктом, на який ми вкажемо тут, є покладання в основу трактування політики прагнення до *часткового, групового* інтересу.

а) Корпоративний інтерес vs спільне благо

У першій частині ми бачили, що введення початка спільного блага як основоположного для політики (спілкування вільних і

економічного образования», 1999. С. 4; Основи політології / Кирилюк Ф. М., Корж М. О., Федірко І. П. та ін.; за ред. Ф. М. Кирилюка. Київ: Здоров'я, 2000. С. 211; Політологія. Конспект лекцій для студентів усіх спеціальностей заочного навчання. Харків: НТУ «ХП», 2001. С. 41; Нікорич А. В. Політологія. Навчальний посібник для студентів технічних вузів усіх спеціальностей. Харків: НТУ ХП, 2001. С. 256; Політологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / Панов М. І. (керівник авт. колективу), Герасіна Л. М., Осипова Н. П. та ін. Київ: Видавничий Дім Ін Юре, 2002. С. 89, 223 та ін.).

Очевидно, що сукупність – це лише механічне зібрання елементів (що припускає їх довільне додавання або вилучення), в якому відсутня єдність, що задається певним принципом. Зрозуміло, що, наприклад, ліс – це не «сукупність» рослин і тварин, дім – не «сукупність» будматеріалів (у такій сукупності неможливо жити): у них є певне організуюче початок, що задає єдність, яку вони зберігають за всіх змін.

рівних), задає цілий горизонт її реалій – принципи політичної справедливості, ісономії, загальнонаціонального характеру політичних інститутів і т. д., представлених в аналізованій літературі. Але, поряд з цим, у дослідженому корпусі текстів ми можемо виділити масив тверджень, де названа презумпція елімінується, що руйнує весь цей горизонт. Політика тут трактована як домагання групами своїх «часткових, корпоративних інтересів»*. Таким чином, єдність, задана принципом спільного блага, розпадається: члени суспільства протиставлені одні одним саме як носії подібних інтересів**.

Описана зміна перспективи трансформує і бачення політичних інститутів. Із загальносуспільних устроїв для продукування спільного блага вони перетворюються на знаряддя реалізації згаданих часткових інтересів. Ймовірно, найяскравішим прикладом тут буде зміна в трактуванні політичних партій: замість загальнонаціональних інститутів, що пропонують певний загальнонаціональний курс розвитку суспільства і куди відкритий доступ для представників усіх суспільних страт (через що сучасні

* «Кожна політична подія зумовлена існуванням соціальних груп, соціальної структури суспільства. *Сутність політичного життя* полягає в переслідуванні спільнотами їхніх часткових, корпоративних інтересів, у боротьбі за їх переважне задоволення» (Рябов С. Г., Томенко М. В. Цит. тв. С. 51.) (виділено нами. – *Е. Щ.*). «Всіляку політику можна вважати відбиттям колективного егоїзму нації, стану, окремої суспільної групи» (Рагулін В. Я. *Загальна теорія політики*. Навч. посіб. для студ-в вищ. навч. закладів. Миколаїв: МННУ ОДУ, 1999. С. 5.). «Суспільні, політичні змагання виникають, коли певна соціальна група прагне задовольнити свої певні прагнення щодо решти суспільства за рахунок обмеження інтересів інших груп. Політичною ця боротьба стає, коли пануючий частковий інтерес подається як загальний, обов'язковий для всіх»; «Політика – це рух суспільних груп, спільнот, які намагаються здійснити свої інтереси у загальній формі, тобто у формі, яка має примусову форму для всього суспільства» (Політологія: Курс лекцій: Навч. посібник / І. С. Дзюбка... С. 44. Див. також: Там само. С. 36; Політологія: Матеріали к лекціям (для студентів всех спеціальностей) / сост.: А. М. Черныш... С. 41; Політологія / за ред. О. І. Семківа. Львів: Світ, 1993. С. 228 та ін.).

** Інколи у таких випадках зазначається, що при цьому «автоматично», «стихийно» відбувається задоволення всезагального інтересу. До розбору цього аргумента ми звернемося трохи нижче.

партії доби загального виборчого права і відрізняються від колишніх клієнтельних утворень), вони знов обертаються на провідників тих самих корпоративних інтересів*.

Так само, замість широких ідейних течій, на кшталт ліберальної чи консервативної ідеї, які пропонують цілісний комплекс орієнтирів загальнонаціонального розвитку (і знов-таки, мають серед своїх прибічників громадян з усіх соціальних верств), – перед нами постають свого роду корпоративні мобілізаційні техніки**.

Зрештою, вся політична система в межах описуваного підходу виявляється засобом для розподілу благ, ресурсів (який здійснюється відповідно до подібних інтересів)***.

* «Сучасні політичні партії – це добровільні об'єднання найбільш активних громадян-однодумців, які будують своє життя на основі партійної дисципліни і прагнуть здійснювати політичний вплив на життя суспільства, добитися політичної влади і реалізувати її *в інтересах певного класу, прошарку чи навіть групи політиків*» (Політологія (Навчальний посібник) / упорядник Дзера М. М. Львів, 2001. С. 95.) (виділено нами. – *Е. Ш.*). Політична партія – «це найбільш активна та організована частина населення, якогось класу, класів, соціальної верстви, яка виражає їх інтереси» (Політологія: Посіб. для студ-в вищ. навч. закл-в / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. Київ: Видавнич. центр «Академія», 1998. С. 196.). Політична партія – це «спільність людей, об'єднаних ідеологічно та організаційно з метою завоювання (в результаті виборів або іншими шляхами), утримання і використання державної влади для реалізації інтересів різних соціальних груп, верств, етнічних та інших спільностей. Для цього партія повинна стати правлячою, тобто зайняти в політичній системі становище, яке дає змогу визначати політику держави» (Основи політології / Кирилюк Ф. М... С. 194.) і т. д.

** Політичні ідеології, стверджує автор, являють собою «*різновид корпоративної свідомості, яка відбиває групову точку зору на хід політичного і соціального розвитку і відрізняється духовним експансіонізмом. Вона доктринально обґрунтовує претензії тієї чи іншої групи осіб на владу і функціонально служить підкоренню суспільної думки політичній меті цієї групи*» (Холод В. В. Цит. тв. С. 274.) (виділено нами. – *Е. Ш.*).

*** Посилаючись інколи на зарубіжних авторів, її визначають як «взаємодію, за допомогою якої в суспільстві авторитетно розподіляються цінності», вироблені всіма його членами. Основне її призначення – здійснення функції розподілу цінностей і спонукання до його прийняття більшістю членів суспільства (Політологія / за ред. О. І. Семківа... С. 252–253.). Інший автор, перерахувавши елементи політичної системи, резюмує: «Призначення всіх цих політичних і

Отже, чи говорять про державу, в якій до влади приходять партія, що проводить якийсь корпоративний інтерес, чи про політичну систему, що складається з мережі інститутів, – у цьому трактуванні завжди йдеться про розподіл ресурсів*.

Але звернемо увагу, що внаслідок переходу до такої інтерпретації політика виявляється лише оболонкою для реалізації *неполітичних* інтересів**, особливим спеціалізованим набором інструментів для цього. Тобто **політика в межах цього підходу зводиться до неполітичного**. На відміну від моделі, де політична форма трансформувала суспільні інститути, надаючи їм нового виміру, тут цього не відбувається: адже матеріальні блага мають на меті ті самі.

На сторінках досліджуваної літератури ми знаходимо пряме формулювання цього висновку про відсутність у політики власної сутності: «Вторинність та опосередкованість політичної діяльності щодо реальних потреб людського життя є вираженням тієї обставини, що політична діяльність уособлює боротьбу різних соціальних груп за право задовольняти свої групові, а отже,

громадсько-політичних інститутів полягає в тому, щоб розподіляти ресурси (економічні, валютні, матеріальні, технологічні і т. п.) і спонукати населення до прийняття цього розподілу як обов'язкового для всіх» (Політологія: історія та методологія... С. 271. Див. також: Швидак О. М. Цит. тв. С. 88; Політологія: Навч. посібник для вузів / упоряд. та ред. М. Сазонова... С. 253; Політологія. Наука о политике... С. 12; Бухтеєв Н. И. Политология: Учебное пособие. Донецк, 2003. С. 33 та ін.).

* «Оскільки підставою для утворення класів і соціальних верств є нерівне володіння засобами до життя, нерівні життєві можливості, то їх інтерес стосується передовсім розподілу матеріальних ресурсів. Привілейовані верстви прагнуть зберегти свої переваги, не допустити перерозподілу багатства на користь бідніших верств. І, навпаки, ті верстви, що перебувають у невідгданому становищі, домагаються перерозподілу національного доходу (у виняткових випадках – майна) на свою користь, розширення життєвих можливостей за рахунок державних програм у галузі освіти, культури, охорони здоров'я тощо» (Політологія. Книга перша: Політика і суспільство... С. 169.).

** «Політичні інтереси – це специфічний прояв різноманітних за своїм змістом неполітичних інтересів» (Основи політичної науки: Курс лекцій за ред. Б. Кухти. Ч. 2: Політичні процеси, системи та інститути / Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старицька та ін.: Львів: Кальварія, 1997. С. 194.).

обмежені, часткові потреби та інтереси, подаючи їх як загальні, притаманні усім людям. ...Вторинність політичної діяльності цілком доречно викликає питання про доцільність, розумність її існування у структурі людської діяльності, про можливість задовольнити з її допомогою нагальні потреби людей. Здогадуючись про *ілюзорність* характеру політичної діяльності, багато хто прагне уникнути участі у політиці, небезпідставно вважаючи її сферою зіткнення амбіцій, уподобань, групових інтересів. Інколи можна почути, що треба займатися ділом, а не політикою»¹ (виділено нами. – *Е. Ш.*).

Редукція політичного знаходить вияв і у трактуванні «всезагального інтересу» – він також інтерпретується як суто утилітарний (забезпечення порядку, відбиття зовнішньої загрози і т.п.)*.

Проте в цьому підсумковому висновку, який впливає з усього попереднього ходу міркувань, ми приходимо у суперечність з самими основами розуміння політики, як вони були закладені Аристотелем, коли він вводив це поняття. Перечитаємо ще раз його розгорнуте формулювання, наведене на сторінках іншого навчального видання: «Ясно, що держава не є ані топографічним спілкуванням, ані захисним об'єднанням проти несправедливостей, ані спілкуванням заради господарського обміну. Все це за необхідністю повинно бути, *але поки є тільки це, держава не виникає*. Вона з'являється тільки тоді, коли створюється спілкування заради благого життя між сім'ями і

¹ Політологія: Курс лекцій: Навч. посібник / І. С. Дзюбо... С. 68. Див. також: Рябов С. Г., Томенко М. В. Основи теорії політики. С. 169.

* «Отже, держава – це певним чином організоване, впорядковане суспільство, в якому діють сили, що відповідають за нормальне його функціонування, – забезпечують порядок та безпеку громадян, будують шляхи сполучення та іригаційні системи, ліквідують наслідки стихійних лих, відбивають зовнішню загрозу, організують міжнародні зв'язки – загалом усе те, що можна визначити як задоволення усезагального інтересу» (Рябов С. Г., Томенко М. В. Цит. тв. С. 98.). «Держава виникає як явище комунальності, тобто з того факту, що певна множина людей змушена жити спільно з покоління в покоління як ціле, підтримувати внутрішній порядок, захищатися від зовнішніх ворогів, організовуватися для спільної діяльності» (Бухтеев Н. И. Цит. тв. С. 61.).

родинами, заради досконалого і достатнього для себе самого життя»¹ (виділено нами. – *Е. Ш.*). Воно ж визначено як спілкування вільних і рівних, природу якого ми розглядали в попередньому підрозділі*.

Отже, Аристотель знає про утилітарний вимір взаємодії і співробітництва в суспільстві – але прямо визначає його як недостатній для існування сфери політичного. Феномен політики народжується лише в комунікації вільних і рівних (яка, звісно, може долучатися і до будівництва корисних споруд – бо взагалі будувати шляхи сполучення й іригаційні системи може й окупаційна чи колоніальна адміністрація, що, зрозуміло, не робить територію, на якій це відбувається, політичним суб'єктом). Але тепер, за трактовки політики як реалізації корпоративних інтересів, коли інтереси якоїсь групи нав'язуються суспільству, руйнація політичної форми відбувається і в цьому пункті.

б) Нав'язування волі vs політична істота (автономія)

Після того, як ми поклали в основу трактування політики домагання корпоративного інтересу (і обмеження інтересів інших груп), підпорядкувавши цьому завданню всі політичні інститути, –

¹ Основи політології. Консп. лекцій для студ-в усіх спец-й (Гнип'юк В. Ю., Задорецький В. М., Климанська Л. Д., Колодій А. Ф. та ін.). Львів: Львів. політехніка, 1994. С. 3–4.

* Відзначимо, що поняття блага в цьому контексті ширше за поняття інтересу (хоча інколи ці слова використовуються як синоніми – напр., «матеріальні блага»). Такі блага, як свобода слова, право голосу і т. п., – на відміну від інтересів (спрямованих на ті чи інші матеріальні ресурси) не можуть бути калькульовані (скільки, наприклад, коштує свобода слова?), вони мають нескінченні ефекти. Сфера політики і є сферою винаходу і виробництва таких благ. І держава/поліс як союз вільних і рівних громадян постає кооперацією з їх вироблення. В цьому сенсі знамените поняття *raison d'etat* (що перекладають як «державний інтерес» і яке потім трансформувалося в «національний інтерес») має бути уточнене: *raison* означає не лише «інтерес», а й «підставу», *резон* чогось. У цьому випадку єдиний можливий *raison d'etat* і означає збереження спілкування вільних і рівних (чому він стоїть в однині), а не гонитву за тими чи іншими ресурсами.

весь їх комплекс стає провідником волі цієї групи, що нав'язується іншим*.

Фактично, перед нами картина узурпації державної влади певною групою. Ключовим тут є момент відсутності *обмежень* такої влади одних груп щодо інших (у той час як у розглянутій у попередньому підрозділі моделі політична влада завжди обмежена невідчужуваними правами, що забезпечує неусувний момент автономії кожного актора). Симптоматичним є те, що регулярно йдеться про здійснення влади в суспільстві *монополізованим* чином, як влади *монополізованої***.

* «Влада політична – здатність суспільної групи та індивідів, які її представляють, впроваджувати в суспільне життя рішення, що виражають їхню волю» (Політологія. Книга перша: Політика і суспільство... С. 52.). «*Суспільний зміст державної влади полягає в її здатності нав'язувати свою волю всьому суспільству*, аж до подолання опору її опонентів шляхом застосування примусу і в необхідних випадках – насилля» (Холод В. В. Цит.тв. С. 92–93.) (виділено авт. – Е. Ш.). «Головною ознакою політичної влади є наявність інститутованих засобів насильства в особі держави, потреба в котрій виникає тоді, коли відбувається соціальна диференціація суспільства і великі суспільні групи вступають в гострі суперечності. Таку **політичну владу** можна визначити як таке відношення між великими суспільними групами, в котрому одна сторона нав'язує свою волю іншій за допомогою спеціальної сили – держави. Інакше кажучи, політична влада є такою владою, яка здійснюється за допомогою спеціальних, позаекономічних інституцій держави» (Демчук П. О. Політологія. Підручник для слухачів і курсантів вищ. військ. навч. закл.-в Мін-ва обор. Укр. Київ: КВГІ, 1998. С. 115.) (виділено авт. – Е. Ш.). «Державна влада – це єдина форма політичної влади, що має у своєму розпорядженні можливість примусити всіх членів суспільства виконувати свої завдання. Інакше кажучи, соціальна група через свою організацію і лідерів, завоювавши в ході боротьби державну владу, одержує можливість *використовувати державу як апарат для реалізації своїх інтересів. Вона одержує право через парламент видавати закони, обов'язкові для всіх, реалізовувати їх через уряд і застосовувати в разі потреби примусові заходи*» (Політологія. Конспект лекцій / за ред. О. В. Бабіки. Миколаїв: УДМТУ, 2003. С. 18.) (виділено нами. – Е. Ш.).

** Наприклад: політична еліта це «організована активна меншість, що монополізує владу» (Політологія. Книга перша: Політика і суспільство... С. 53); така еліта «концентрує у своїх руках владу шляхом монополізації права на прийняття рішень, на віддачу наказів, на визначення цілей і стратегії політичного розвитку» (Бухтеев Н. И. Цит. тв. С. 108); в усіх державах, зазначається у кількох виданнях, «між різними політичними силами точиться боротьба за *монополійний*

Але якщо влада однієї групи щодо інших здійснюється монопольним чином, з цієї картини зникає громадянин як автономна інстанція*, і разом руйнується форма політичного як спілкування вільних і рівних: їх просто не залишається.

Громадянин постає вже не автономною інстанцією, носієм автономії поліса, – а об'єктом односпрямованого інституційного й ідеологічного впливу: держава може не лише «обмежити права» особистості, а й «зламати існуючу соціальну структуру громадянського суспільства»¹, вона вдається до «політичної індоктринації»², політична соціалізація постає як засіб «насаджування особі потрібних панівним групам політичних цілей і цінностей, причому не помітний для самої людини і такий, що не викликає у неї почуття протесту і відповідних дій»³ тощо. Характерно, що у формулюваннях аналізованої літератури в певний момент громадянин взагалі позбавляється політичної суб'єктності, і цією суб'єктністю наділяють лише різні органи влади**.

вплив на органи та структури, які формують громадську думку: преса, радіо, телебачення, партія, парламент» (Політологія: історія та методологія... – С. 387. Див. також: Основи політології / Кирилюк Ф. М.... С. 212; Політологія: Підручн. для вищ. навч. закладів / за заг. ред. канд. філос. наук Ю. І. Кулагіна... С. 393–394.) (виділено нами. – *Е. Ш.*).

* Згадаємо, приміром, виділений Г. Арендт момент позбавлення громадянства як один з принципових пунктів встановлення тоталітарного режиму.

¹ Основи політології (Курс лекцій): Навч. посібник. Харків: ХДТ УСГ, 1996. С. 135.

² Бебик В. М. Базові засади політології... С. 221.

³ Політологія / за ред. О. І. Семківа... С. 194.

** Роз'яснення цього ми знаходимо у такому пасажі: «Зрештою, здається, повинні перемогти ті політичні сили й партії, які зуміють об'єднати гуманні ідеали соціалізму і ринковий механізм, що вимагає постійного розвитку й удосконалення суспільного виробництва. Це надскладне завдання, тому що воно потребує об'єднання *егоїстичних інтересів особистості* і колективних інтересів суспільства, але *ж найчастіше ці інтереси несумісні*» (Кравченко В. І. Політологія: Навч. посібник для студ-в медвузів. Харків: ХДМУ, 2001. С. 131.) (виділено нами. – *Е. Ш.*). Тобто після того, як скасований вимір громадянської відповідальності носія полісу, комунікації вільних і рівних, особистість залишається лише представником своїх корпоративних інтересів, в той час як держава, натомість, протиставляється їй як носій інтересу загального, – хоча

Така зміна у тлумаченні поняття громадянина (скасування політичного виміру робить цей термін, по суті, надлишковим) має логічним наслідком те, що членів суспільства починають трактувати як *населення, масу*, щодо якої здійснюються владні акції*.

Отже, тепер, коли йдеться вже не про громадян, а про населення, *політичний* вимір влади редукується (так само, як політика редукується до неполітичних інтересів, що ми бачили вище) – і йдеться вже про *владу взагалі* як вольове відношення одних груп щодо інших**. Хоча, як зазначалося в першій частині

також, як ми бачили вище, суто утилітарного. Слід, мабуть, відзначити, що це прямо суперечить також Конституції України, в якій закладено, серед іншого, недоторканність базових прав і свобод громадян, у тому числі зазначено, що певні з них не можуть бути обмежені і під час надзвичайного або воєнного стану.

* «Виключно державі належить право на видання законів і норм, обов'язкових для всього населення» (Задоянчук О. І., Сліпченко Л. В. Політологія: опорні конспекти та практикум. Част. І. Політична система суспільства та її основні інститути. Глухів: РВВ ГАПІ, 2000. С. 7.). «Державна влада – це така форма політичної влади, яка виражає волю економічно і політично панівної спільноти, спирається на спеціальний примусовий апарат, має монопольне право видавати закони та інші розпорядження, обов'язкові для всього населення» (Кравченко В. І. Цит. тв. С. 64.). Держава має «монополію на примусову владу стосовно населення», «суверенне право видання законів і прав, обов'язкових для населення», «монопольне право на збирання податків з населення» (Юрій М. Ф. Основи політології: Навч. посібник. Київ: Кондор, 2003. С. 137. Див. також: Політологія / за ред. О. І. Семківа... С. 340; Політологія: Навч. посібник для вузів / упоряд. та ред. М. Сазонова.. С. 269; Політологія: Навч. посібник. Київ: Вища шк. / Кучерявий І. Т.. С. 329; Задоянчук О. І., Сліпченко Л. В. Цит. тв. С. 8; Мирончук В. Д, Храмов В. О. Цит. тв. С. 213, 225; Матвеев С. А., Буланенко Л. С., Михеев С. А. Цит. тв. С. 54 та ін.). «Хто володіє мас-медіа – той і володіє політичним світом. Сьогодні їх значення як ресурсу влади стрімко зростає, оскільки від обсягу, якості, повноти мас-медіа, які має у розпорядженні влада, залежать її можливості, набір способів і засобів її здійснення. Крім того, маніпуляції з потоком інформації в процесі політичної пропаганди є ефективним способом дії на свідомість і поведінку широких верств населення» (Бухтеев Н. И. Цит. тв. С. 33–34.) і т. д. (виділено нами. – *Е. Ш.*).

** «**Влада** – це право і реальна можливість здійснювати свою волю, нав'язувати її іншим людям» (Піча В. М., Лемківський К. М., Хома Н. М. Політологія: Типові питання та відповіді з лекційного курсу. Навчальний посібник для студентів. Київ: «Каравела», Львів: «Новий світ – 2000», 2002. С. 84.). **Влада** означає «відносини залежності між людьми, в яких одні можуть здійснювати свою волю, нав'язуючи її оточуючим» (Політологія: Матеріали к

розділу, в межах політичної науки може йтися лише про *політичну* владу (і політичних істот – не *населення*, що не є політичним суб'єктом; так само, як персона в праві відрізняється від просто «людини»). Аристотель, нагадаємо, починав свою «Політику» з визначення особливої природи політичної влади, її детермінацій, що відрізняють її від панської і батьківської, які знаходяться поза межами політики.

Тепер обмеження, які накладає політичний вимір влади, елімінуються і до її засобів через кому віднесені без розрізнення специфіки будь-які: авторитет, право, насильство, нав'язування за допомогою страху і т. д.*. При цьому момент асиметрії у

лекціям (для студентів всіх спеціальностей) / сост.: А. М. Черныш... С. 43–44.). «**Влада** – це одна з універсальних категорій, що є кінцевим сама в собі, первинним інструментом і головною метою внутрішньої і зовнішньої політики будь-якої держави. Стосовно міжнародної політики владу можна визначити як здатність будь-якого суб'єкта міжнародних відносин переконати, схилити або примусити іншого суб'єкта діяти в такому напрямі або з такою метою, з якою сам він волів би не діяти, або навпаки, спонукати цього суб'єкта уникати тих дій, які сам би він радо здійснив» (Основи політології. Консп. лекцій для студ-в усіх спец-й (Гнип'юк В. Ю... С. 117.). «В найширшому сенсі влада – це можливість керувати і розпоряджатися діями інших людей, підкоряти їх своїй волі. Іншими словами, влада – це здатність нав'язувати і проводити в життя рішення, тобто такий вплив на людей, коли вони поводять себе бажаним і потрібним чином». «Отже, політика – діяльність з утвердження влади, а влада пов'язана з реалізацією інтересів, цілей, завдань різних суспільних груп» (Политология: Конспект лекцій / под общ. ред. В. И. Астаховой... С. 5.). «**Влада** – такі відносини між людьми, між особистістю й суспільством, коли одна зі сторін може тривало примушувати іншу сторону до певних дій і має в розпорядженні засоби контролю за цими діями. Сутністю відносин стає можливість впливу, керівництва і контролю за діяльністю інших людей, утримання їх у послуху, нав'язування їм своєї волі, примусу їх до певних дій і відмови від інших дій. Сформульоване загальне визначення влади стосується *будь-яких суспільних відносин*, де одні диктують поведінку, причому дії одних санкціоновані суспільством» (Политология. Наука о политике... С. 147–148.) (виділено нами. – *Е. Ш.*).

* «Під владою взагалі розуміють здатність і можливість здійснювати свою волю, впливати на діяльність, поведінку людей за допомогою певних засобів – авторитету, права, насильства і т. п.» (Бебик В. М. Основи теоретичної та практичної політології: Підручник. Київ: МАУП, 1994. С. 39.). «Отже, влада – це можливість і здатність одних соціальних суб'єктів здійснювати свою волю, впливати на інших з допомогою насильства, організованого примусу, права і

застосуванні сили наголошується як ключовий: «хоча політична система не побудована виключно на силових засадах, однак її ставлення до насильства є важливою характеристикою системи. Вони визначають «політичний» компонент поняття»¹ (виділено нами. – Е. Щ.). Внаслідок такої редукції ми приходимо до завершеності пропонованої інтерпретації: влада – це здатність одного індивіда, соціальної групи здійснювати свою волю за допомогою страху та насильства².

Але тут, так само як при редукції політичного до неполітичних інтересів (див. вище) ми приходили у пряму суперечність з початками політики, як вони були закладені Аристотелем, – так і тут введення страху в сферу політичної влади приходить у пряму суперечність з початками політичної думки. «Основна мета державної влади, – стверджує Цицерон, – безпека громадян, подолання у них страху один перед одним»³. З ним погоджується Монтеск'є: «Для громадянина політична свобода є щиросердий спокій, заснований на переконанні у власній безпеці. Щоб володіти цією свободою, необхідне таке правління, *при якому один громадянин не повинен боятися іншого громадянина*»⁴ (виділено нами. – Е. Щ.). Утім, ще до Аристотеля Перикл у своїй

авторитету» (Гелей С., Рутар С. Цит. тв. С. 76.). «Більшість сучасних політологів під владою розуміє право і здатність суб'єкта соціального життя здійснювати свою волю, впливати на діяльність, поведінку людей за допомогою певних засобів – авторитету, права, насильства» (Основи політології: Навч. посібник / Кол. авторів: Харк. держ. аграр. ун-т ім. В. В. Докучаєва... С. 40.).

¹ Бебик В. М. Базові засади політології... С. 167.

² Политология. Наука о политике... С. 148. Див. також: Кузь О. М., Вихрова В. І., Жеребятнікова І. В. Цит. тв. С. 179. Наприклад, наступним чином. Поінформованість – джерело влади, – зазначає автор. «Суб'єкт влади знає те, чого не знають інші. Незнання, як правило, через страх дає підставу для зміни діяльності об'єкта впливу. Наприклад, дезінформація населення про військову загрозу зміцнює владу лідера, партійної верхівки і підвищує роль військово-промислового комплексу» (Політологія. Конспект лекцій / за ред. О. В. Бабіки... С. 17.)

³ Цит. за: Гелей С., Рутар С. Основи політології. С. 21.

⁴ Цит. за: Ткач О. І. Політологія. Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: [ВМУРОЛ], 2003. С. 92.

знаменитій промові каже про життя афінського поліса, вільне від підозри (завжди пов'язаної зі страхом) громадян один щодо одного. І на протилежному краї писаної історії Рузвельт у вирішальну мить американської історії говорить те саме: «Нам нема чого боятися, крім самого страху». Справжній політик завжди каже співгромадянам: «не бійтеся!».

в) Руйнування меж політичної форми

Отже, як ми зазначали на початку, політична форма руйнується за всіма трьома ключовими пунктами. По-перше, замість спільного блага в основі її трактування виявляється частковий корпоративний інтерес; по-друге, замість автономії (і громадянина як її носія, політичної істоти) – нав'язування волі, в остаточному підсумку за допомогою насильства і страху. Через це зникає і елемент продуктивності політичної форми, яка трансформувала суспільні інститути і мотиви акторів, надаючи їм власне політичного виміру: адже матеріальні блага, які постають за мету в межах корпоративного інтересу, і страх, який продукується у підвладних, залишаються тими самими. Зрештою, ілюзорність політики (що виявляється таким чином позбавленою власного предмета) прямо декларується, як ми бачили, і самими авторами.

(Відзначимо також упущення щодо моменту політичної форми, який ми позначили як емпіричний – зауваження, що стосується досліджуваного корпусу літератури в цілому. У ньому практично відсутній опис інститутів, що безпосередньо доступні громадянину, через які він може чинити вплив на політичну ситуацію. Місцеве самоуправління, судова система, форми громадянського опору практично не представлені в цій літературі*.

* До числа безпосередньо доступних членам суспільства належить також інститут виборів, достатньо представлений у літературі, але це той випадок, коли виняток підтверджує правило: адже він не є специфічним щодо суспільства громадян і присутній також в авторитарних та тоталітарних режимах.

Очевидно, громадянин як творець політичної форми зникає у такій картині, а разом з ним зникає і сама політична форма).

Зовнішнім виявом цього руйнування політичної форми стає розмивання її меж і віднесення до сфери політики явищ, протилежних їй за принциповим устроєм. Так, в одному ряду громадянських об'єднань на тій основі, що і одні, і другі виражають певні інтереси, опиняються, наприклад, «зелені» і фашисти*. Серед мотивів, якими керуються політичні актори, рядоположними можуть ставати прагнення до поліпшення суспільства і намагання уникнути відповідальності за правопорушення**. Звести подібні принципово протилежні начала до єдності, очевидно, не виходить. У підсумку це і призводить до опису політичних реалій як тієї чи іншої *суккупності*, що ми бачили на початку підрозділу.

Таким чином, незважаючи на те, що в дослідженому нами корпусі української навчальної політологічної літератури періоду 1992–2003 рр., який представляє наявний на той час стан політичного дискурсу, можна виявити всі елементи політичної форми, реалізовані у європейській традиції, вони (через де-факто елімінацію моменту взаємної відповідальності, хоча неконцеп-

* «Напрями діяльності сучасних громадських об'єднань настільки різнобарвні і численні, наскільки різноманітні і численні ті людські інтереси та соціальні потреби, що лежать в їх основі». Різні громадські об'єднання – «від неофашистського руху до партії «зелених» (Основи політології. Курс лекцій (для студентів заочної форми навчання)... С. 65–66.).

** «Важливим чинником владних відносин є мотиви прагнення людей до володіння владою. Зазвичай має місце поєднання в різних пропорціях кількох основних мотивів: можливість покращити своє матеріальне становище, підвищити рівень споживання, якість життя; підвищення соціального статусу, престижності становища задовольняє потребу у схваленні іншими, а також підвищує самооцінку. Дослідники часто знаходять в основі видатних прикладів волі до влади, видатній політичній діяльності боротьбу людини з власними комплексами. Борючись за владу і використовуючи її, політики, як правило, говорять насамперед про своє прагнення поліпшити суспільство. Такий мотив також реально існує, проте рідко буває домінуючим. Часто прагнуть до влади заради того, щоб уникнути відповідальності за свої гріхи» (Політологія. Конспект лекцій для студентів усіх спеціальностей заочного навчання... С. 22.).

туалізовану) водночас залишаються фрагментованими, внаслідок чого ця форма руйнується, з твердженнями, побудованими за її законами, сусідять тези, які виходять з принципово протилежних начал, що руйнує можливість зв'язного політичного мислення. Такий стан, що являє картину суперечливої суміші конструктивних і руйнівних елементів (свого роду «суржик»), за умов нешвидкоплинних змін політикуму, міг зберігатися в українській політичній мові необмежено довго. Але на нього чекав вибух подій, що набув назви Помаранчевої революції.

ЕМЕРДЖЕНТНИЙ АКТОР І МЕРЕЖІ ДОВІРИ. ДВА ДИСКУРСИ УКРАЇНСЬКОГО МАЙДАНУ (2004 і 2013–2014 рр.)

4.1. «Ви ж давали присягу». Громадянська гідність на порядку денному – 2004

Ми будемо розглядати феномен Майдану в рамках обраного в роботі підходу, досліджуючи, як у ході подій принцип поділеної відповідальності реалізовувався в межах вітчизняного політичного дискурсу і, як побачимо далі, виступав одним з детермінуючих чинників подій, сприяючи обранню акторами одних альтернатив і відмові від інших*.

* Перша проблема, з якою стикнувся автор, звернувшись до подій 2004 року в процесі роботи над темою, – суттєво обмежена джерельна база дослідження, яка до чергового сплеску зацікавленості темою, викликаного подіями Майдану 2013–2014 рр., була представлена майже вичерпно публікаціями перших «постпомаранчевих» років. Серед опублікованих праць знаходимо тут збірники документів (Литвин В. М. Україна – 2004. Події. Документи. Факти.: У 3-х томах. Київ: Видавництво ТЗОВ «3 Медіа», 2005); хроніки повідомлень ЗМІ (Яневський Д. Хроніка «помаранчевої» революції. Харків: Фоліо, 2005. 319 с.); підбірки інтернетівських публікацій (Новели Помаранчевої Революції. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2005. 264 с.); журналістські репортажі (Колесников А. Первый украинский. Записки с передовой. Киев: Вагриус, 2005. 413 с.); збірки есеїв (Забужко О. let my people go. Київ: Факт, 2005. 232 с.); мемуари учасників подій (Кушнарев Е. Конь рижий. Харьков: Издательство «Харьков», 2005. 280 с.) тощо. З нечисленних аналітичних робіт можна назвати, зокрема, «Оранжевая» революция. Версии, хроника, документы. Київ: Оптима, 2005. 416 с.; «У кольорах «помаранчевої» революції» Київ: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2007. 308 с. Досі не описаними залишаються участь у подіях цілих суспільних верств: студентства, бізнес-спільноти, управлінського класу, правоохоронців і т. д. Це змусило нас звернутися до ширшого кола джерел, насамперед до тогочасної преси. Були проаналізовані випуски загальноукраїнських центральних видань, зібраних у газетному фонді ЦНБ ім. Вернадського: суспільно-політичних («Вечерние вести», «2000», «Дзеркало тижня» та ін.); відомчих («Іменем Закону», «Ваше здоров'я», «Магістраль» та ін.); київської міської преси («Газета по-київски», «Киевские ведомости» та ін.) – усього близько півсотні видань за жовтень – грудень 2004 р., тобто від активного періоду виборчої кампанії і до завершення кризи. Це дає підстави вважати, що жодна скільки-небудь значуща позиція акторів подій не залишилася поза увагою. Принцип відбору з такого

Подібні масштабні процеси завжди постають у фокусі «конфлікту інтерпретацій» (П. Рікер), часом протягом поколінь (як досі точаться дискусії щодо спадщини Французької революції). Для нас тут концептуальні рамки аналізу задають, по-перше, теорія модернізації (звернемо увагу на кореляцію завдань протестних рухів 2004 і 2013–2014 рр., відповідно захисту права голосу громадянина і збереження курсу євроінтеграції, відомим з теорії етапам інституціоналізації та консолідації); по-друге, концепція соціального капіталу (Р. Патнем) і уявлених спільнот (Б. Андерсон). Разом вони дозволяють представити аналізовані події у вимірі природноісторичного процесу, а саме – коли на виклики, що створюють загрозу перетворити національну державу на *failed state* (див. нижче), суспільство, насамперед верстви середнього класу, відповідає повстанням мереж довіри, які інвестують у публічну сферу (Ч. Тіллі), виходячи з кризи зі зміцненням національної ідентичності*. В цьому сенсі Майдан як протестний рух/спільнота постає як свого роду емерджентний актор, стаючи *ad hoc* втіленням тієї самої «політичної волі», на яку не могли здобутися верстви політичного класу.

Окремо слід відзначити, що в пропонованому аналізі особливу (амбівалентну) роль відіграє український політичний істеблшмент. Провівши, почасти під тиском громади, а також за сприяння

великого обсягу даних був зумовлений завданнями нашої роботи. По-перше, нас цікавило насамперед, які моделі обирали актори для репрезентації своїх позицій. По-друге, зважаючи на підсумок, яким став суспільний консенсус (виражений у т. зв. «пакетному» голосуванні Верховної Ради), ми намагалися виділити у надзвичайному різноголосі тогочасного дискурсу ті моменти, які дали змогу від критичної ситуації, де постало питання про саме існування Української держави (зокрема, один з представників на круглому столі за участю міжнародних посередників заявив, що бачить лише дві альтернативи: кровопролиття або розкол), перейти до солідарної позиції. Ця підсумкова орієнтація на спільні цінності, а не на різні інтереси (тобто в інклюзивній перспективі) дозволила елімінувати відомий чинник, за яким геометричні аксіоми, якщо вони зачіпають інтереси, спростовуються.

* Пор. прихильно цитоване «ми створили Італію, тепер треба створити італійців» у самозвіті політичного класу «Україна не Росія» напередодні подій 2004 р. і слоган «народилася нація» часу їх завершення.

міжнародних партнерів частину необхідних реформ подібно амбівалентного щодо них суспільства, у певний момент він (у суттєвій своїй частині) ставив корпоративні інтереси вище за цінності національного розвитку, підважуючи цим *raison d'être* держави та мимоволі даючи імпульс загальнонаціональній мобілізації протесту, який завершувався порозумінням у форматі національного примирення.

Переходячи до безпосереднього викладу матеріалу і звертаючись до подій політичної кризи – 2004, констатуємо, що на цей момент ряд засадничих прав громадян (крім права голосу, що важливо, також і права власності), заради дотримання яких і укладається союз громадян, що називається державою, виявився не гарантованим.

Як писав по гарячих слідах історик і тележурналіст Д. Яневський: «Для десятків і сотень тисяч громадян України дилема їх власного життя станом на осінь 2004 року формулювалася гранично просто: або зберегти та примножити зароблене в барах Мадрида, на будівельних майданчиках Нью-Йорка, у будинках для літніх людей Мілана, на базарах Стамбула, у ресторанах Лондона, нафтових просторах Тюмені, кравецьких майстернях Афін, офісах Києва, або твою, твою єдину і неповторну шкуру завтра знімуть і розіпнуть на барабані...

У термінах Марксової соціології це називається революцією міських середніх верств. «Помаранчева» революція була насправді і «помаранчевою», і революцією. Революцією новопосталого міського середнього класу, основна маса якого зосереджена зараз у Києві. Політичний режим, обіпертий на Конституцію 1996 року, не залишив їм вибору – або померти на колінах перед входом до будь-якої районної державної (податкової, пожежної абощо) адміністрації, або жити стоячи, нехай на морозі, нехай на Майдані, нехай 18 днів і 18 ночей. Погодьтеся – це не трагічна ціна за право почуватися гідною людиною – нехай навіть і у власних очах»¹.

¹ Яневський Д. Хроніка «помаранчевої» революції. С. 140–141.

У подібних точках біфуркації розвиток подій може набувати діаметрально протилежного вектора (згадаємо далекий від мирного характер близького за часом киргизького протесту – 2005). У цій перспективі, зокрема щодо спрямування акцій опору в конструктивне річище, ключову роль відіграло обрання лідером протесту інклюзивної (відкритої також для опонентів) перспективи обговорення виклику, що постав перед громадою. Я. Грицак характеризує це так: «Заслуга Ющенка... полягає в тому, що він змінив вісь публічної дискусії. Замість обговорювати питання мови, культури тощо – всього, що так дуже болить нашій інтелігенції, – він почав говорити про людську гідність і честь. І виявилось, що як тільки вибираєш цю тему як центральну, то дістаєш Україну переважної більшості, а не дві уявні чи зманіпульовані меншості.

Важливо також, хто говорить – бо хоч би скільки говорив про потребу жити в чесності Кучма, йому ніхто не повірить. Покличуся на приклад недавнього минулого: коли до Львова приїхав Іван Павло II, там зібралось близько мільйона людей, котрі прийшли з власної волі й підтримували ідеальний порядок. Чим не прообраз сучасного Майдану? А робили вони це тому, що папа апелював до почуття людської гідності – підставової християнської чесноти – і сам був її втіленням»¹.

«Спусковим гачком», який надав протесту артикульованої для загального спостереження й приєднання «помаранчевої» форми, виявилася одна з численних низових ініціатив. На популярному сайті Майдан. Пульс громадянського спротиву за тиждень до дня виборів (25.10.2004) був розміщений текст, де, відзначивши як виклик, що постав перед громадою, атмосферу залякування громадян, яка поширилася у суспільстві* і те, що миритися з цим

¹ [Грицак Я. Репліка] До дискусії про «дві України» // Критика. 2004. №12. С. 13.

* Соціологи, зокрема, відзначали суттєве зростання відсотка відмов з боку респондентів під час опитувань щодо майбутніх виборів; у публічних обговореннях ішлося навіть про можливість скасування/зриву виборів взагалі (в мирний час).

не можна, автори пропонували бажаним виявити громадянську позицію, публічно використовуючи елементи одягу або аксесуарів кольорів кампанії опозиційного кандидата (див. Додаток 1).

За лічені дні столиця, а за нею більшість регіонів набули помаранчевого відтінку. Що ж відбулося? Я. Ведмідь, гендиректор однієї з київських PR-компаній, засновник згаданої громадянської ініціативи, в інтерв'ю «Українській правді» до річниці подій оповідав:

«— Як все почалося?

— До 20-х чисел жовтня я був поза політикою, оскільки як піарник знаю ціну політичним заявам і бачив слабкі місця обох команд. Крапку моєї аполітичності поставив обшук в офісі “Пори”, до якої тоді ще непогано ставився. У мене в шухляді в офісі лежала їхня футболка з Че Геварою у вишиванці, і я досить легко уявив, що за бажання нашу компанію так само можна оголосити терористичною організацією. Обшукати, знайти футболку і забезпечити потрібний розголос у підконтрольних ЗМІ.

— І що ти тоді вирішив зробити?

— Було відчуття, що багато людей могло б долучитися до кампанії підтримки Ющенка, але штаб нічого не зробив, щоб цю підтримку створювати. Ми запропонували людям способи виявлення своєї підтримки.

Якщо промоніторити ЗМІ, особливо офіційний сайт кампанії Ющенка, то майже до самого дня першого туру (31 жовтня – *Авт.*) колір кампанії не позиціонувався як щось окреме. Його називали то жовтим, то жовто-гарячим, то взагалі “символікою Ющенка”.

В жодному релізі “Нашої України” того часу фактично навіть не вживається прикметник “помаранчевий”, більше того – штаб навіть не подавав ознак, що збирається виводити колір як найпростіший спосіб самоідентифікації позиції виборця.

І от зранку в понеділок 25 жовтня був підготований текст, у якому пропонувалося всім прихильникам Ющенка виявити свою громадянську позицію. Там був цілий набір дій різного ступеня

активності – від помаранчевого соку в руках до помаранчевої стрічки на рукаві чи вікні квартири.

Говорилося і про мету – змінити враження про електорат Юценка, яке тоді широко насаджувалося ЗМІ (як про маргінальних престарілих націоналістів і хуліганів), і показати, наскільки широкою є підтримка кандидата. Я надіслав цей текст своєму товаришеві Максиму Саваневському і він запропонував перекласти його російською. І ми його розповсюдили через електронну пошту і в Інтернеті.

Вже через годину я отримав кілька пересилок цього ж таки листа. А увечері, коли моя сестра прийшла додому з помаранчевою стрічкою на сумці і розповіла, що їй прислали такий лист, я зрозумів, що ініціатива влучила в яблучко»¹.

Новопостала емерджентна спільнота (свого роду «чорний лебідь», за Талемом) миттю перетворюється на ключового актора і ньюзмейкера. Відзначимо, зокрема, такі ініціативи, як «Знайди себе» з уточненням списків виборців і чергування громадян за місцем проживання біля дільниць після закриття, для запобігання втручання в їхню роботу сторонніх осіб. Як ключовий зсув у характері суспільної комунікації експерти відзначають зникнення з них страху (тоді ж уперше починають говорити про «народження нації»).

На тлі підвищення тону громадянської активності поживляється й діяльність парламенту, який спробував знайти «технічні запобіжники» щодо найбільш відвертих порушень, на кшталт «каруселі» (зокрема, пропонувалося ставити штамп у паспорті під час отримання відкріпного посвідчення). Резюмуючи обговорення проблеми, спікер Верховної Ради В. Литвин, виступаючи на пленарному засіданні 19.11.2004 (за два дні до другого туру), казав: «Справа в тому, що даний закон виписаний під суспільство з розвиненою демократією... але де, яким законом передбачена маніпуляція виборчими списками, відкріпними

¹ Солодько П. Люди, які створили стиль революції. Частина перша. URL.: <http://www.pravda.com.ua/articles/2005/11/22/3020805>

посвідченнями, голосування одним чоловіком кілька разів чи за декілька виборців, примус людей голосувати за того або іншого кандидата, блокування роботи виборчих комісій? Яким правом дозволені ігнорування й перекручування волі народу заради бажаного для когось результату?»¹. В останній момент Верховна Рада, намагаючись поставити перешкоду масштабним фальсифікаціям, ухвалила закон, який, зокрема, обмежував використання відкріпних посвідчень; проте Президент Л. Кучма не підписав його, заявивши, що його положення суперечать Конституції.

День другого туру (21.11.2004), якому передували рекордні за рівнем уваги телеаудиторії дебати між кандидатами*, завершився заявою опозиційного кандидата в нічному ефірі про масштабні фальсифікації результатів за участю державних органів, недовіру Центральній виборчій комісії і заклик до громадянської непокори.

Перші дні й години, коли задаються рамки «архітекtonіки» процесу, мають виключне значення для перебігу цілого. Ми наводимо два виступи В. Ющенка: перед громадянами, які зібралися на Майдані Незалежності на перший мітинг протесту (22.11.), і під час додаткового засідання Верховної Ради наступної доби (23.11.) (див.: Додаток 2), де виділені ключові положення щодо фактів: усунення спостерігачів, включно з міжнародними, з виборчих дільниць і неконтрольоване зростання даних щодо явки голосуючих у східних регіонах країни**. Резюмувати це можна словами, які прозвучали в парламенті: «Хлопці, ви ж давали присягу... Чому ви не виконали свого обов'язку?»***.

¹ Литвин В. М. Україна – 2004. Події. Документи. Факти. Т. 1. С. 153.

* З боку експертів, між іншим, було відзначено нестандартний формат, де не передбачалося безпосереднього обміну репліками, що, по суті, зводило діалог до межі двох монологів, усуваючи в такий спосіб політичну комунікацію як таку.

** Ніколи не заперечувалося іншою стороною.

*** Симптоматично, що засідання бойкотували депутати проурядових фракцій і КПУ. Як відомо, наприкінці обговорення на запрошення старійшини депутатського корпусу І. Юхновського скласти президентську присягу, В. Ющенко вийшов до трибуни, але перш ніж почалося її зачитування, спікер

Інша сторона проігнорувала озвучену постановку питання. З боку Прем'єр-міністра В. Януковича наступного дня (24.11.) в телеєфірі пролунала заява, що в країні «нічого не відбувається»¹, тієї ж доби ЦВК на вечірньому засіданні оголосила офіційні підсумки виборів, за якими перемогу здобув чинний Прем'єр-міністр. Слідом за тим Верховний Суд України за скаргою, поданою з боку опозиційного кандидата, наклав заборону на публікацію цього протоколу в офіційних виданнях («Голос України» і «Урядовий кур'єр», – необхідний етап для набрання ним сили). Двоє представників уряду намагалися всупереч цьому забезпечити друк числа «УК» (перейшовши таким чином до дій «явочним порядком»), але представники опозиційної частини депутатського корпусу заблокували друкування.

У цей час до Києва на запрошення української сторони уже прибувають міжнародні посередники для участі в роботі круглого столу з розв'язання політичної кризи. Цей момент повернення до діалогу (пор. згаданий вище формат кандидатських дебатів) виділяємо як поворотний у ході подій, позначений зверненням сторін до солідарного пошуку «політико-правового», як тоді ж було визначено, рішення.

Д. Яневський, резюмуючи поступове наростання прірви між істеблішментом і громадянським суспільством, що вилилося в загальнополітичну кризу, так висновує сенс подій: «“вони” програли “нам” тоді, коли заперечили “наше” право на вибір. А це право нам стали поволі давати з часів Горбачова. Право вибирати – за кого голосувати, які газети читати, яку горілку пити, яку музику слухати, займатися бізнесом чи ні – далі перераховувати немає потреби, ви і так знаєте. До цього права, права вибирати,

В. Литвин закрити засідання. Пізніше лідер протесту оцінить згадану акцію як засіб політичного тиску. Ми схильні погодитися з думкою С. Кульчицького, що альтернативи прийняттю такого рішення, засвідчивши взяття на себе відповідальності у перебігу протесту, в лідера опозиції не було.

¹ На цей момент, нагадаємо, місцеві ради більшості регіонів (включаючи столицю) вже прийняли рішення щодо підтримки протесту.

“ми” поволі, зі скрипом, з крепатурою мозку, з неймовірними душевними муками звикали майже два десятки років. І коли ну практично звикли, почули: “казли”.

Сказано це було “ними”, почули це “ми”. Почули ДО виборів. Це було більше, ніж злочин, – це була помилка¹.

4.2. «Це шоу, створене гуртом». Українські мережі як творці «помаранчевого» дискурсу

Одним з численних моментів, яких не очікували актори (преса того часу рясніє визнаннями того, що не очікували влада, опозиція – подеколи й самі учасники подій), стала різка зміна фокусу уваги медій, де на перший план, відсунувши «вождів», вийшла сама громада. Сторінки ЗМІ – рівно провладних і опозиційних – подають численні моменти самоорганізації громадян у ході протесту (американський дослідник Ч. Тіллі визначає такий процес як інвестиції мереж довіри в публічну сферу).

«Інший об’єкт Маріїнського парку спочатку чутний, а потім уже видимий: барабанщики. Залізними палицями вони б’ють об такі ж залізні бочки. Найбільшим же “барабаном” цього революційного оркестру стала стара газова плита, покладена на бік. Вистукують барабанщики ритми “Ющенко!”, “Нас багато – нас не подолати!” та інші популярні зараз мініатюрні віршовані твори. Оскільки барабанщиків багато, то керує ними “диригент”, що стоїть нижче на схилі парку. Дочекавшись, поки хлопець відпрацює свою зміну, “Вечірка” звернулася до нього із запитанням, кому належить задум цього індустріально-революційного оркестру. Виявилось, що грати в ньому і навіть керувати ним може будь-хто. Вочевидь, це єдиний оркестр у світі, який має величезну кількість слухачів та непрофесійних музикантів!

Одним із ініціаторів його створення був Михайло з Тернополя. Він п’є чай біля багаття, розведеного у такій же бочці,

¹ Яневський Д. Хроніка «помаранчевої» революції. С. 198.

на яких і грають оркестранти. Бочка – річ багатofункціональна. “Коли ми прийшли на це місце, тут були прихильники Януковича, – розповідає Михайло, – спочатку було три барабани-бочки, а згодом з’явилися інші. Тож єдиного ініціатора немає, це шоу, створене гуртом”»¹.

Наведений епізод до певної міри може правити за модель цілого тогочасного процесу. Ось один із медиків, які надавали допомогу учасникам акції, на сторінках органу МОЗ України «Ваше здоров’я» розказує про організацію медичної допомоги під час акцій: «У біології відомим є принцип самоорганізації живих систем. Згідно з ним, регульовальні процеси в біологічних системах здійснюються самочинно, згідно з відведеною кожному організму роллю. Однією з біологічних систем є людська спільнота. І роль у кожного з нас своя. Самоорганізувався і свідомий своєї ваги медичний клас.

За наявності такої великої кількості людей, яка сьогодні є в центрі столиці, існує велика ймовірність виникнення потреби в наданні медичної допомоги. До уваги слід взяти й передепідемічну ситуацію щодо грипу.

Я був на Хрещатику з перших днів і бачив усе власними очима. Коли побудували наметове містечко, невдовзі виникло питання про забезпечення пікетувальників медичною допомогою. Однією з перших відгукнулася амбулаторія сімейної медицини на вулиці Трьохсвятительській, 7, біля Українського Дому. Її лікарі, до них пристав і я, цілодобово чергували і надавали медичну допомогу.

Підтримала ініціативу і міська влада, за її розпорядженням було влаштовано чергування швидкої допомоги та відкрито другий пост в амбулаторії на вул. Заньковецької. Невдовзі в наметовому містечку на одному з наметів з’явилася нашивка з червоним хрестом на білому тлі, згодом таких наметів на Хрещатику стало кілька. В Українському Домі, на третьому

¹ Лебедева К. В. Фантастика Маріїнського // Вечірній Київ. 2004. 4 грудня.

поверсі, та в Міжнародному центрі культури та мистецтв (Жовтневому палаці), одразу по заселенні, було відкрито пункти медичної допомоги, в яких цілодобово чергували працівники медицини, серед них і ті, які робили це з власної ініціативи.

Величезної подяки заслуговують фармацевтичні фірми, які забезпечували людей в наметовому містечку та в інших місцях тимчасового проживання медикаментами. Завдяки їм кожен пункт надання медичної допомоги був укомплектований ліками, як аптека: препаратами, які застосовуються для лікування застуди, і кардіологічної групи, і ліками першої допомоги тощо»¹. Далі окремо розписується допомога, яку надали, зокрема, фармацевтична фірма «Дарниця», фармацевтична фірма «Фарман», компанія «Глаксо-Сміт Кляйн» через асоціацію сімейних лікарів, фірма Серв'є, Борщівський хімфармзавод, «Біофарма». «Отже, лікарі залишаються лікарями – це благородні ентузіасти, альтруїсти і борці». Само собою, допомога, як належить, надавалася прибічникам обох кандидатів².

Подібно до «медичного класу», відбулася самоорганізація журналістської спільноти (початок якої, що набув назви «журналістської революції», припадає на останні дні перед першим туром: зокрема, голодування співробітників телевізійного 5-го каналу на знак протесту проти спроби його закриття, – підтримку яким виразили відомі політики й громадські діячі). У спільній заяві, під якою за кілька днів поставили підписи 346 журналістів 19 телекомпаній, говорилося:

«Ми, журналісти українських телеканалів, занепокоєні загрозою висвітлення вирішального періоду виборів у спотвореному вигляді.

¹ Гуцало Д. Лікарі виборюють демократію // Ваше здоров'я. 2004. 3–9 грудня.

² Див. також: Шерба М. Медики – за вільних і здорових людей // Ваше здоров'я. 2004. 3–9 грудня; Мовчанюк В. Як здоров'я, революціє? // Ваше здоров'я. 2004. 10–16 грудня.

Всупереч стандартам професійної журналістики, влада, а під її тиском частина власників та менеджерів телеканалів, прагнуть замовчувати важливі події або перекручують їх сутність.

Ми усвідомлюємо *власну відповідальність* за надання людям інформації, на основі якої вони роблять свої рішення.

Тому ми вимагаємо дотримання наступних стандартів висвітлення подій:

1. Усі інформаційні програми повинні інформувати про всі суспільно значущі події.

2. Усі інформаційні програми повинні представляти всі значущі точки зору на події, що висвітлюються.

3. Уся інформація, що потрапляє до ефіру, має бути перевіреною та містити посилання на джерела.

Ми *зобов'язуємося виконувати ці стандарти*.

Ми впевнені, що повне і професійне висвітлення вирішального періоду виборів є вкрай необхідним для глядачів.

Ми закликаємо колег приєднатися та підтримати нашу позицію!»¹ (виділено нами. – *Е. Ш.*).

Самоорганізувалася й підприємницька спільнота. Йдеться не тільки про стихійну допомогу з боку окремих підприємців чи організацій. Найвідоміші ділові видання України виступили зі спільним зверненням до підприємницької спільноти, у якому говорилося:

«Ми дуже занепокоєні недемократичністю процедур як самих виборів президента України, так і підрахунку голосів виборців.

Адже скарги про численні порушення виборчого законодавства і законодавства в цілому, подані з боку обох кандидатів у президенти, не були розглянуті належним чином.

Ми вважаємо, що ситуація, яка склалася в Україні, і визнання міжнародними структурами цих виборів такими, що не відповідають основам демократії, неминуче призведе до суттєвого обмеження можливостей ведення і розвитку бізнесу в Україні.

¹ Журналістська революція. Події, люди, дискусії. Київ: Вістка, 2005. С. 17.

Тому ми закликаємо всі бізнесові структури об'єднати свої зусилля для відновлення демократичності виборів. Ми оголошуємо ініціативу “Бізнес України – за чесні вибори”. Ми віримо, що ви підтримаєте її наступним чином.

1. Ви максимально активно, через мережу своїх клієнтів і партнерів в Україні та за її межами, будете поширювати доступну вам правдиву інформацію про те, як відбувається розгляд скарг органами судової влади в Україні. А також будь-яку іншу достовірну інформацію, яка може допомогти відновити демократичність виборчого процесу в Україні.

2. Ви будете перераховувати кошти для створення нормальних умов проживання, харчування і роботи людей, які беруть участь в акціях на підтримку чесних виборів в Україні.

3. Ви будь-якими засобами будете підтримувати високий моральний дух у своїх колективах, що сприятиме встановленню демократичності процесу виборів в Україні.

Зі свого боку, ми гарантуємо надання всіх доступних нам каналів комунікації для поширення інформації, яка сприяє найскорішому встановленню демократії, прозорості і спокою в нашій з вами Україні¹. Заяву підписали представники видань «Бізнес», «Деловая столица», «Контракти» та ін.

Зі своїми заявами виступили численні організації, об'єднання, асоціації: військові, дипломати, працівники ІТ-сфери, спортсмени і т. д. Коли на шпальтах газети сходяться заяви виробничого об'єднання, асоціації перевізників, федерації регбі, історико-культурного заповідника «Лавра» і т. д., за позицією дуже різних спільнот проступає спільний знаменник: консолідована громадянська відповідальність у захисті права вибору.

Яким же чином стала можливою подібна інтеграція мереж довіри в публічну сферу? Ряд експертів відзначали під час подій активізацію міських верств середнього класу, який утворився в ході реформ 90-х – початку 2000-х років. В. Кисельов пише, що не

¹ Контракти. 2004. № 48. С. 5.

було враховано «ключову роль у цих президентських виборах середніх підприємницьких верств, нових інститутів та інфраструктур громадянського суспільства – таких як адвокатські контори, корпоративний бізнес та інші середні менеджерські й підприємницькі верстви середніх і великих міст України, в тому числі й на сході. У вирішальний момент саме інфраструктура середнього класу – юридична, транспортна, комунікаційна, мобільна – стала інфраструктурою протесту проти фальсифікацій і адміністративного тиску, інфраструктурою громадянської активності (це, між іншим, проливає світло на питання ресурсного забезпечення акцій протесту. – *Е. Ш.*). Це новий середній клас України, який не стільки орієнтується за геополітичними векторами, зовнішньополітичними орієнтаціями й доктринами, скільки орієнтований на очікування великих економічних свобод, умов для підприємництва, розвитку бізнесу, підвищення капіталізації тощо»^{1*}.

¹ Див.: Жлуктенко В. Повторне голосування? // День. 2004. 2 грудня.

* Щоб показати, наскільки суттєву роль уже відіграла ця верства суспільства в житті країни на момент описуваних подій, наведемо фрагмент з матеріалу К. Ляпіної. Сказавши, що основу підприємницької піраміди країни утворює малий бізнес, мікробізнес, підприємці, які не мають статусу юридичної особи (яких на 2003 р. нараховувалося близько 2 мільйонів), вона зазначає, що саме ця когорта підприємців створює конкурентне середовище у торгівлі, сфері послуг і т. д. і є найближчою до людей. «Сьогодні немає проблем, куди піти ввечері – відкрито багато ресторанчиків. Наприклад, в багатьох містах і містечках на західній Україні молоді люди і люди середнього віку найчастіше проводять вечір саме в таких закладах – це вигідно, весело і спокійно. Помітьте, ми вже не маємо проблем з перукарнями, хімістками, майстернями, ателье, будівельними і ремонтними бригадами – інфраструктура дрібна, але для життя людини необхідна. Все це – заслуга ініціативності громадян, що самі заробляють на життя. Це і є мікробізнес. Це стало великим успіхом України. Європейці відзначали великий досвід України і наближення до європейського стилю життя саме завдяки кількісному росту малого бізнесу» (Ксенія Ляпіна: «Ми ризикуємо повернутися до рекету на базарі» Україна BUSINESS. 2004. 15–22 листопада.). Отже, йдеться про творення самої тканини повсякденного життя. Варто, мабуть, нагадати, що з початком реформ у цю сферу масово прийшли звичайні (радянські) громадяни, трудящі, змінивши свої професії, – в т. ч. випускники вишів й ті, хто мав вчені ступені. Історія їх, про те, як Україна, в тому числі своїми «човниками», відкривала світ, ще очікує написання (пор. одну з перших

Відзначимо, що новопосталому українському середньому класу доводилося регулярно обстоювати свої права як інституційно компетентній спільноті – і через суди (зокрема, за даними тодішнього голови бюджетного комітету ВР П. Порошенка, до 50% претензій податківців на той момент визнавалися в суді недійсними¹) і вдаючись до прямих акцій. Ось у діловому виданні «Бізнес» (випуск за 13.09.2004) розповідається про всеукраїнську акцію таксистів, котрі виступили проти прийняття закону, який суттєво обмежував права перевізників, після того, як не вдалося домовитися з владою: «7 вересня близько 600 представників профспілок таксистів з усіх регіонів України на три години осадили будівлю Верховної Ради. Підзагорілих і посвіжілих після літніх канікул нардепів зустріли вий автомобільних сирен та улюлюкання пікетників. Таксисти вимагали від парламентарів не розглядати законопроекти №4907-1 і 5338, які ущемлюють права “спрошенців”... Спроба цивілізовано домовитися з можновладцями ні до чого не привела. Тому підприємці вдалися до вже випробуваної зброї – пікету, пам’ятаючи про те, що таксисти вже були головною ударною силою “упрошенців” восени минулого року. Тоді вони перемогли... Тепер – теж». Розповівши про передісторію законопроекту, де проглядали партикулярні інтереси одного з депутатів; а також спроби влади, після попередження про акцію, завадити переміщенню колони машин з регіонів до Києва, репортер далі розповідає: «Основні сили пікетників, які прибули майже на 600 машинах, надвечір 6 вересня зосередились біля Річкового вокзалу, щоб зранку в пішому строї рушити до парламенту. Шумову підтримку пікету забезпечували київські таксисти, які курсували вулицею Грушевського. Крім того, 7 вересня о 10.00 близько сотні таксі фактично заблокували

спроб нанесення цього явища на європейську «ментальну карту» у Європейській абетці К.-М. Гаусса (див.: Гаусс К.-М. Європейська абетка. Чернівці, 2017. 192 с.).

¹ Денисенко Л. Порошенко знає, где зарыты три миллиарда // 2000. 2004. 12–18 березня.

будівлю Мінтрансу на Повітрофлотському проспекті, вимагаючи від керівництва чіткої позиції у вирішенні проблем підприємців»¹. Отже, саме по найбільш «просунутій» й інституційно вправній верстві суспільства (в тому числі щодо здатності самоорганізуватися) прийшовся основний удар влади.

Це прояснює, чому лідером у протесті виступила київська громада (зокрема, чому так легко перейшла під контроль протестувальників столична рада), а також активну роль студентської верстви: як прокоментував один зі спостерігачів, сьогоднішнє студентство – це завтрашній середній клас.

Мобілізація верстви, яка в сучасних демократіях становить основу громадянського суспільства, внаслідок тиску влади, коли виникла загроза самим підвалинам її існування, привела до докорінної зміни співвідношення ресурсів сторін як в інституційному, так і комунікаційному просторі, що дозволило, зрештою, перейти до переговорного процесу між двома частинами «політичного класу»* і мирного розв'язання ситуації. На протест** вийшли звичайні жителі міст, «обивателі» – проте *obywatel* сусідньою польською, як відомо, означає й громадянин. І як відбиток цього зсуву широких верств до активного громадянства, в суспільному дискурсі набула поширення формула «народилася нація» (характерно, що вона з'являється в ЗМІ вже після першого туру, у зв'язку зі зникненням страху). До аналізу цього конструкту ми й перейдемо.

¹ Крапива С. Клаксона революція // Бизнес. 2004. 13 сентября.

* Один із заступників міністрів прокоментував цей етап так: «всі люди буржуазні, домовляться». Врахуємо, що в післяприватизаційному суспільстві, де «пересічна» родина здобула у власність квартиру, ця логістика включає базовий рівень здорового глузду суспільства.

** Захищаючи право голосу, де-факто успадковане з радянських часів, тобто традиційний складник політичної культури, але перевідкривши його як цінність (пор. подібний зсув у випадку проголошення Незалежності 1991 року – при тому, що УРСР виступала одним із засновників ООН).

4.3. «Народилася нація». Українська уявлена спільнота між викликами інституціоналізації та консолідації

У бесіді з російським кореспондентом один з учасників подій розповідав: «Я прийшов у першу ніч, після того, як оголосили результати, о п'ятнадцятій на першу. Метро вже закрилося, більша частина народу роз'їхалася. Виходжу на Хрещатик, а тут – всього чоловік двісті з одного боку і чоловік тридцять з іншого. Перегородили вулицю – поставили якісь палички і між ними помаранчеву стрічку натягнули. І йде чутка, що зараз будуть розганяти. Що робити? Не знаю, думаю, але щось робити буду, не підю. Я дивлюсь у вічі інших людей. І розумію, що з цією людиною мені загалом нема про що розмовляти, вона зовсім інша. Але вона прийшла сюди тому ж, і не йде тому ж, що і я. Не хоче їм коритися. І якась іскорка проскакує, ми один одному посміхаємося... Там у перші дні була якась дивовижна енергетика... Люди весь час один одному посміхалися. Тому що кожен відчув себе вільним – і невідомо, що буде»¹.

Зіставимо з наведеною оповіддю пасаж класичної книги Б. Андерсона «Уявлені спільноти». Говорячи про структурну подібність формування релігійних і національних спільнот, автор пише: «Справа не лише в тому, що в умах християн, мусульман чи індусів такі міста, як Рим, Мекка чи Бенарес, були центрами сакральних географій, але й у тому, що їх центральність переживалась і “наочно втілювалася” (в драматургічному сенсі) постійним потоком паломників, що рухалися в їхній бік з віддалених та *іншим чином не пов'язаних місцевостей*. По суті, зовнішні межі старих релігійних уявлених спільнот в певному сенсі визначалися тим, які паломництва здійснювали люди. Як уже раніше відзначалося, дивне фізичне сусідство малайців, персів, індійців, берберів і турків у Мецці є чимось незбагненим без

¹ Буртин А. Впечатления от «помаранчевої революції»
URL:<http://polit.ru/article/2004/12/08/burtin>

уявлення про їхню спільність, що відлилося у певну форму. Бербер, зіштовхуючись із малайцем біля воріт Кааби, образно кажучи, має запитати самого себе: “Чому ця людина робить те саме, що і я роблю, промовляє ті самі слова, що і я промовляю, хоча ми не можемо навіть поговорити один з одним?” І тільки-но виникає таке питання, на нього існує одна-єдина відповідь: “Тому що *ми... мусульмани*”»¹ (курсив авт. – *Е. Ш.*).

Тож Київ, протягом вісімнадцяти днів перетворившись на місце паломництва до столичного Майдану, обернувся на величезний *melting pot* (плавильний казан) спільнот та ідентичностей української громади. За словами однієї з учасниць Л. Мірошникової: «Обличчя мільйонів людей виявилися поруч, і зазирнувши в них, ми зрозуміли, що жити один без одного не можемо і не будемо»². Вона ж фіксує суттєву деталь: відсутність у посталому публічному просторі етнічних маркерів українства: «Українська національна ідея виявилася зовсім не такою, якою ми її уявляли. У ній поки не помічені соняшники, рушники, безкрай чорноземи й сало з шароварами. Ідея виявила себе мокрою, холодною, змерзлою, але щасливою й доброю, помаранчевою та пісенною»^{3*}. Образно кажучи, «Разом нас багато» на піднесенні громадянської мобілізації витіснило «моя хата скраю».

У відповідь на цей виклик національного порозуміння початково «парасолькове» за характером утворення** струк-

¹ Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. Москва: Канон-Пресс – Кучково поле, 2001. С. 77.

² Див.: Що доброго? Що поганого? // День. 2004. 4 грудня.

³ Там само.

* Численні спостерігачі відзначали також зникнення стереотипів – на кшталт ніби не викорінюваних «моя хата скраю» і «два українці, три гетьмани» (подеколи полемічно загострено: пор. зафіксоване на тогочасних світлинах «моя хата на Майдані»).

** У цікавій публікації Р. Ветрової «Одяг і мода революції» пильне око оглядачки стилю й моди одного з провідних ділових видань вихоплює повторювані «соціальні маркери» цілих суспільних страт, приведених в рух обопільними мобілізаційними зусиллями опозиції та істеблішменту: молодіжний стиль, за яким пізнаємо міську юнь, яка подає себе не в контексті національної

турується через складний напівстихийно посталий конгломерат численних майданчиків перемовин із залученням усіх можливих комунікативних ресурсів (місцевих рад і площ перед ними, телевізійних ток-шоу, зборів депутатів різних рівнів тощо) до круглого столу за участю міжнародних посередників включно, у строкатому дискурсі яких, орієнтованого переважно на інклюзивну перспективу (славетні «міліція з народом», «схід і захід разом» тощо) постає робоча формула порозуміння: «не повинно пролитися жодної краплі крові і всі сторони зберігають обличчя». Ця модифікація політичної волі як *солідарної* і дозволила виявити потенціал нормативної сили української політії.

У розгорнутому свідченні польського президента О. Квасневського (див. Додаток 3), одного з ключових учасників переговорів круглого столу, що тричі збирався протягом двох тижнів протесту, показано, як непросто напрацьовувалася «дорожня карта» виходу з кризи. Але, зрештою, саме під знаком цієї віднайденної інклюзивної перспективи, що включала складник поділеної відповідальності, реанімувалася робота вищих органів державної влади (ключовими моментами тут постають Постанова Верховної Ради про політичну кризу у державі (27.11.2004 р.) і винесене Верховним Судом України 3.12.2004 р. рішення у справі за скаргою опозиції, що відкрило шлях до переголосування другого туру виборів.

Симптоматично, що на інклюзивний дискурс переорієнтується й інша сторона у протистоянні, до якої він був звернений: зокрема, Міністерство внутрішніх справ встановило намет своєї громадської приймальні на Хрещатику поряд з протестувальниками; в репортажі про це на сторінках органу МВС «Іменем Закону» зазначається, що це є доказом того, що формула «міліція з

ідеї, а саме як члени громади великого міста; шкіряні куртки «men in black» (що нагадують «лихи 1990-ті»); «нові українці», «радянські чиновники»; «провінціали» (Ветрова Р. Одежда и мода революции // Деловая неделя. 2004. № 48.).

народом» справді відповідає реальності*. Так само, світлини і тексти в розпалі акції подають численні моменти, де демонстранти з помаранчевою і біло-синьою символікою мирно ведуть дискусії. Емблематичним завершенням подій може служити світлина, на якій двоє маніфестантів пліч-о-пліч вимахують прапорами своїх кандидатів під час однієї з акцій, де читаємо: я визнаю тебе і ти мене як вільні й рівні за Конституцією рівно на агорі.

4.4. «Я крапля в океані». Майдан 2013–2014 рр. у світлі заперченої євроідентичності

Як і в попередньому підрозділі, ми будемо розглядати зміни політичного дискурсу під час Майдану 2013–2014 рр. в аспекті того, як завдяки їм у солідарній взаємодії громади були задіяні інституційні ресурси політичної системи для розв’язання політичної кризи. За наявності схожих рис (широка участь соціальних мереж, залучення міжнародних посередників, зміна Конституції тощо) ключова відмінність у досліджуваному аспекті полягає в тому, що з обох боків у протистоянні *знали*, що «відбувається Майдан»; при цьому одна сторона діяла у логіці суспільного руху, друга – маніпулятивної технології (утворюючи свого роду гештальт), що й зумовило постійне зростання напруженості аж до крайніх форм протистояння.

* А ось репортаж газети «Сегодня» з «іншого боку» – підрозділів, що несли охорону адміністративних будівель: «Полк спецпризначення “Гепард” Внутрішніх військ МВС України прибув до Києва для участі у тактико-спеціальних навчаннях із Запоріжжя. У зв’язку з рішенням вищого командування його особистий склад зараз задіяний в охороні громадського порядку біля Адміністрації Президента. – Наше завдання – забезпечити мир і спокій громадян, не допустити протиправних дій, – каже заступник командира полку з виховної роботи підполковник Василій Сапачков. – Психологічний настрій у хлопців нормальний. Більш за все радує доброзичливе, неагресивне ставлення громадянського населення до людей у військовій формі. Ніяких конфліктів, провокацій. Вони нас розуміють, а ми їх. Можна виразитися, ми – разом». (Ильченко А. По ту сторону барикад // Сегодня. 2004. 1 декабрія.)

Аналізовані події досить легко піддаються періодизації, що загалом не викликає суперечок; вони тягнули за собою зміну порядку денного й часом ключових речників. Причому, відзначимо, критерієм тут виступає момент відповідальності й довіри, зокрема між громадою і урядом (що й робить його легітимним). У цьому сенсі хронологія має такий вигляд:

22.11.2013 – після повідомлення про «призупинення євроінтеграції» на заклик популярного журналіста М. Найєма починається акція протесту («Євромайдан»); за оцінками, чисельність протестувальників – кілька тисяч.

30.11.2013 – вночі підрозділи міліцейського спецназу «зачищають» площу, як було пізніше визнано офіційно, «з перевищенням повноважень».

1.12.2013 – масова акція протесту, за оприлюдненими оцінками, обчислювана сотнями тисяч учасників; серед вимог з'являється пункт про відставку міністра МВС (залишиться до завершення подій).

11.12.2013 – спроба нічного штурму Майдану спецзагонами міліції, припинена після прибуття великої кількості громадян на підтримку акції (за оцінками, 20–30 тисяч); напередодні міністр МВС публічно заявив, що спроб штурму не буде.

16.01.2014 – прийняття Верховною Радою пакета т.зв. «диктаторських» законів, які суттєво обмежили права і свободи громадян, зокрема в сфері громадянського контролю.

19.01.2014 – початок зіткнень між протестувальниками та міліцейськими загонами, після того, як лідерів опозиції на черговому Віче засудили за неефективність дій (зокрема, через прийняття ВР законів 16.01).

22.01.2014 – після чергових акцій протидії між міліцією і учасниками акцій, з'являються перші загиблі (від вогнепальної зброї); вперше публічно говориться про залучення для придушення опору снайперів.

28.01.2014 – у Верховній Раді переголосовані найбільш одіозні законодавчі норми від 16.01. (що відбувається на тлі

зайняття або штурмів ОДА в більшості регіонів України); послаблення напруженості.

18–21.02.2014 – «гаряча» фаза протистояння: розгін демонстрації на підтримку конституційної реформи, спроба остаточного «зачищення» Майдану із застосуванням бронетехніки; блокування протестувальниками урядового кварталу; переговори за міжнародного посередництва між урядом і опозицією; зникнення Президента В. Януковича й голосування Верховної Ради за конституційну реформу та ін.

Зважаючи на практичну неозорість матеріалу, ми зосередилися на сегменті ЗМІ, орієнтованих на середній клас – верству, яка, за загальноновизнаними оцінками, відіграла ключову роль у подіях (це насамперед такі тижневики, як «Коментарі», «Країна», «Репортер», «Тиждень», «Фокус»). Ми брали також до уваги видання, орієнтовані на висвітлення політекономічного аспекту суспільних процесів – «Бизнес», «Власть денег», «Деловая столица», «Деньги», «Контракти». В їхніх публікаціях критичному погляду підлягають як влада, так і опозиція, саме з огляду на адекватність її дій щодо базових принципів, закладених у Конституції, й викликів, які стоять перед суспільством; – що й дозволяє взяти їх до аналізу як такі, де момент рефлексії включений до викладу і громадянська позиція відділена від т. зв. «вузькопартійного» погляду.

Переходячи від канви подій до виявлення їх чинників, знаходимо в тодішніх обговореннях просте й логічне пояснення першого пункту. Після проголошення Главою Держави рішучого повороту до євроінтеграції, коли протягом 2013 року проурядова частина депутатського корпусу солідарно з опозицією голосувала за комплекс необхідних для цього законів (соціологи зафіксували при цьому зниження рівня напруги в суспільстві), – найбільш активними верствами громади це було сприйнято як підстава для надії, що запровадження базових «правил гри», діючих у державах Євроспільноти, приведе до зниження рівня корупції, зміцнить

гарантії дотримання прав і свобод громадян. Раптова заява Глави Уряду про «призупинення» цього процесу поклала цій надії край.

Соціолог І. Бекешкіна, відзначаючи надзвичайно високий рівень участі молоді на початку акцій протестів (за порівняно невисокої активності на останніх перед тим виборах), пояснювала: «Влада так старанно переконувала цю молодь, що Україна йде в Європу, що ми підпишемо Угоду про асоціацію і навчатися і працювати там стане легше, а згодом, можливо, з'явиться й безвізовий режим... І молодь поклала на це свої життєві плани. Адже в самій Україні, на жаль, зараз сформовано глуху ситуацію для самореалізації. Соціальні ліфти не працюють, всюди корупція, нагору проходять тільки “свої”. Відтак молоді люди сподівалися на полегшення можливості реалізуватися за кордоном.

Це не просто припущення. Ми нещодавно проводили опитування, не лише серед студентів, а й поміж громадян узагалі, стосовно того, що найбільше не влаштовує українців у нашій вищій освіті. Так ось, претензій багато, але на першому місці те, що наші дипломи не визнаються у світі!

І в таких умовах раптом виявляється, що Україна вже нікуди не йде. Такий “облом”. Молодь цим обурилася – не в тому навіть сенсі, що в неї відібрали мрію, а в тому, що їй поламали плани на майбутнє»¹.

Обман найбільш мотивованих щодо «європрагнень» верств громадян, належних великою мірою до ровесників незалежної України, й визначив суттєвою мірою молодіжне обличчя початкового етапу Євромайдану. Характерним було при цьому дистанціювання його від опозиції, як і від влади: ті, хто вийшов на Майдан, наполягали на відсутності партійної символіки на акціях, й політичні партії перші дні змушені були проводити свої заходи на сусідній Європейській площі.

Протягом тижня, за оцінками ряду експертів (що, судячи з її дій, визнавала й опозиція), по суті, весь потенціал протесту,

¹ Ірина Бекешкіна: «Це європейське покоління». Тиждень. 2013. № 50. С. 31.

пов'язаний з елементами євроідентичності громади, був використаний; перевести його у певні інституційні заходи наразі, за відсутності близьких виборів, не було жодних перспектив; тож лідерами було проголошено (29.11.), що через день, у неділю, буде проведено підсумкову акцію й Євромайдан розпущений до наступного року, коли активні дії будуть поновлені.

Далі настає досі остаточно не прояснений епізод. Вночі силами спецзагонів міліції, що значно перевищували за чисельністю кількість учасників акції (переважно студентів), які ночували на площі, територія була «зачищена». Кадри відеохроніки зафіксували безпрецедентні для доби української незалежності події: маси бійців у спецкіпировці б'ють цивільних без будь-якого захисту. Побиття і затримання продовжувалися і за межами площі; частина протестувальників сховалися на території Михайлівського собору, який не був штурмований (на думку свідків, насамперед через значне зростання кількості громадян, які стали підходити на захист із навколишніх вулиць, коли вдарили у дзвони).

Фіксуючи, як уже наступного дня тисячі киян збираються на Михайлівській площі, тижневик «Репортер» відзначає як найпоширеніші реакції розгубленість і обурення: «– Я не знаю, що дали, треба просто стояти. Не можна дозволити, щоб мирних людей так жорстоко розганяли, – каже жінка років п'ятдесяти. – Як же це так, дітей розігнали, а ми їх навіть не захистили, – розгублено бурмотів чоловік. – Моя знайома працює в центрі й вранці на роботу йшла повз Майдан. Там стільки крові було...»¹, і відсутність планів у опозиції: «Тим не менше чіткого плану дій у лідерів опозиції так само не було. Як і тиждень тому, людей закликали вийти у полудень неділі до пам'ятника Шевченку»²; що опосередковано свідчить про непричетність опозиції до нічних подій/провокацій: адже коли «градус протистояння» був підвищений з умислу, його треба було б спрямовувати на більш

¹ Синицына Е. Дневник Евромайдана // Репортер. 2013. № 15. С. 31.

² Там само.

радикальні дії: без цього природним чином слідує спад енергії й демобілізація, у чому опозиція, очевидно, не була зацікавлена.

Водночас зрозуміло, що уряд не міг бути зацікавленим у мобілізації суспільства на протест і радикалізації вимог; уже у випуску від 12.12.2013 р. тижневик «Країна», резюмуючи зміни порядку денного за якісь півмісяця, пише: «У ніч на 30 листопада спецпідрозділ “Беркут” розігнав прихильників євроінтеграції на майдані Незалежності в Києві. Наступного дня на вулиці столиці вийшли близько мільйона людей. Через тиждень – приблизно стільки ж. Країна продовжує протестувати. Тепер українці виступають не так за асоціацію з ЄС, як за відставку уряду й президента»¹. Навівши думки ряду експертів, зокрема Т. Березовця, Р. Безсмертного, Є. Головахи, В. Небоженка, видання виокремило такі ключові тези: посилення тиску на суспільство радикалізуватиме опір; олігархи мають зацікавлення в підтримці протесту; Янукович не готовий до поступок («Перевибори підтримали б групи Ахметова, Фірташа й опозиція», «Будь-який силовий тиск призводитиме до чергового вибуху емоцій, радикалізації настроїв», «Олігархам дешевше змінити президента, аніж продовжувати безглузде протистояння», «Янукович – не та людина, яка піде на поступки. Тому Майдан мусить стояти до перемоги»)². Розвиток подій, як ми бачили, підтвердив практично всі прогнози експертів. То чому ж, коли прогнози, як бачимо, були досить точні, влада не скористалася цим, щоб діяти більш ефективно? На це питання, схоже, можна дати лише одну-єдину відповідь: діюча адміністрація не сприймала подібні варіанти як ймовірні, що означає, не сприймала суспільство як сторону діалогу (себто, як спільноту відповідальних громадян). Цим пояснюються й її ключові наступні кроки, які обернулися прорахунками.

Воднораз уже в перші тижні протесту увага ЗМІ звертається на такий феномен, як соціальні мережі, що виступають природною

¹ Чи зможе Віктор Янукович удруге стати президентом України? // Країна. 2013. № 48. С. 6.

² Там само.

формою самоорганізації членів суспільства. Протягом 2013 року вони як мінімум двічі потрапляли в центр суспільної уваги: коли навесні під час надзвичайного снігопаду в столиці кияни миттєво налагодили зусилля з взаємодопомоги (що особливо вражала на тлі безпорадності столичної влади); вдруге – під час «врадіївського інциденту», коли місцева спільнота виступила з протестом проти свавілля місцевих працівників правоохоронних органів.

Тепер перед нами постає миттєвий сплеск їхньої синергії. Ось типовий опис її прояву на тодішніх сторінках: «Коли на Євромайдан вийшли перші маніфестанти, ніхто й не передбачав, що тижнем пізніше він переросте у затяжну акцію протесту, а для її підтримання знадобиться маса волонтерів, здатних запропонувати людям не лише гарячий чай і їжу, а й правовий захист і охорону.

На заклик про допомогу, кинутий у соцмережах, відгукнулися студенти, бізнесмени, заможні домогосподарки і навіть пенсіонери. За даними Штабу національного спротиву, який розмістився в столичному Будинку профспілок, протягом кількох днів після оголошення в Facebook свою безкоштовну допомогу запропонували 350 адвокатів – як юристи приватної практики, так і власники великих адвокатських бюро.

Проте юристами справа не обмежилася: лише на кухні в Будинку профспілок працюють в три зміни близько 4 тис. добровольців. Рекорд штабної кухні – 110 тис. порцій на добу – поставлений 8 грудня, коли відбувся так званий Марш мільйонів і в центр міста вийшли, за різними оцінками, від 300 тис. до 1 млн людей.

Свої двері відкрили з десятків київських барів, які запропонували безкоштовні чай, каву і бульйон. Інтернет-співтовариство Kyiv Host допомогло знайти учасникам акцій безкоштовний прихисток у приватних квартирах, хостелах і готелях. На ночівлю приймають і деякі київські храми, а приватний дитсадок Family Art

Служб готовий безоплатно приймати дітей батьків, які хочуть піти на Майдан, але не знають, де лишити дитину»¹.

Тижневик «Фокус» у своєму випуску від 11.12.2013 виділяє серед присутніх на Майдані спільнот, зокрема – священників, польових командирів, політиків, юристів, спецназівців. Важливою тут для нас виступає сама спроба соціальної аналітики, репрезентації конкретних акторів подій, – у т. ч. з поданням їх власної позиції. Несподіваним ефектом при цьому виявляється момент розширення компетенцій суспільства в цілому. І в момент, коли той чи інший громадянин бере на себе (в т. ч. інтелектуальну) відповідальність і артикулює свою позицію, залучаючи аргументацію зі сфери своєї спеціальної компетенції, – він розширює компетенцію всіх громадян, які орієнтуються на раціональну аргументацію, за моделлю «плавильного казана».

Наведемо як приклад уривок з одного з матеріалів, що подає інформацію про ці мережі, надаючи, серед іншого, слово їх представникам. П. Рябенко, представлений як гвардії сержант запасу, який командував в Афганістані відділенням розвідроту, а на момент подій очолював адвокатське об'єднання, між іншим відзначає: «Коли на Майдані півмільйона людей, ніяка провокація не спрацює. Щоб спрямувати кудись такий величезний натовп, потрібний заклик зі сцени, а його не буде, якщо опозиційні депутати з глузду не з'їхали. Інша справа, коли натовп менший, до тисячі людей, він рухливий, як живий організм, і тут слід зважати на небезпеку провокаторів. Їм, до речі, ці закономірності відомі. Ті, хто розпалює конфлікт між протестувальниками і силовиками – не обивателі»². Отже, тут ми бачимо, що за певних умов масовість протесту може слугувати запорукою стабілізації становища; відповідно, громадянин розширює межі компетентного політичного судження й дій.

¹ Иванова Е. Бэк-офис Майдана // Корреспондент. 2013. № 49. С. 15.

² Бондарь М. Армия спасения. Зачем пришли на Майдан отставные спецназовцы // Фокус. 2013. № 50. С. 34.

Звернемо увагу, що наріжним є сам цей момент розширення меж публічності й координації акторів у ній на основі взаємної довіри, завдяки якому виграють усі сторони (скажемо точніше: так з'являються нові можливості для представників усіх сторін, орієнтованих на відповідальну поведінку, – а це працює на суспільство загалом). Як приклад, наведемо уривок з інтерв'ю депутатки І. Богословської, даного на початку грудня, в якому вона, торкаючись питання євроінтеграції, казала: «Ми йдемо в Євросоюз не для того, щоб відкривати їхні ринки для себе, а щоб разом з Європою відкрити для себе всі інші ринки. Розумієте різницю? Ринок Євросоюзу для нас поки неприступний. У нас, може бути, два десятки торгових позицій, за якими ми конкурентні на європейському ринку. Але для європейського ринку відкриті всі ринки світу. І ось разом з європейським бізнесом заходимо на всі інші ринки – це те, заради чого варто заходити. Це те, за рахунок чого в усіх країнах другої хвилі розширення зросли ВВП. Для їхніх товарів відкрилися ринки третіх країн. Світ величезний. Просто ми зі своїми стандартами якості і своїми *made in Ukraine*, на жаль, поки нікуди не можемо вийти. Тому для нас не європейський ринок потрібний, а нам європейські ринки потрібні, щоб виходити на треті ринки»^{1*}.

Тепер ситуація виклику («побили дітей») виявилася детонуючою для мереж українського громадянського суспільства. Як «клітинку» цього процесу наведемо свідчення О. Матвійчук, ініціаторки створення однієї з перших мереж, яка заходилася організувати допомогу побитим під час розгону в ніч 30.11.: «Євромайдан SOS почав роботу вранці 30 листопада 2013-го. Ми з колегами їхали на семінар, новина про розгін студентів застала нас

¹ Інна Богословська: Янукович утробив себе як президента в 2015-му. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2013/12/2/7004405>

* Очевидно, сказане цілком інакше повертає тему євроінтеграції; й зрозуміло, за такої постановки питання відпочатку дало б іншу картину її підтримки. З цього ж природно постає питання щодо відповідальності політика, який, слід думати, розуміючи ефект від пропонованої постановки питання, – не зробив її здобутком громадськості під час попереднього обговорення.

у дорозі. Перша реакція – паніка, розгубленість, обурення. А потім брейнсторм і ідея створити Євромайдан SOS, який став би зв'язуючою ланкою між постраждалими і адвокатами. Правозахисний досвід був. Ми працювали в комітеті з дотримання прав людини в Білорусі – були присутні під час обшуків і арештів білорусів. Побували й на Болотній площі в Москві. Ми знали, що робити»¹.

Миттєвий сплеск активності, драматично змінивши масштаб подій, трансформував інформаційну сферу суспільства, необоротно усунувши владну монополію у цій сфері. Тимчасовий збіг інтересів громадянського суспільства і великого капіталу переформатував у тому ж дусі розширення раціональності й телепростір.

Ось один з журналістів, побувавши безпосереднім спостерігачем спроби штурму будівлі президентської Адміністрації (1.12.2013), а потім, знайомлячись із картиною подій, відтвореною колегами з ТБ, рефлексує щодо ситуації розширення виміру інформаційних потоків: «Я б нічого не зрозумів без тієї самої картинки з бульдозером і без колег-журналістів, які її зняли, стоячи на паркані або сидячи на дереві. Ми живемо в новому світі, де все таємне швидко стає явним. Будь-яка інформація рано чи пізно просочується в Інтернет – стократно посилене сарафанне радіо... Заколоти моментально розкриваються, провокації швидко сходять нанівець...». І далі, стосовно спроб силою вирішити будь-яке питання, не звертаючи уваги на іншу сторону: «На передовій боротьби з цим злом – люди з камерами, фотоапаратами, Wi-Fi і мобільним трафіком. В епоху загальнодоступного Інтернету, гаджетів інформація стає потужною зброєю. Десятки постраждалих журналістів під час акцій протесту в столиці – не випадковість. Хай не бейджі, але відеокамери й величенькі об'єктиви фотоапаратів не помітити не можна. Розсіяти натовп – це одне, бити журналістів – зовсім інше. А значить, у “Беркута”

¹ Бондарь М., Савченко А., Струк Е. На последнем рубеже // Фокус. 2014. № 9. С. 42.

попросту не було установки не бити. Але ось у чому прорахунок: поки розбивають одну відеокамеру, інша продовжує це знімати»^{1*}.

Ще виразніше цей момент розширення рефлексивного поля виявився в миттєвій зміні з початком протестів інтернетівських соціальних мереж, зокрема Фейсбуку. Як відзначав постфактум один з провідних журналістів Ю. Бутусов, з початком подій майже миттєво переважно розважальний за контентом засіб радикально перемінився на дискусійну платформу компетентних і активних громадян: «Я згадую “Фейсбук” п’ять місяців тому – повний котиків, луків і обідів у ресторані, де політика згадувалась тільки щоб поскиглити на свою нелегку долю та познущатися над якою дурацькою вихваткою або фразою... Але тут все почало мінятися. Сьогодні у мене 13 тисяч френдів і підписників, але кількість цікавих мені людей ще більша. Я вже перестав входити в інформагентства – я знаю, що “Фейсбук” швидше за мене шукає новини, швидше аналізує, дотепніше акцентує увагу. Тому я просто живу тут рівний серед рівних і стараюся мірою сил відповідати цьому інтелектуальному брейн-рингу (а все найкраще ставлю на “Цензор.нет”). І це просто унікально, наскільки

¹ Простаков Г. Мобильник против дубинки // Репортер. 2013. № 15. С. 4.

* Зі свого боку, колишній керівник столичної міліції В. Ярема підтверджував (на питання, що, можливо, «Беркут» «зірвався» і наскільки ймовірно, що реальний наказ застосовувати силу до людей ніхто не видавав): – Зірватися вони не можуть. Це ж не банда якась. Це люди, у яких є функційні зобов’язання, які знають, як застосовувати ПГ-73 (палица гумова 73 см). Вони знають, що нею не можна бити по голові, що її можна застосовувати, коли здійснюється фізичний спротив і є напад на співробітника міліції. Цими функційними обов’язками вони прекрасно володіють. І якщо “дах зірвало” у когось одного, ситуацію можна було б зрозуміти, але людей з неймовірною жорстокістю молотив увесь підрозділ. Тому я далекий від думки, що це робилося самостійно без вказівки згори». «– Для вас зрозуміло, хто міг віддати цей наказ? – Дане рішення не могли приймати самостійно ані командири середнього рівня, ані навіть начальник головного управління міліції Києва. Тому що Майдан – це загальнодержавний захід. Більше того, Майдан носить політичний характер. І рішення приймалося десь на політичному рівні». (Віталій Ярема: «Подразделение милиции «Беркут» не является ни спецмилицией, ни подразделением особого назначения, потому что такое подразделение вообще законом не предусмотрено» // Власть денег. 2013. № 50. С. 9.).

змінилася свідомість людей у моїй френд-стрічці і в Україні в цілому зараз. Головні герої – ті, хто сам щось зробив для країни, для народу. Самокритика на вищому рівні. Конкуренція ідей. Жорстке ставлення до влади, але разом з тим зберігається об'єктивний підхід, розумні кроки підтримуються. Боротьба з панікерами, з чутками, з страхами – все це люди роблять самі. Перевіряють, розбирають, аналізують. І найголовніше – всі активно френдять і підписуються, всі хочуть розширити свої зв'язки з цим чудовим “фейсбук”-народом. Всі хочуть більше знати, правильно оцінювати обстановку, виробити свій власний план дій»¹.

Важливим, знов-таки, був момент масової відповідальної участі (й власне творення) цієї комунікації: як зазначала одна з активісток, чого не імітуєш – це терабайти інформації, текстової (як і фото-, відео-), яка розміщується, коментується й поширюється все осяжнішими верствами громадян.

Щоб узагальнити сказане і виявити принципову значущість і новизну феномена, який описуємо, відзначимо *ціннісний* аспект подій, на який звернув увагу історик Я. Грицак.

¹ І далі, фіксуючи пост-подійний ефект, що зберігається: «Я вже давно перестав дивуватися, що кожен знайомий анітрохи не менше мене проінформований щодо агресивних дій Росії у Криму і про сепаратистські акції в Донецьку. Але коли я чую, що прості українці вільно орієнтуються в поточних котуваннях нафти “брент” і аналізують правові наслідки вторгнення до Криму для російсько-японських і російсько-китайських відносин, проводять порівняльний аналіз систем бойової підготовки армій європейських країн, коли я бачу, що колективний розум “Фейсбука” працює швидше і потужніше будь-якої пропагандистської машини, я розумію – в Україні відбувається революція свідомості. І я дуже сподіваюся, що після війни ми зможемо разом розвернути цю енергію так само солідарно і злагоджено на реформування нашої країни в усіх галузях. Наша хата – не з краю. Наші акаунти – в авангарді. Якщо колективний розум буде так само дружно й настійливо створювати, терпіти, виправляти помилки, дружно боротися, дружно ставити на місце, ми будемо реалізовувати наші мрії так швидко, як самі захочемо. Єдина справжня революція – це революція культури й інтелекту. Революція свідомості». URL: <https://www.facebook.com/butusov.yuriy/posts/728029427237356?fref=nf>]. Таким чином, тут ми бачимо, серед іншого, як високий освітній рівень українського суспільства за умов певних викликів перетворюється також на політичний ресурс.

Спільним знаменником участі громадян у протесті, відзначив він, стала орієнтація на цінності. В передріздвяному есеї, намагаючись окреслити пункт розходження прихильників і противників Євромайдану, він, характеризуючи останніх, пише: «Віра в їхньому розумінні – це щось, що приносить користь. Віра не може бути безкорисливою. Коли нині тисячі мерзнуть на Майдані, то значить – за гроші. Якщо Брюссель пропонує підписати Україні договір, то тому, що хоче зробити з українських дівчат консерви. Вони вірять, що добро перемагає лише в казках. А в реальному світі треба змиритися зі злом – бодай меншим, але злом. Через це нашій “жидобандерівській чумі” вони протиставляють “свого бандита”: так, він є зло – але він є менше зло.

...Але вони не переможуть. Бо для перемоги важливо не те, скільки їх. А те, як й у що вони вірять.

Вони вірять, що все має ціну. Ті, що мерзнуть на Майдані, вірять у цінності.

Щоб першим перемогти, треба не лише забути колядки чи заборонити Різдво. Треба заборонити Гаррі Поттера, “Володаря кілець”, “Нарнію” – усі ті фільми, на які вони водять своїх дітей під час новорічних канікул. Бо всі ті казки у різний спосіб повторюють історію з різдвяних колядок: десь там, у далекій місцині, вже росте чи виросла дитина, яка врятує світ безкорисливо, лише з великої любові до нього»¹. Таким чином, мережі, поєднані ціннісно, які й творять «плоть» суспільства, сплотилися у відповідь на виклик у спільному моральному модусі*.

¹ Грицак Я. Різдвяне // Країна. 2013. № 50. С. 48.

* Зауважимо, що раціональне підґрунтя нового консенсусу виявлялося й у відкритості до діалогу з представниками інших субідентичностей, в т. ч. регіональних. Так, часопис «Тиждень» під кінець 2013 року підготував тематичний номер (з винесеним на обкладинку питанням «Про що мовчить Донбас?») з матеріалами Ю. Макарова, О. Міхнич, Д. Казанського, Б. Буткевича, К. Шаповал – де, серед іншого, нагадувалося, що під час творення Незалежності донбаський край виступив як один з провідників широкого суспільного руху). А говорячи ширше, про тих, хто не підтримує протест, О. Духніч в тоді ж

Щоб тепер підсумувати сказане і перейти до викладу наступних подій, ми введемо як пояснювальну модель *комунікативного кристалу*.

Отже, перед нами картина протесту, який об'єднав громадянське суспільство і до якого приєдналися інші суттєві сегменти (на кшталт частини великого бізнесу); вони поєднані як інфраструктурою столичного міста, яке виступає осердям українського середнього класу, так і рефлексивно, інтенсивними транзакціями соцмереж. Це має просторове вираження в наметовому містечку на Майдані (нерідко порівняному з полісом або й з Паризькою комуною чи сучасним рухом Займи Вол-стріт), центром якого є сцена, де нон-стоп ідуть виступи провідних

публікованому матеріалі «Нові бідні» писала: «У запалі протестної боротьби, в затишних і обжитих угіддях Інтернету швидко забувається, що українці – не лише нація Facebook, не лише студенти, підприємці чи журналісти, які вийшли на майдани. Це також і мовчазні люди, які проходять повз протестувальників, піднявши комір і боязко перешіптуючись в чєрах: «Ці євроінтегратори нас до ручки доведуть». Люди, для яких Європа – це проект, що морально розкладається й балансує на грані провалу. Майже такий, як Україна, – тільки ще менш надійний (“у них і заводів майже не лишилося”). Люди, які, вмиканючи телевізор, із надією й тривогою чекають слів прем'єр-міністра країни. Ці люди – також Україна. Це – дрібні підприємці, яких зламали ще на початку 1990-х. Це – невдахи, що засіли в системі науки й освіти, не знайшовши більше місця своїм талантам. Вони не змогли продати свою ефективність, а тому готові продати лояльність. Це тихі пасивні обивателі й чиновники провінційних установ. І ці люди – також Україна. Об'єднує їх одне: вони не розуміють тих, хто вийшов на вулиці. Вони бояться змін, бо будь-які зміни в їхньому стабільному “сьогодні” – це майже одразу глибоке страшне дно. А головне – вони не довіряють прибічникам Євромайдану, тому що впевнені: ті одного разу легко виїдуть до Європи, за непроникну завісу іншої мови, іншої культури, іншого способу життя. А їх залишать дрейфувати на відколотій від цивілізації крижині. Ці люди також Україна. І вони – її нові бідні люди. Бідні духом і почуттям власної гідності. Навіть маючи вдосталь грошей чи майна, вони переживають несвідомий страх умити усе це втратити. Бо заробляють ці блага не працею й ремеслом, а служінням та відданістю. І не вміють інакше». І далі авторка говорить про необхідність громадянам опанувати правові механізми захисту своїх прав. Відзначимо тут поєднання волі до розуміння позиції іншої сторони і усвідомлення, що проект нової України має включати й цих людей: «Вони – також Україна. І з цим треба щось робити» (Духніч О. Нові бідні України // Країна. 2013. № 50. С. 45.).

активістів, волонтерів, артистів, політиків, священників – під час недільних віче воно розширюється до десятків/сотень тисяч учасників – і все це організовано ритмом цілодобово щогодини протягом трьох місяців виконуваного національного гімну і Отче наш.

По суті, ми маємо сходження в фокусі всіх ціннісних осей суспільства, коли формула *vox populi – vox Dei* матеріалізується в житті через причетність кожного («я крапля в океані»), з ефектом «плавильного казана» численних малих і більших ініціатив як інституційного – на кшталт бойкоту бізнесу тих чи інших одіозних чиновників, Автомайдану і под., так і креативного – у вигляді неосяжного шару стріт-арту або масово-академічного формату («вільних університетів», Бібліотеки Майдану та ін.) й стає історією, змінюючи суспільство*.

Це й задає його стилістичну єдність: барикада і «йолка» ізоморфні за побудовою і однаково заповнюються Євротолокою способом бриколажу («я крапля в океані»); дехто при аналізі вдається до запропонованої Фуко моделі *гетеротопії*.

«Учасники Євромайдану переживають не просто радість творчості – це радість спільної творчості. Кожному дано свободу висловлювання: тут немає критики, як і професіоналів та аматорів. Це парадоксальний простір, де ніщо особисте не домінує над колективним, але й колективне стосується кожного. Висока й низька, мейнстрімна й андеграундна культури змішуються: в цьому суть терапевтичної спільної практики карнавалу, а нею є, у принципі, будь-яка мирна революція. Так іконописний Св. Миколай опиняється поміж народних лубків, а “Полонез” звучить поруч з “Червоною ротою” та автентичними піснями. Люди, об’єднані великою ідеєю, не зважають на соціальні ролі: художники розносять мітингувальникам чай, а мітингувальники

* Як сформулює одне з пізніших видань, провідні інтелектуали, представники креативного класу, солідаризувавшись, протиставили пострадянській ідентичності модерну українську.

беруть до рук пензлі. “Майдан – це форма спільного життя, невіддільна від політики й мистецтва, – пояснює культуролог Олександр Івашина. – І це, мабуть, найважливіше. Коли українці йдуть у Європу, тоді й політика, й мистецтво на Майдані творяться діяннями людей, яких не існує для можновладців. Мистецтво на Майдані – це не просто критична діяльність, яка піддає сумніву встановлений порядок. Воно породжує якусь нову людину, нові форми спільного й чуттєвого існування”^{1*}.

¹ Сідельник А. Панду – геть! // Тиждень. 2013. № 50. С. 33.

* А діловий щотижневик «Власть денег» повідомляє більш діловим стилем: «Креативні ідеї тут народжуються з неймовірною швидкістю: кожного дня поповнюється колекція плакатів і арт-інсталяцій, створюються музичні відеокліпи і документальне кіно, пишуться бунтарські вірші, проводяться театралізовані вистави, концерти, а народний фольклор однозначно вже створив цілий збірник нових шедеврів на актуальні теми. Наметове містечко, барикади і діжки з вогнищами колись закінчатся. Залишаться атмосфера і енергія – все те, що породжує безперервний рух в арт-середовищі... На підготовку візуальної складової (плакати, наклейки, листівки) сьогодні йде набагато менше сил, ніж 30-50 років тому, не кажучи вже про реалії минулих століть... Літографія і трафарет – класичні технології агітплаката, Але під напором комп'ютеризації способи друку і поширення дещо змінилися. Основним каналом обміну інформації віднині вважаються соціальні мережі. Дизайнерам не має труду розробити в графічному режимі макет, завантажити його на сайт або файлообмінник і викласти заклик “скачати і роздрукувати” де-небудь в Facebook, Twitter або ВКонтакте. Якщо цільова аудиторія активна – кількість екземплярів може перевищити кілька сотень або тисяч (звернемо увагу тут на активну участь волонтерів як ключовий чинник успіху/неуспіху. – *Е. Ш.*). Ноу-гау – генератори постерів, коли в художню он-лайн заготовку треба лише вставити свій текст і натиснути кнопку “друк”. ...До подій 30 листопада арт-підтримка мітингуючих мала стандартне наповнення і особливо не натискала на всі емоційні кнопки впливу. Але те, що з'явилося 1 грудня на київських вулицях під час мільйонного маршу розсерджених українців – викид креативного адреналіну. Зазвучали нові теми і герої (ялинка, кийки, кров, беркут). Виникли скульптурні творення у вигляді трун, гільйотини з підвищеним на ній “антигероєм”. (Володченко О. Искусство протеста // Власть денег. 2013. №51–52. С. 36–39.) І тут-таки на сусідніх сторінках в матеріалі «На счету революции. В мешках на баррикадах лежит не только снег – в них деньги украинского бизнеса (Там само. С. 28–30), багато хто з підприємців підкреслює, що їх особистий протест не пов'язаний з бажанням інтеграції в ЄС (усвідомлюючи певні її складності), – вони вимагають зміни середовища ведення бізнесу; й обговорюється підтримка підприємницькими верствами.

Ця спільність на основі цінностей була піддана драматичному випробуванню в ніч 10–11 грудня, коли загони «Беркуту» і внутрішніх військ, загальною чисельністю кілька тисяч, намагалися витіснити протестувальників з території Майдану. Найбільшою несподіванкою в розвитку ситуації стало поступове прибування після початку активних дій (розбирання барикад, «витискання» протестувальників і т. д.), що припало на час після третьої години ночі, тисяч громадян на підтримку протесту, – за оцінками, 20–30 тисяч, – що, зрештою, унеможливило досягнення мети штурму, спроби якого продовжувалися всю ніч і відбій було дано лише ранком, коли столичні жителі вирушили на роботу. Найбільшу увагу коментаторів привертало те, що міністр МВС удень 10.12. публічно заявив (як і чинний Глава Держави), що спроби штурму не буде, і те, що вона відбулася саме в час, коли в Києві були присутні представники ЄС і США; тож, здавалося б, влада мала, «зберігаючи обличчя», утриматися від таких брутальних дій*.

Російський воєнний журналіст А. Бабченко у своєму репортажі дає свого роду феноменологію Майдану під час цього випробування, де відзначає, зокрема, що люди залишаються на Майдані, незважаючи на страх; що залишаються людьми (коли частина атакуючих бійців опинилася в оточенні протестувальників, їм дали спокійно відійти) і, нарешті, що серед ночі починають прибувати все більше й більше людей, так що штурм, зрештою, зупиняється¹.

Цей день показав обмеженість владних ресурсів у вирішенні ситуації «адміністративним» способом. Після описаних подій настає певне «затишшя»; уряд повертається до вичікувальної лінії, що спирається на уявлення, за яким Майдан має розійтися

* Це дозволило «рефлексивній сотні» експертів поставити під сумнів презумпцію раціональності дій іншої сторони. – див., напр.: Макаров Ю. Зима динозавра; Лосев І. Вага слова, відповідно, у 50 і 51 числах «Тижня».

¹ Бабченко А. Завтрак с видом на революцию. URL: <http://www.aboutru.com/2013/12/evromaidan-67>

сам собою, якщо його не чіпати. Водночас, за оцінками експертів, оприлюдненими на початку нового року, рівень мобілізації суспільства для протесту, який представляв Майдан, набув принципово нових параметрів: якщо відразу після укладення Януковичем газових контрактів і отримання російського кредиту багато хто з політологів був упевнений, що Майдан розійдеться сам собою, – після подальших подій вони зійшлися на думці, що Майдан, то затухаючи, то знов відроджуючись, ніби Фенікс, дотягне до президентських виборів 2015 року. Так, на думку В. Карасьова, вже відбулося висунення єдиного кандидата опозиції на виборах і сам передвиборчий процес надасть Майдану нової динаміки. «Майдан стане тією самою суспільно-політичною платформою єдиного кандидата, він буде розкручувати кандидата в президенти». Ю. Якименко: «Майдану тепер достатньо просто зберігати свою символічну присутність. У ньому сконцентровані настрої, спрямовані на зміну влади демократичним шляхом. Майдан може піти з центральної площі Києва, але прагнення змінити владу нікуди не дінеться і пошириться в регіони» (відзначимо передбачення більш ніж за місяць регіонального поширення протесту). В. Небоженко: «Люди вже навчилися організовувати й утримувати Майдан. А нова його сила, скоріш за все, спалахне весною»¹. Звернемо тут увагу, що йдеться радше про активність суспільства як ключовий чинник змін; аж ніяк не про тих чи інших лідерів, які б визначали хід подій (нагадаємо таку промовисту деталь, відмінну від подій 2004-го, як відсутність скандування імен тих чи тих лідерів; водночас, і опозиційний «тріумвірат», всупереч поширеним уявленням про необхідність одноосібного провідника й прямим вимогам з боку протестувальників висунути його, так і не спромігся це зробити; пор. також зауваження одного зі священників, в інтерв'ю: політики мають пам'ятати, що об'єднали суспільство не вони, а діти).

¹ Майдан, как птица Феникс, будет стоять до выборов, – політологи URL: <http://thekievtimes.ua/society/300215-majdan-kak-ptica-feniks-budet-stoyat-do-vyborov-politologi.html>

Очевидно, громадянський протест, вписаний у формат «сквоту», залишав відкритим питання завершення процесу і поле для діалогу, але, судячи з ходу подій, владі треба було «моральної перемоги»: тільки так можна пояснити на фоні спаду в цілому активності Майдану наступний пік напруженості.

Наступне загострення подій сталося після 16.01.14, коли, проти сподівань, і після новорічних свят Майдан не розійшовся (знаковим зміцненням ідентичності протесту став ряд символічних акцій напередодні Нового року, зокрема, спроба встановлення світового рекорду з масовості виконання громадянами національного Гімну України). Цього дня, коли відбулося чергове протистояння між проурядовою й опозиційною частинами депутатського корпусу щодо голосування за бюджет – 2014, несподівано було внесено й проголосовано законопроекти, спрямовані на суттєве обмеження базових прав і свобод громадян, закріплених Конституцією, зокрема в сфері громадянського контролю. Як було визначено практично відразу ж, процедура голосування не була дотримана (зокрема, не забезпечене персональне голосування депутатами); проект вносився «з голосу», – тобто, як пізніше свідчила частина тих, хто голосував «за», вони навіть не бачили текстів законопроектів й, по суті, не знали, за що голосують; – інша справа, як при цьому стає питання їх персональної відповідальності); проте, незважаючи на очевидні порушення, Президент В. Янукович підписав згадані акти.

Видання «Инвест-газета», вийшовши з винесеними на обкладинку, на фоні цитованих абзаців нових законів, словами «ПЛОХИЕ НОВОСТИ», наводило в присвяченій їм статті короткий перелік з найбільш суттєвих пунктів: «Серед нововведень – карна відповідальність за наклеп, екстремізм і несанкціоновані зібрання громадян, заборонені носіння кашкетів і масок, а також встановлення наметів і використання аудіоапаратури в громадських місцях. Автомобілістам заборонено “рух у колонах більше п’яти”, SIM-карти треба буде купляти тільки за паспортом, провайдери будуть надавати дані про користувачів на першу

вимогу МВС і СБУ, а вирок за карною справою може бути винесений заочно, без присутності обвинувачуваного в суді – і це далеко не повний список поганих новин»¹.

Цей день де-факто змінив конституційні підвалини держави, дозволивши говорити про державний переворот: норми, які стосуються базових прав і свобод громадян, що перебувають під посиленним захистом Конституції, було обмежено законодавчими актами згаданим вище способом, простою більшістю голосів, якої при цьому насправді не було. Це створило, між іншим, правову колізію, внаслідок якої громадянин однаково підпадав покаранню у разі додержання й недодержання нових норм: як протилежні засновкам Конституції вони, за умов дотримання, приводили громадян (зокрема, працівників правоохоронних органів) до ситуації виконання завідомо злочинних наказів. У свою чергу, в разі недотримання цих норм громадяни підпадали під заходи покарання вже на основі згаданих законодавчих новел. Як було відразу ж прокоментовано, нові норми «били» по всіх – «своїх» і «чужих»; але за відомої формули «для своїх усе, для ворогів – закон», застосовувати їх передбачалося лише до опонентів, себто в «ручному» режимі; що означало на практиці заміну конституційного ладу «ручним» керуванням.

(Щоб оцінити масштаб зсуву, нагадаємо тогочасні суспільні реалії. Ми не станемо перераховувати всі зниження рейтингових показників країни щодо економічних, політичних і т. д. параметрів – на кшталт легкості ведення бізнесу, толерантності до корупції тощо; вкажемо лише на унормованість у публічному дискурсі таких реалій, як «смотрящие», «віджим» бізнесу (підтримувані працівниками органів, які з правоохоронних перетворилися на «силові») тощо, резюмовані «Сім'єю». Що конституційний режим при цьому де-факто замінений *корпоративним* і як такий веде до фашизації суспільства, належить до загальних місць політичної теорії. Важать тут уже не порушення, які можуть бути в кожній

¹ Кухина З. Черный четверг // Инвест-газета. 2014. № 1–2. С. 12.

державі; – йдеться про утвердження в житті норми, якої закріплення в нормі мовній є *остаточним*. І якщо відбивати охоту до чесної праці, значить робити людей збайдужілими (з мовчазної згоди яких існують зрада й вбивство), – за цим вектором те, що називали «режимом Януковича», було присутнім розтлінням нації*.

Практично миттєво це привело до сплеску суспільного протесту до нового рівня. Після наступного недільного віча (19.01.), коли лідери опозиції вчергове закликали до збереження мирних форм протесту, вони були освістані: вже з наступного тижня за новими нормами, що вступали в дію, фактично кожна спроба громадянського протесту (в т. ч. у формах, практикованих Майданом) підпадала під кримінальне покарання різного ступеня жорсткості, у т. ч. кількарічним термінам ув'язнення. Того ж вечора по сусідству з місцем акцій громадянського протесту, з листопада минулого року – мирного, починаються зіткнення між частиною активістів і міліцією. Парадоксальною рисою їх було те, що відбувалися вони на вул. Грушевського, яка вела вбік урядового кварталу (й була перекрита загонами міліції, як пояснювалося, для забезпечення від «екстремістських акцій»); – водночас, як відзначали спостерігачі, цілком доступним залишався прохід до урядових будівель сусідніми вулицями. Поясненням це стає через введення символічного виміру аргументації, запропонованого коментаторами: протестувальники прагнули продемонструвати волю не приймати нові рішення, які суперечили засновкам конституційного ладу в Україні, який гарантує захист гідності громадянина: не стали ж колись розходитися депутати третього стану Франції в Залі для гри в м'яч.

Журналісти по гарячих слідах фіксують очевидну неналежність маси учасників до «екстремістів»: «О пів на третю ночі, після чергової порції сльозогінного газу, демонстранти почали залишати

* Наскільки «владна команда» нічого не забула й не навчилася з уроків 2004 року, свідчить ситуація з непризначенням більше року виборів міської влади в столиці; коли громадяни мали покійно прийняти де-факто позбавлення їх права голосу, або виходити на протести, наражаючись на кийки міліції.

схили Маріїнського парку. Багато з тих, хто лишився, навчилися захищатися від газу: люди дихають через шарфики або шапки, повертаються спиною до військ, присаджуються навпочіпки і заплющують очі кожного разу, коли розпиляють чергову порцію газу. Більшість приносить з собою пляшки з молоком. Медики і протестувальники в камуфляжному одязі роздають дольки лимону, радячи покласти під язик або потерти цитрусом очі – це заспокоює роздратовану газом слизову оболонку»¹.

Лідер Правого сектору, який раніше мало був відомий широкому загалу, знявши маску й взявши на себе *відповідальність*, артикулював зсув Майдану до нового формату прямих акцій. Логіка суспільної комунікації з цього моменту описується за відомою моделлю: коли всі права сплюндровані, право на повстання стає абсолютним*.

Відомий журналіст Ю. Макаров у свіжому дописі слідами подій зазначав: «Хтось мав це зробити. Я до цього не був готовий. Це за мене зробили люди, які мені не близькі, яких я не схвалюю, з якими б я не знайшов спільної мови. Але вони єдині, хто змушує цих упирів прокинутися від свого самовдоволеного сну. Чи перетвориться точка кристалізації на точку біфуркації, ще подивимося. Проте вчора вночі відсотків 80 людей на Грушевського були люди старші тридцяти й без очевидних навичок вуличних баталій. Показовий момент: щойно беркутятам підвезли чергову порцію гранат, метрах у п'ятнадцяти від лінії автобусів – звук розбитого скла. Відразу до пана кидається кілька людей, хапають його за руки. І бачать, що він розбив: виявляється, лайт-бокс із плакатом медведчуківського “Українського вибору”. Тоді відпустили. Хто там розповідав про звірства неконтрольо-

¹ Крюкова С., Солдатова М. «А что вы хотите? Дальше танцевать?» // Репортер. 2014. № 2. С. 21.

* Відзначимо, опозиції нелегко далось прийняття такої зміни формату: уже на третій день після початку зіткнень, після перших смертей протестувальників від куль, Ю. Луценко стимулює їх до прийняття рішення; вони, зазначає він, думають про те, що казати прокурору, а треба думати про те, що казати людям, які виборюють свободу.

ваного революційного натовпу? ЦЕЙ натовп навіть під гранатами, травматикою, газом, стресом і втомою себе постійно контролює»¹.

Так само на раціональному підґрунті (відповідальності й громадянської причетності*) зміни ситуації акцентує журналістка О. Мусафірова в дискусії з О. Бузиною, виділяючи як наріжний саме момент пробудження рефлексії: «Те, що зараз відбувається в центрі Києва, справляє колосальний вплив на уми обивателів. Відбулися події, які змусили більшість громадян України не лише сформулювати своє ставлення до того, що відбувається на Майдані, але, я дуже сподіваюся, сприйняти себе частиною держави. Ну, перепрошую, мені як громадянину не повинно бути байдуже, що мої знайомі, знайомі моїх знайомих не можуть добитися справедливості в суді. Мені як громадянину не може бути однаково, що корупція в країні досягла жахливо непристойних розмірів. Якщо раніше підприємці говорили про відкати в 35%, то сьогодні – про 60 і навіть 70%. Проте історія така, що доки тебе особисто не пограбують, доки до тебе особисто не прийдуть і не скажуть, що ти мусиш платити стільки-то, доки ти особисто не програєш в суді завідомо виграшну справу, ти політикою не зацікавишся. На щастя, нинішня ситуація розтормошила українське суспільство»².

Зміни формату несподівано активізували й нові детермінуючі чинники подій. Літературознавець і культуролог Т. Гундорова,

¹ Макаров Ю. «Нужно принять факт того, что либеральной революции не получилось» // Репортер. 2014. № 2. С. 14.

* Скористаємося нагодою вказати на проведену в англійській мові розрізнення між *responsibility* як відповідальністю взагалі і *solidarity* як такою, що атрибутивно включає момент взаємності. В цьому сенсі суспільство очевидно не може бути «солідарним у корупції», яка постає спільною безвідповідальністю. Але так само очевидно, якщо «риба гниє з голови», коли уряд вдається до корупційних дій, а громада не вдається до солідарного спротиву на основі конституційних норм як норм прямої дії, вона поділяє відповідальність, закономірно розплачуючись втраченими генераціями, а зрештою, й суверенітетом.

² Ольга Мусафірова: Это революция! Олесь Бузина: Расслабьтесь! Театральное шоу! // Репортер. 2014. № 2. С. 32.

торкаючись ситуації, звернула увагу на такий соціологічний чинник, як повернення дії важелів традиційних маскулінних і фемінних ролей: «Справді, чоловіки наразі позиціонуються передусім як воїни, бійці та захисники. Попит на таку модель поведінки підживлюється тим, що з'являються нові революційні герої, нова міфологія героїзму тощо. У той же час жінки, як бачимо на численних фотознімках, постають у своїй класичній іпостасі: працюють на кухні, розносять їжу та чай. У крайньому разі, підносять каміння до барикад, що відсилає нас до класичної ролі періоду Французької революції». Вона ж відзначила і такий чинник, як вплив на ставлення суспільства до подій загальної тенденції віртуалізації життя: «Так, до деякої міри нашим людям бракувало драйву і хотілося відчутти, як це – вийти сухим із ризикованої ситуації... Ми живемо у світі, де межа між віртуальним і реальним розмивається просто на очах. Відчуття реальності, так само як і біль, стало надзвичайно крихким. Віртуальні постріли у відеоіграх і фільмах привчають людину підсвідомо сприймати їх як дещо не страшне, таке, що не болять. І раптом багато чого з комп'ютерних “війнушок” перейшло у реальний вимір. З одного боку, центр Києва стає схожий на декорації до однієї із таких ігор – химерний сплав із найпрогресивніших технологій (Інтернет, зв'язок тощо) та Середньовіччя з його народними віче і катапультами. Але, з іншого, постріли й удари стали реальними, так само як біль і страждання від них. Відсутність травматичного досвіду добре помітна на вербальному рівні. Українці звикли легко кидатися такими словами, як “війна”, “революція”, мало усвідомлюючи, що за ними стоїть. Ми не слідкуємо за нашою риторикою, бо не маємо за плечима досвіду, який би підказував нам – не ображай, не маркуй іншого, не провокуй насильство». І далі дослідниця каже про «туристизацію» соціального простору: «Багато людей приїжджають, щоб сфотографуватися на тлі барикад, мало не на тлі вибухів. І в цій ситуації ризик для туриста не видається загрозливим. Завдяки медіа він виглядає полегшеним, естетизованим і симпатичним.

Кров, рани, насильство, які стоять за подіями на Європейській площі, редукуються. На фотографіях, що зображають бойові дії, стіна чорного диму і яскраві спалахи “коктейлів Молотова” виглядають не так моторошно, як привабливо^{1*}.

І саме в цей час, коли багато говорилося про розходження інтересів Майдану і «реєстрової» опозиції (вона прагне зміни лише облич, тоді як Майдан – зміни системи), повстання, очевидно несподівано для влади, чому та нарешті йде на переговори, перекидається в регіони, являючи, за регіональної специфіки, зразки автентичної поміркованості: «Можу охолонути й забути. Слава Богу, що в Полтаві все мирно. Але, з іншого боку, і все хитро. В п'ятницю, коли було народу тьма-тьмуца, організатори нашого майдану загасили агресію і повели народ молитися за спочилих. Тобто зібралося тисячі три, офіційно п'ять, але п'ять не було. Всі стояли в бойовій готовності (мається на увазі бойовий дух) перед входом до ОДА. Організатори сказали: погнали покричимо перед держвиконкомом. Народ такий, трохи в непорозумінні, ну гаразд, підемо покричимо. Дійшли до держвиконкому, трохи охололи. Покричали. Організатори: а тепер, дорогі, вшануємо пам'ять померлих. Народ взагалі в “непонятках”... Але пам'ять, це святе, підемо – сказав народ. Ще якийсь час йшли, охолоджували запал, не розуміли, чому вони йдуть кардинально в інший бік від ОДА. А священики вже чекали, поспівали, так взагалі краса. Коротше, половина пішла ще по дорозі до храму. Повертатися до ОДА вже не було кому. Далі, субота, народу не так

¹ Про боротьбу ролей. Коментарі. 2014. № 3. С. 5.

* По суті, тут ми можемо говорити про зсув акценту в комунікативному полі від інституційного до уявленого. Це пояснює/забезпечує спадкоємний зв'язок між Майданом до і після 19.01. й виявляє підгрунття обмеженого просторово формату акцій (альтернативою стало б розповзання зіткнень до меж усієї столиці або центру; в той час як де-факто, як і в 2004-му, практично всі офіси і butikи залишилися в недоторканному стані). При цьому інфраструктура підтримки протесту не зазнала суттєвих змін, лише трохи модифікувавшись: тепер, крім продуктів, теплих речей і ліків, до «плавильного казана» звозили ще й шини; а на Грушевського особливого значення набули мережі лікарів і священиків, завдяки яким не раз досягалося перемир'я.

багато, але є: нібито суворі переговори опозиції з Удовиченком (місцевий керівник. – *Е. Щ.*). До речі, він напередодні вийшов і сказав, що з ПР виходити не буде і це його громадянська позиція. Але після цих “суворих” переговорів відійшли менти з щитами (перший ряд) з центрального входу. І наші зайняли приміщення, але... з іншого входу, сесійна зала. Відносно мирно. Я не бачила цього особисто, замерзла всмерть, у батька пила чай, він у хвилині ходи від ОДА. Приходжу, вже зайняли (шкода). Опозиція кричить: – Ми – духовна столиця України, ми маємо показати приклад мирного вирішення. Всі ноутбуки в залі склали і передали завгоспу. Потім забарикадували все мішками з снігом... Так ось, Удовиченко і опозиція в одному приміщенні мирно сидять. Ніхто нікого не чіпає. Питання??? Якщо переможе Янукович (не дай Боже) – Удовиченко скаже: Батя, я не здався, я сидів. Переможе народ – Удовиченко теж в шоколаді, нікого не чіпав. Ось вирішую для себе: це мудрість чи хитрість»¹.

Не очікувавши масової підтримки протестів по всіх регіонах, влада вперше пішла на переговори. Ситуація з переголосуванням найбільш одіозних норм законів від 16 січня стала черговою точкою біфуркації. Коли група проурядових депутатів була готова підтримати законопроект опозиції щодо амністії учасникам протестів без додаткових умов, Глава Держави особисто з’явився у будівлі ВР і на зібранні фракції наполіг на прийнятті більш жорсткого варіанта; за свідченням присутніх, заявивши, що хто піде, буде його особистим ворогом (зазначимо, жоден з депутатів не вийшов з фракції на знак протесту щодо подібної аргументації).

Натомість у свідченнях учасників Майдану від перших днів протесту і до завершальних знаходимо прямі твердження, що вони вийшли саме проти страху як аргументу у політиці. Тереза (Львів, студентка), початок грудня: «Тож зараз я стою на Майдані за людей, яких били, за свободу думки. Адже кожна людина має право висловлювати свої переконання. І за це її не мають бити, як

¹ Цит. за: Щербенко Е. Майдан 2013. Київ: ТОВ «Вістка», 2014. С. 81–83. До цього виміру формату подій як винаходу політичних ігор ми ще повернемося.

це зробили беркутівці. Потрібно розуміти: якщо ми зараз не вийдемо на вулиці, то такого шансу вже не буде. Люди просто ховатимуться. І врешті, якщо ти захочеш щось сказати, уже не зможеш»¹. Варвара (родом з Кам'янця-Подільського, магістратура в Києві), січневі зіткнення: «Вперше побувала на справжній війні... треба робити розумні речі і не боятися. Бо завтра мені можуть дати строк, як у Білорусі, – за те, що заплодувала. Як у Москві, – за те, що розкрила парасольку на акції підтримки каналу “Дождь”. Я розумію: якщо боятимемося зараз, то боятимемося все життя. Мені не страшно. Знаю: те, що роблю – правильно. Найважливіше на Майдані – люди одне одному довіряють. Якщо завтра прийдуть за мною і потягнуть у каземати, вийдуть громадяни й вимагатимуть, щоб мене звільнили»². Так і зі сцени під час штурму 10–11.12., який можна було спостерігати на міжнародних каналах, лунало: «Дивіться, нас знову хочуть загнати в страх!».

Отже, цей мотив був для учасників Революції Гідності основоположним; тож влада, не маючи уявлення про природу такого мотиву, з простодушністю підливала пальне, збільшуючи порції; в той час як утримання від брутальних заходів залишило б поле для маневру*.

Таке розходження двох сторін на рівні базових екзистенційних уявлень (коли одні дивилися на події очима громадян, інші – «населення») природно поставило на порядок денний питання конституційної реформи. На 18.02.2013 р. було призначено

¹ Обличчя Євромайдану // Тиждень. 2013. № 50. С. 24.

² Павленко Н. Вирубилася на півтори доби [...] // Країна. 2014. № 7. С. 15.

* Проблема обмеженості політичної уяви, коли подібна «сліпота» перетворюється на чинник подій (пор. формулу Маркса щодо невігластва як демонічної сили), потребує окремого розгляду. Ми спробували торкнутися цієї проблеми в іншій роботі в зв'язку зі змінами в ході реформ освітнього рівня суспільства, які не враховуються істеблїшментом у сценаріях здійснення влади через незабезпеченість зворотного зв'язку в політичній комунікації громади та істеблїшменту. (Див.: Щербенко Е. Український транзит у дзеркалі дисертаційного жанру: зміни парадигми. Наукові записки ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2016. Вип. 5–6. С. 340–354.

засідання Верховної Ради, до якого лідери опозиції приурочили мирну ходу, прагнучи спонукати депутатів до результативного голосування. Протягом кількох годин засідання не могло розпочатися (в чому представники тодішніх проурядових фракцій й опозиції звинуватили одна одну*); за якийсь час почалися зіткнення на навколишніх вулицях, які переросли в бійню, де міліція, спецназ і напівкримінальні елементи (т. зв. «тітушки») спільно застосовували силу, включно з вогнепальною зброєю, залишивши на «очищених» вулицях поранених і мертвих.

Надвечір 18.02. територія, зайнята протестувальниками в столиці, обмежувалася Майданом, який був оточений «силовиками»; офіційно було оголошено проведення АТО (антитерористичної операції); лідери опозиції, зустрівшись з Главою Держави, за їх повідомленням, дістали відповідь, що Майдан має здатися.

Чому ж Майдан не розійшовся і навіть переміг (уже залишившись без лідерів опозиції: за свідченнями, в ніч штурму 18–19.02. нікого з них на сцені не лишилося; як і «прорив» 20.02. ніхто не анонсував)?

Поле вибору зсунулося до нероздільності особистого, екзистенційного – і громадянського. Межа публічного, сягнувши граничного рівня мобілізації (у зв'язку з чим ми вище ввели уявлення про «кристал ідентичності») пройшла по гідності людей.

Журналіст «Фокусу» фіксує, як в останні години мостики людяності перекидаються через барикади: «Ніколи ще на вулицях українських міст не було стільки людей в масках, балаклавах, шоломах і кашкетах. Це вбереже від осколків, гумових куль і відеокамер. Але зберегти обличчя допомагає інше – коли людське бере гору над партійним, конфесійним або географічним.

* Відзначимо лише, що Глави Держави цього разу в будівлі ВР не виявилось, на відміну від 28 січня, що можна трактувати лише як прагнення уникнути переведення ситуації в мирне річище шляхом компромісу (пор. також особисту участь Президента Л. Кучми в 2004 році в засіданні ВР під час солідарного голосування парламенту за конституційну реформу).

Четверо бійців “Беркуту” винесли з місця битви на вулиці Інститутській закривавленого майданівця. Один з них попросив антимайданівців, які знаходилися тут-таки, віднести пораненого до медиків. У відповідь на заперечення рявкнув: “Неси, я сказав. Ліві, праві... Він людина! І він поранений!”.

Киянка “протестної” орієнтації в соцмережі розповідає про те, як боялася, дуже боялася, але все ж наважилася і допомогла пораненому “тітушці” добратися до лікарні. Він ішов, спираючись закривавленою рукою на паркан, точніше, стрибав на одній нозі, корчачись від болю. Але паркан закінчувався, і далі він міг лише повзти до лікарні. Вона боялася його і, мабуть, навіть зневажала, але підставила плече і повела. Він шкутильгав, затамувавши подих, боячись перенести на її тендітне плече всю важкість свого тіла. Він теж розумів, що їй важко, і допомагав.

Усю ніч з вівторка на середу у цілодобових київських аптек можна було спостерігати черги з кайєнів, хамерів і мерсів. Їх власники отоварювалися по довжелезних списках доктора Ольги Богомолець – купляли медикаменти, необхідні для поранених.

Служби таксі в півтора-два рази підняли ціни, користуючись закритим метро, але були і ті, хто розвозив поранених і випадкових перехожих безкоштовно.

Смутні часи здирають з людини лущиння. А фронт проходить не по вулицях і площах, а всередині кожного¹.

Це те, що знали Ганді і Толстой: мостики людяності перекидаються через барикади. І коли стало очевидно, що події перейшли у вимір, який описується за правилами *злочинів проти людяності й виконання завідомо злочинних наказів*, «владна команда» посипалася, подібно до 2004-го: бажаючих брати на себе відповідальність за наслідки у ній не знайшлося; тим більше, коли альтернативою було всього лише діяти відповідно до Конституції і законів.

Першою ластівкою стала заява народного депутата, тодішнього столичного керівника В. Макеєнка про вихід з лав ПР і

¹ Кригель М. Маски без шоу // Фокус. 2014. № 8. С. 3.

взяття на себе *відповідальності* за життєдіяльність міста й те, що виконувати свої обов'язки він буде, доки йому довіряють громадяни: ті самі, прості *обивателі* – похованням десятків подібних яким він займається*.

Так перегорнулася сторінка.

* Нардеп Володимир Макеєнко заявив про свій вихід з лав Партії регіонів. Про це йдеться у відеозверненні глави КМДА до Президента Віктора Януковича та до керівників силових структур. «Події, що відбуваються сьогодні у столиці України – це трагедія всього українського народу. Я... готовий зробити все можливе для припинення братовбивства та кровопролиття на Майдані Незалежності», – заявив нардеп. «Я прийняв рішення вийти з лав Партії регіонів та взяти особисту відповідальність за життєдіяльність міста Києва. ... Жодна влада не варта людських жертв, жоден олігарх не загинув, жоден політик не загинув, я як керівник Київської адміністрації займаюсь похованням десятків простих людей», – додав Макеєнко. Також він запропонував «кожному нардепу незалежно від партійного квитка стати живим ланцюгом між громадянами України в формі та громадянами України в цивільному заради припинення бойових дій та кровопролиття». «Я буду виконувати обов'язки голови КМДА до тих пір, поки мені довіряє народ України», – підсумував Макеєнко. (URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7015166/?attempt=1>). Ми наводимо у Додатку 4 одне з показових свідчень, де наратив структурується вчинком, що виступає як остання очевидність, яку виявляє аналіз. Що при цьому оповідач не втрачає гумору (доброго й чорного), на наш погляд, може служити однією з неспростовних ознак автентики свідчення.

ПІСЛЯМОВА

Перехідний період – час, коли перестають вірити у світле майбутнє і починають вірити у світле минуле.

Свєген Головаха

Переходячи до резюмуючої частини дослідження, ми зосередимося насамперед на евристичній його складовій, зокрема пунктах, які потребували внесення необхідних корективів до вихідної дослідницької програми.

Початок історії часом постає визначальним. Працюючи з 1997 р. у складі відділу теоретичних та прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (тоді – Інститут національних відносин і політології НАН України) і беручи участь у виконанні всіх його планових тем, пов'язаних з вивченням демократичного транзиту в Україні¹, автор, зрозуміло, не міг не зазнавати у своїй роботі впливу загальних методологічних установок наукового колективу, зумовлених обраним аспектом підходу до проблеми. Наслідком цього в полі його дослідницької уваги від початку в нерозривному зв'язку постали інституційні трансформації і набуття відповідних компетенцій громадянами, передовсім в аспекті розширення сфери учасницької культури (в тому числі через загальнонаціональні рухи протесту) і, таким чином, момент

¹ Див., зокрема: Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. Київ: Парламентське видавництво, 1998; Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти. Київ: МАУП, 2002; Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку. Київ: Парламентське видавництво, 2006; Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку. Київ: Парламентське видавництво, 2010; Політико-ідеологічний процес в українському суспільстві в умовах модернізації: порівняльний аналіз. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013; Політична влада і опозиція в Україні: порівняльний аналіз із зарубіжними країнами. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016 та ін.

з в о р о т н о г о з в ' я з к у як неусувний вимір політичної комунікації як такої. Іншим «екстралінгвальним» чинником, на який слід вказати в цьому контексті, стала регулярна участь автора протягом 2000-х років у семінарах Московської Школи політичних досліджень (нині – Московська Школа громадянської просвіти) під егідою Ради Європи, свого роду вищих курсів для діючих політиків, підсумком чого було усвідомлення необхідності розглядати політичний дискурс і, ширше, політичну комунікацію, як правило, у безпосередньому зв'язку з прийнятими за їх наслідками певними р і ш е н н я м и (що за умовчанням тягне також певні форми відповідальності, прописані у «правилах гри», починаючи з Конституції держави).

Час, на який припадає початок дослідження, нерідко характеризувався в експертному середовищі як «концептуальний хаос» (породжений бурхливою демократизацією доби пізнього СРСР і перших років Незалежності, який привів до політичної сфери чисельних нових акторів, суттєво фрагментувавши при цьому словник політичної комунікації). У зв'язку з цим початковий варіант дослідницької програми був сформульований достатньо скромно: виявити найпоширеніші моделі репрезентації політики в комунікації вітчизняних акторів (за робочою гіпотезою, орієнтованих на «гран-наративи» діючих політичних партій, представлених парламентськими фракціями).

Першим підступом до теми став аналіз її в аспекті подолання спадщини тоталітарного режиму на етапі переходу від пізнього СРСР до незалежної України (в рамках модернізаційного сюжету, за відомою триетапною схемою, цьому відповідає перший етап лібералізації). В ході роботи над темою перед дослідником постав досить стрункий сюжет: тогочасне радянське керівництво збільшує допуски в сфері політичної комунікації, дозволяючи постати альтернативним щодо офіціозу позиціям, через що на численних майданчиках оприлюднюються чисельні назрілі проблеми суспільства, «якого ми не знаємо» (за визнанням одного з останніх генсеків), завдяки чому через найбільш ініціативних

прибічників курсу «гласності» в публічному вимірі виявилися вперше артикульовані цілі суспільні верстви зі своїми, не в усьому схожими інтересами (ми назвали цей процес, супроводжуваний пожвавленням і урізноманітненням дискурсивних практик, *конституюванням актора-мовця*). Поворотним пунктом на цьому шляху виступає I З'їзд народних депутатів (1989 р.), вибори до складу якого вперше за радянської доби відбулися на конкурентній основі і який, своєю чергою, постав у новому контексті змін парадигми розвитку у всьому тодішньому «соціалістичному таборі». Поступовий перехід до постановки питання щодо національного суверенітету («парад суверенітетів», де піонером виступила Литва, приклад якої наслідували інші союзні республіки, включаючи Російську Федерацію), спираючись на можливості Конституції, з якої було вилучено статтю про керівну роль Комуністичної партії, створив підмурівок розв'язання серпневої кризи 1991 року, наслідком якої стало, зокрема, проголошення Незалежності України, підтверджене підсумками грудневого референдуму.

Відхід з історичної арени Союзу РСР, всеосяжна соціально-економічна криза, яка спричинила тектонічні зміни на цілому пострадянському просторі, покликавши до життя нові адаптаційні сценарії й відповідно «ігри ідентичності», у ряді значущих аспектів потягнули за собою деградацію соціальної структури, що позначилося, серед іншого, на зміні контексту вивчення нашої проблеми*. З цим для автора постала і проблема когерентності опису в рамках дослідження двох етапів модернізації, радянського і пострадянського.

У пошуках відповіді на ці виклики ми скористалися пояснювальними можливостями модернізаційного сюжету, кон-

* Вкажемо, зокрема, на катастрофічне падіння накладів найпопулярніших часописів доби пізнього Союзу РСР, що позначило і зникнення консолідованої аудиторії, яка на попередньому етапі вивела до державного керма когорту акторів, котрі прийняли ключові рішення порядку денного щодо курсу на незалежність і євроінтеграцію.

цептуальні рамки якого дозволяють аналізувати зміни дискурсу в межах єдності в и к л и к і в транзиті.

Отже, другий період демократичного переходу, *інституціоналізації* (нерідко означуваний у вітчизняних обговореннях метафорою «розбудови держави»), із впровадженням нових «правил гри», передбачає також підготовку компетентних акторів, зокрема тих, хто вступає в громадянське життя (відома роль в подальших процесах студентських верств), яку коротко характеризує популярна того часу формула «створили Італію, треба створити італійців», перенесена на вітчизняні реалії.

У цім контексті ми звернулися до жанру аналізу підручників (у цьому випадку навчальної літератури з політології), що вийшла друком в проміжку часу від здобуття Незалежності до першого загальнонаціонального протесту 2004 року. Робоча гіпотеза цього разу полягала в тому, що запроваджуючи як базові начала розуміння політики новими поколіннями громадян і спираючись при цьому на класичні здобутки західної традиції від Аристотеля до Вебера і Габермаса (якими задається певна аксіоматика), «невидимий коледж» молодій вітчизняній політології буде при цьому відхилятися від постульованих ним же засад у тих чи інших симптоматичних пунктах, що дозволить виявити в «дзеркалі дискурсу» ключові проблеми стратегічного порядку денного розвитку української політії.

Унаслідок вивчення в цьому світлі аналізованого корпусу літератури, ми, по-перше, виділили три «регулятивні ідеї» (в кантівському сенсі): 1) спільне благо, 2) політична істота, яка є його носієм у 3) практикованій комунікації з подібними собі; тріадою яких задано аксіоматику західної політичної традиції як вона відома нам від Аристотеля до Габермаса (щоб артикулювати їх неподільність, ми ввели конструкт «*політичного акорду*»). По-друге, виявили критичні пункти, в яких ці основоположні формалізми усуваються (через заміну їх уявленнями про політику як царину *корпоративного* інтересу і *необмеженого* застосування влади) тими самими авторами на сусідніх сторінках, б е з

артикуляції цієї очевидної суперечності. Подібна неузгодженість засадничих положень на сторінках видань, які покликані виконувати роль орієнтирів «школи громадян», творить свого роду «політичний суржик» (що добре корелює з інтуїтивним образом «концептуального хаосу», про який йшлося вище, у зв'язку з чим виступила невідповідність на цьому амбівалентному фоні і наступного «помаранчевого» вибуху).

Приблизно в цей же час у поле зору автора потрапляють праці вітчизняних дослідників, позначені спробами достосувати до вітчизняних реалій здобутки зарубіжних учених, отриманих у горизонті, який відкрив для них т. зв. «лінгвістичний поворот», серед них деяких напрямів дискурс-аналізу. Вітаючи нове явище в плані розширення теоретико-методологічного репертуару вітчизняної політології і вбачаючи в ньому також одну з можливих відповідей на запит зміцнілого громадянського суспільства щодо більшої прозорості сфери політичної комунікації, ми водночас звернули критичну увагу на постульоване у відповідних публікаціях як засадниче положення дослідницької програми, за яким кожне твердження про владу, яке мало місце в публічній сфері, належить до політичного дискурсу.

Така беззастережно релятивістська позиція (у пізніших дослідженнях спостерігаємо її у ще більш радикально сформульованому вигляді щодо «нейтральності» всіх ідеологій*) спонукала

* Уже тут, на нашу думку, дослідник має вдатися до процедури фальсифікації, запропонованої К. Р. Поппером, поставивши два запитання, які вміщують це теоретичне положення в практичну площину: санкціонування частиною ідеологій практик, які нині кваліфікуються як злочини проти людства і, по-друге, обмеження їх адептами, у разі приходу до влади, свободи дискусій, зокрема академічних (з урахуванням відомих нині способів прихованого впливу на свідомість, ми отримуємо, видозмінюючи герценівську формулу, «Чингісхана з НЛП»). Чи маємо ми як читачі (тобто, слід підкреслити, громадяни і теоретики) схвалити/прийняти «нейтральність» всіх сценаріїв, частина яких, враховуючи відомий феномен *resentiment*, особливо актуальний для суспільства «травми» доби війни або глибоких реформ, веде до руйнації держави і ситуації *failed state*? На нашу думку, це можливо лише в *феноменологічному горизонті громадянської байдужості*. Чи можемо ми поділити *аксіоматику* політичного, пропоновану в такій перспективі, на тій простій підставі, що «і такі в нас є»

нас поставити мислений експеримент: чи можемо подібним чином задати послідовно релятивний горизонт щодо таких теоретичних дисциплін, як фізика, хімія, або біологія? Відповідь очевидна. Проте коли у випадку з природничими науками абсурдність подібного загальнотеоретичного припущення впадає в око, чому ми не констатуємо її при перенесенні на сферу теоретичних уявлень про політику?

Задавшись цим питанням, ми реконструювали нашу приховану («природну») установку в цьому випадку таким чином: 1) у суспільстві завжди маємо певну владу; 2) жити в суспільстві і бути вільним від його законів не можна; 3) відповідно, оскільки кожен правоздатний член громади у житті мав певний досвід стосунків з владою, він виступає як носій необхідних компетенцій для судження про політику.

2

Але чи кожен тип влади маємо кваліфікувати як політичний? \— поставши перед автором, це питання суттєвим чином змінило теоретичний горизонт дослідження, вивівши його за межі початкових суто дескриптивних завдань і, зачіпаючи також нормативний бік справи, висвітило новий аспект теми: як, шляхом

(подібно як світ не без добрих людей)? Оскільки теорія (в цьому випадку політичного дискурсу) не відривається від практики, це означає замкнути наш теоретичний горизонт на *практику байдужих*: себто, у підсумку саме їхній голос набуває в цій схемі статусу *vox populi vox Dei* (відповідно, репрезентуючи *suprema lex*). З історії нам невідомі успішні спроби побудови «політії байдужих» (для порівняння, в класичних моделях Аристотеля і Маркса верстви *охлоса* або *люмпена* виступають як приклади непридатних до політичної дії:). Отже, якщо насичення лінгвістичною термінологією праць адептів *пан-релятивістської* перспективи безвідповідально затьмарює просте розрізання читачем як позитивних і негативних для громадянина сценаріїв, вона підлягає лезу Оккама, а дослідницька програма, в рамках якої співгромадянам пропонується прийняти теоретичний «нейтралітет» щодо всіх можливих курсів розвитку держави, кваліфікована як *паранаукова* через довільну умоглядну заміну аксіоматики (до чого це веде в гуманітаристиці, покаже недавній приклад експансії «нової хронології» у північних сусідів). Зауважимо, що ні у фундаторів КДА, ні у вітчизняних авторів, які приймають ці методологічні позиції, ми не знаходимо постановки питання про *відповідальність теоретика*.

інституціоналізації і, опосередковано (через гарантованість комплексом конституційних норм, що мають силу прямої дії/) недоторканності принципу поділеності відповідальності, дискурс вітчизняної політики перехідної доби відіграє також роль носія *інституційної пам'яті* громади (найяскравіше засвідчену в критичні моменти громадянської мобілізації загальнонаціональних рухів опору 2004 і 2013–2014 рр., яким суспільство завдячує збереженням вектора демократичного переходу).

Звернення в цьому новому світлі до праць фундаторів КДА (як представників послідовно релятивістської позиції в підході до політичного дискурсу) виявило, що теоретичним корелятом пропонованої в них дослідницької перспективи виступає, між іншим, громада, яка *не розширює* своїх компетенцій*. Стосовно вітчизняних реалій це означало б заданість представлення, приміром, української громади зразка 1991 і 2014 років як тотожних у цьому вимірі**.

Цей когнітивний дисонанс (який не виникає у нас, коли ми звертаємося до інших, *нерелятивістських* версій аксіоматики, де згаданий принцип артикулюється як наріжний: приміром, у деліберативній теорії Габермаса***) був розв'язаний нами у загальнотеоретичному висновку щодо замкненості двох типів аксіоматики, формальним розрізняючим критерієм щодо яких виступає *включення* або *упущення* цього принципу, на феноменологічний горизонт відкритого або закритого типу суспільства.

* У тому числі, слід зауважити, попри понад двадцятилітні труди теоретиків напруму, що надає справі комічного обертону.

** Ба більше, коли б як громадянин я схотів у кооперації з іншими створити політичну партію або інше громадське об'єднання, що дало б мені шанс розширити мій досвід у сфері учасницької культури, то як теоретик мав би суворо це собі заборонити як немислиме в межах обраного теоретичного підходу громадянське свавілля.

*** Див. 1 розділ роботи.

Святе місце не буває порожнє. Коли процедури апробації і фальсифікації не виконуються за столами теоретиків, часом вони переносяться на вулиці та майдани.

У заключній частині, присвяченій дослідженню того, як заломлювався у дискурсивному вимірі досвід двох новітніх українських революцій, організувавши розгляд матеріалу з урахуванням виявленого вище чинника, ми отримали досить стрункий сюжет: частина політичного класу амбівалентного щодо реформ пострадянського суспільства в критичний момент вдається до спроби змінити вектор демократичного транзиту, мимоволі даючи імпульс громадянській мобілізації в форматі загальнонаціонального руху опору. Поставши в ході розгортання всеосяжної кризи легітимності режиму перед лицем реальної перспективи перетворення Української держави на failed state, політичний клас досягає порозуміння у суспільстві шляхом укладення «пакту еліт» (симптоматична тут робоча формула 2004 року «не повинно пролитися жодної краплі крові і всі сторони зберігають обличчя», імплікації якої прослідковуємо на всіх майданчиках перемовин, від територій прямих акцій громадян до круглого столу за участю міжнародних посередників).

У контексті нашого розгляду, таким чином, можемо інтерпретувати описане протистояння «істеблішмент vs громада» за моделлю розгортання в польових умовах експерименту щодо аксіоматики політичного дискурсу, де адміністрація бере на себе завдання апробації згаданої вище релятивістської моделі «все годиться», громада ж, у контексті модернізаційного сюжету, здійснює його успішну фальсифікацію.

У ретроспективі автор усвідомлює, що дослідження могло набути більш стрункої будови: виявивши на початку в основах традиції, від Аристотеля до Габермаса, недоторканне «нормативне ядро» (яке в дискурсивно-комунікаційному плані можна задати через формалізацію принципу поділеної відповідальності), показати актуалізацію його пояснюючого потенціалу при аналізі демократичного транзиту, зокрема, з огляду на чинник

інституціоналізації певної аксіоматики через конституційні норми (вже тут доцільно було б ввести конструкт «дискурс-наратив»). Далі, охарактеризувавши особливості переходного періоду для нових демократій «пострадянського» походження (зокрема української політії), звернути увагу для останньої на кореляцію, за порядком денним, трьох передбачених у теоретичній моделі ключових етапів (лібералізації, інституціоналізації, консолідації) з трьома загальнонаціональними громадянськими мобілізаціями, інваріантом яких виступає досягнення порозуміння на шляху коригування норм Основного закону, альтернативою чому виступає перспектива перетворення Української держави на failed state.

Зрозуміло, в перспективі виконання дослідження автор міг доходити цього ідеального сюжету лише евентуально, в порядку постановки мислених експериментів, у спільному горизонті яких виступив у підсумку великий сюжет, котрий позначимо тут як *недоторканність у транзиті* (запропоновані в тексті конструкти *конституювання актора-мовця, політичного акорду, емерджентного актора* пунктирно позначають вузлові її пункти, як вони виступили на перетині двох обраних теоретичних підходів, відтворюючи також дискретність). Формалізований в цій праці принцип поділеності відповідальності, акцентуючи через згадані конструкти єдність викликів, у горизонті якої вони були артикульовані, забезпечує в цьому світлі когерентність дослідження.

Насамкінець зазначимо, що евристичне значення принципу виходить за межі цього дослідження. Вже після завершення його в цілому він показав свою плідність при залученні до обговорення проблем *національного примирення, громадянської релігії і політичної генерації* (якими сфера його застосування, зрозуміло, не вичерпується).

ДОДАТКИ*

Додаток 1

Помаранчева революція (нова акція)

«Дорогі друзі!

Сьогодні влада всіма шляхами хоче залякати нас, готових голосувати за Віктора Ющенка. Влада, використовуючи монопольний доступ до ЗМІ, каже, що нас мало; що прихильники Ющенка – це “терористи”, розгнuzдані молодчики і перестаркуваті націоналісти.

Давайте покажемо владі, друг другу, що це не так!

Давайте покажемо, що нас МІЛЬЙОНИ!

Ми оголошуємо ОРАНЖЕВИЙ ТИЖДЕНЬ!

Приєднуйся до нас.

Протягом тижня, що лишився до 31 жовтня, дня виборів президента України, ти можеш продемонструвати свою громадянську позицію. Якщо ти не боїшся, якщо готовий відкрито заявити про свій особистий вибір, додай оранжевий колір до будь-яких предметів, які тебе оточують.

Ти можеш:

- Носити одяг з елементами оранжевого кольору
- Прикріпити до свого одягу або сумки оранжеву стрічку
- Прив'язати стрічку до антени свого автомобіля
- Повісити стрічку на гілку дерева у дворі, біля офісу, в парку
- Прикріпити стрічку до ручки дверей до твоєї квартири, під'їзду або ж офісу
- Вивісити на балконі будь-який оранжевий предмет
- Приклеїти оранжевий клаптик паперу до внутрішнього боку вікна
- Кінець-кінцем, можеш перейти цього тижня на “Фанту”, їсти більше апельсинів, слухати пісню “Чайф” “Оранжевое настроение” і т.д.

* Всі тексти подано зі збереженням оригінальної стилістики.

Якщо немає можливості використовувати оранжевий колір, підійде жовтий. Ти також можеш роздруковувати оранжевий колір на принтері, взяти у своєї дитини або ж купити акварельні фарби.

Прийди у день виборів з оранжевою стрічкою або ж в одягу з елементами оранжевого кольору на виборчу дільницю. Можливо хтось, побачивши як нас багато, зрозуміє, що ДОСИТЬ БОЯТИСЯ; хтось зрозуміє, що ми не радикали, а прості люди, адекватні і людяні; хтось вирішить не ігнорувати вибори, і прийде голосувати, тому що він не один.

Давай зробимо цей крок заради тих людей, які залякані, втратили віру і готові змиритися з рабським життям. Давай зробимо цей крок заради любих нашому серцю людей, батьків, дітей, родичів.

Твоя оранжева стрічка може пробудити до життя серця багатьох людей. Ми обов'язково переможемо!!!

Ми звертаємося до кожного, хто отримає цей лист із закликом приєднатися до акції і просимо поширити цей текст всіма можливими шляхами:

електронною поштою

роздрукуй, і вивісь у під'їздах, ліфтах, електричках

розклеюй на дошках оголошень і просто в людних місцях

роздрукувай і роздавай

розкажи своїм рідним і близьким, друзям і знайомим

допоможи розмістити на сторінках ЗМІ, зачитати в теле- або радіоефірі

Ми віримо, що кожен з нас розуміє, що пасивно спостерігати за всім, що відбувається зараз у країні, більше не можна!

Ми ПЕРЕМОЖЕМО, тому що ми ВІРИМО!

Громадянська ініціатива “Стрічка”».

Помаранчева революція (нова акція). URL:
<http://maidan.org.ua/static/mai/1098709243.html>]

Додаток 2

Ющенко: Прийшов час, друзі, розбивати по всьому Хрещатику намети, готуватися до акцій протесту

Виступ Віктора Ющенка на Майдані Незалежності 22 листопада 2004 року

«Дорогі брати і сестри!

Я прошу вибачення у кожного із Вас, що сьогодні замість величавого національного свята ми ще чіпляємося на цих горбах для того, щоб продемонструвати одне – воля народу незламна, вибір виборця святий, і ніхто його не може сплюндрувати. Я хочу сказати, що у кожної нації є зламні часи. Можливо, ми сьогодні займаємося тим, чим повинні були займатися в 1991 році. Але на нас випала місія, шановні друзі, зробити свою роботу.

Я знаю, що моя країна сьогодні переживає надзвичайно складні часи. Можливо, драматичні часи. Я знаю, що сьогодні твориться велике зло у моїй країні для того, щоб продовжити панування злочинців. Те панування, яке 14 років із дня до дня було на цій землі.

Ми сподівалися, що чесно проведені демократичні вибори поставлять демократичну крапку між вибором минулого й майбутнього, ми сподівалися, що влада знайде той аргумент до свого народу, який дасть можливість мирно, з порозумінням, в єдності дати відповідь на ключовий момент – як минуле відділити від майбутнього, як зло відділити від добра. Але цього не вийшло.

З одної сторони, мої дорогі українці, я хочу вам твердо заявити – ми з вами перемогли, переміг український народ. Я не буду говорити про різні екзит-поли, ми говоримо на базі реального волевиявлення людей. Ми перемогли. І крапка.

Сьогодні ще йде дискусія в ЦВК, йде сценарій, по якому 10 днів тому мордували українську націю. Коли з кожним днем під килимом формувалася брехня, 10 днів обдурювався український народ відносно переможців першого туру, бо вони будуть працювати виключно по заданій манері – любою ціною зробити в

певну годину фальсифікацію. Якщо ця фальсифікація не допоможе – іти силовим варіантом, аж до відміни виборів.

Шановні друзі! Сьогодні є той момент, коли ми повинні продемонструвати, що ми єдині, що ми укупі. Я хотів би всіх вас закликати, незалежно від того, де Ви родилися – чи в Києві, чи на Донеччині, чи на Полтавщині, чи на Вінниччині.

Друзі, можна захистити народний вибір. І тому я хотів би перед вами ще раз і ще раз сказати те, що в цю ніч було найбільш гвалтівливим по відношенню до виборця, до українського народу. Звичайно, ми чекали фальсифікацій, звичайно, ми чекали, що цей народ буде ця влада дурити, що декілька днів тому прем'єр-міністр казав: “Виктор Андреевич! Вы помните, новая власть уже есть. Нас никто оттуда уже не выдавит”.

Знайте – Вас звідти видавлять, видавлять мільйони, десятки мільйонів чесних виборців України. Але коли сьогодні, отримавши повідомлення аналітиків, штабів, політологів, я вчитувався в рядки тих порушень, тотальних порушень, які відбулися в Луганській, Донецькій, Харківській, Полтавській області – ви знаєте, голова не хоче сприймати, розум відмовляється сприймати той рівень злочинності, фальсифікації, який допущений на цій території.

Перше питання – це стосується явки виборців. У Донеччині на кожній третій дільниці явка була більше 100%. В Луганську у Перевальському районі, 109-й округ, 135-та дільниця, проголосувало 101,25%. У 114-му окрузі на 148-й дільниці проголосувало ще більше – 102,98%. 89-та дільниця – ситуація подібна, але ще краща – там проголосувало 104,74%.

Шановні друзі! У Біловольському районі із 20 893 виборців проголосувало 20 790 осіб, що становить 99,79%, і з них за Януковича – 98,70%.

Станом на 20.00 21 листопада на Луганщині проголосувало 81% виборців. За даними, які знаходяться в ЦВК, – 88%. 7% фальсифікації по явці, очевидна, конкретна система вбивання, яка відбулася тільки по одній позиції – позиції явки.

Такі махінації відбувалися після того, як з більшості дільниць в області при особистій участі міліції були вигнані всі спостерігачі з дільниць, представники преси, у бій пішли всілякі методи – залякування, викрадення, побиття, незаконні затримування на міліцейських дільницях, окрім того, у більшості активістів Юценка були відібрані диктофони, касети, матеріали, розбиті відеокамери, фотоапарати, знищені плівки із зафіксованими на них порушеннями, забрані особисті речі, гроші тощо.

На Донеччині, після того, як закінчились вибори, зафіксована була явка 78%. Я хочу підкреслити – після завершення виборів явка була 78%. Чотири години після цього були оприлюднені інші результати, де явка підскочила до 96%. Коли я пізно вечері пішов учора до голови ЦВК і задав одне запитання: “Сергій Васильович, доки після закінчення виборів явка буде рости в Луганську, Донецьку, Харкові, Полтаві?”

Голова ЦВК сказав, що ще декілька годин, очевидно, будуть такі факти. Мені цієї відповіді було достатньо для того, щоб зрозуміти, що сьогодні ЦВК пішло дорогою маніпуляції. Друга проблема, чітко яку ми ставили на виборах – це відкріпні скрині.

Всі розуміють, що на кожній дільниці є один, можливо, два відсотки людей, які здали заяви для того, щоб з відкріпними скринями до них прийшли члени дільничних комісій.

Але скажіть мені, друзі, будь-ласка, як трапилося, що по Миколаївській області 35% усіх виборців, які прийняли участь, голосували вдома? Це не фальсифікація? Практично в кожному випадку не були допущені спостерігачі від блоку наших політичних сил. У більшості випадків, як ви розумієте, ніхто ні до якого дому не їздив. Все відбувалося в приміщеннях влади – всі маніпуляції здійснювалися за відкріпними талонами.

Ми стали свідками фальсифікацій за відкріпними талонами, яких було видруковано більше в десятки разів, ніж у першому турі. Коли десятки поїздив, сформовані Кірпою, ганяють по всій Україні, щоб кожний із так званих виборців по відкріпних талонах

у тій чи іншій області міг проголосувати по 5-6 дільницях. Хіба це не ганьба цій владі, друзі?

А відношення президента України до того Закону, який напередодні прийняв парламент України? Парламент ставив за мету мінімізувати фальсифікацію по відкритим талонам. Цей закон був підтриманий більшістю, але президент його не підписав. Він як Понтій Пилат умив руки.

Ми не можемо мовчати про фальсифікації, які трапилися в Донецькій, Луганській, Сумській, Кіровоградській, Полтавській, Миколаївській областях. Декілька днів тому, виступаючи у засобах масової інформації, Олександр Олександрович (ймовірно, О. О. Мороз. – *Е. Ш.*) давав свідчення, як за оперативними даними у Донецьку вже розроблялася ситуація, при якій після 20.00 на ДВК не повинно бути жодного спостерігача – ні національного, ні міжнародного.

Із членів комісії повинні бути виключені представники опозиційних сил – бо ми їм заважаємо, як у 1936 році учив робити “подсчёт голосов” Йосип Віссаріонович Сталін.

Не важливо було у Донецьку, як проголосує народ, було важливо, при яких обставинах будуть рахувати голоси і фальшувати результати виборів.

Я знаю, як на моїй рідній Сумщині, у Конотопі, фізично творилося насилля над дітьми, де люди втрачали здоров'я, де люди мають побої, де люди, які по обов'язкам своїм повинні були бути на засіданні комісії ДВК, туди просто не були допущені. У Донецькій області, члени моєї команди, спостерігачі, показуючи посвідчення, що вони є члени ДВК, не могли потрапити на засідання комісії. Їм бритоголові пацани кажуть: “Там уже все есть. Больше мест нет”.

Але, шановні друзі, я кажу це не для того, щоб у нас опустилися руки, щоб ми подумали, що вони нас можуть перемогти. Цього не буде. Тому, не дивлячись на все це, я хочу заявити, і щоб про це почула вся Україна, – ми здатні захистити право виборця!

І тому сьогодні ми вимагаємо скасування результатів виборів по Луганській і Донецькій областях, зокрема там, де були не допущені до роботи комісії представники опозиційних блоків і партій.

Скасування результатів дільничних виборчих комісій там, де були вигнані спостерігачі – як національні, так і міжнародні. Ми вимагаємо скасування виборів по тим виборчим дільницям, де “на дому” проголосувало більше 10% виборців. Ми вимагаємо скасування виборів там, де за відкріпними талонами проголосувало більше 4%. Це за межею здорового глузду, це явна фальсифікація, це заперечення прав людей на чесні вибори.

Ми сьогодні вимагаємо відкриття позачергового засідання Верховної Ради, на якому розглянути питання виборів 21 листопада, і висловлюємо недовіру ЦВК. Ми заявляємо, що ЦВК стала пасивним, а в деяких випадках активним учасником маніпуляцій чи фальшування результатів виборів. Ми не віримо Центральній виборчій комісії.

Ми звертаємося до представників світової громадськості – зараз тут присутній не один десяток телекамер з різних засобів масової інформації різних країн. Шановні колеги журналісти!

Ми звертаємося до вас, зокрема, до західних засобів масової інформації. Донести правду відносно того, що твориться на виборах Президента України, що твориться в роботі ЦВК, що коїться на виборчих дільницях у містах. Це йде масове тотальне фальшування. Ми звертаємося до правоохоронців.

Ми звертаємось до громадян України. Підтримайте, шановні друзі, всенародний рух опору! Ми повинні своєю монолітністю, своєю присутністю попередити – ми сюди прийшли серйозно і надовго!

Я звертаюся до активістів опозиційних сил – прийшов час, друзі, розбивати по всьому Хрещатику наметові містечка, готуватися до акцій протесту. Я просив би сьогодні тих людей, які задіяні та дають технічні консультації по розміщенню наметів, тих, кому вони належать, розпочати цю роботу.

Ми повинні підготуватись, шановні друзі, що з нашою столицею в унісон заспівають всі області України. У кожному обласному центрі повинно розбитись наметове містечко під гаслами опозиційних сил. Ми приступаємо, шановні друзі, до організованого громадського руху опору “За чесні вибори в Україні”.

І тому у виборчому штабі опозиційних сил щойно був створений постійно діючий комітет по захисту волі народу.

Шановні друзі, я переконаний, що ми, як чесний народ, переживемо цей складний іспит, доб'ємося перемоги, яку визнає влада. Тому я хочу звернутися до кожного із вас і сказати: “Мої дорогі друзі, не розходьтесь! Будьте на Майдані. До нас з усієї України на поїздах, автомобілях, літаках їдуть та ідуть десятки тисяч людей”.

Тому, шановні друзі, ми перш за все повинні зуміти – залишитись на Хрещатику, розбити палатки та бути готовими до роботи у цих складних умовах. Тому збережіть цей дух, який у вас зараз є, бо вашими вустами зараз говорить ваша Віра, а це – головне, що дає сили.

Слава Україні!»

URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2004/11/22/3004480>

відео: <https://www.youtube.com/watch?v=RfdfxniMmx4>

ЗАСІДАННЯ ТРИДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТЕ
Сесійний зал Верховної Ради України
23 листопада 2004 року, 15.28 година

Веде засідання Голова Верховної Ради України ЛИТВИН В. М.
16:55:51

ЮЩЕНКО В. А.

Героїчний український народ, шановний український парламент! Я переконаний у тому, що у центрі всіх людських свобод знаходиться свобода вибору. Україна сьогодні стоїть на

порозі громадянського конфлікту. У цьому залі, в мільйонах осель виникає одне запитання: хто є автор цього конфлікту, хто повинен нести відповідальність за те, що сьогодні мій народ, я повторюю, стоїть на один крок від драматичних подій.

Я можу сказати свою версію, чому загинув капітан міліції, чому загинув, спалив себе Руслан Асланов. Все це відноситься до української виборчої кампанії, друзі! Хіба це варто крові? Яка причина того, що у нас сьогодні гинуть люди на політичному полі? Комуś це буде неприємно. Але, вибачте, я зараз мушу це сказати, комуś можливо не подобається моє обличчя, але це обличчя України таке. Я ще й щасливий тим, що воно таким залишилося.

Для чого ми робимо таку плату? Що відбувається з нами? Хто винний у цьому процесі? Я хотів би назвати декілька позицій, які відносяться до моїх поглядів. Я буду тільки радий, якщо вони будуть поділятися кимсь із вас.

Кучма Леонід Данилович. Це перша людина, яка не виконала функції гаранта, бо він сьогодні не захистив право виборців, святе право, яке знаходиться в центрі людських свобод, а його унікальна посада є суттю того, як захистить людське право на вибір.

Друге. Янукович Віктор Федорович. Глава уряду, який відповідає починаючи від списку виборчих дільниць, закінчуючи... давайте вернемося до списку. Хто буде відповідати за те, що 3 мільйони українців 31 жовтня не могли зробити політичний вибір. Хто? Прем'єр-міністр. Я переконаний, в будь-якій цивілізованій країні, якби була проведена така підготовка до виборів, на другий би день Прем'єр-міністр був би у відставці. Він шельмував нацією. Подивіться на питання явки. Хто творив фокуси, як Ігор Кію, після 20-ої години? Влада. Влада! Хто організовував голосування на дому? Влада. Хіба не соромно, друзі мої, коли ми маємо на сьогодні території, де 35 відсотків, наприклад, Миколаївської області голосувало на дому, 35 відсотків, друзі. А як поррахувати відкріпні талони, 60 відсотків виборців Миколаївської області голосувало по цих двох режимах. Хіба не зрозуміло, що це фальсифікація.

І я тепер звертаюся до вас. Друзі, у цьому залі сидять люди, у яких по дві буханки хліба в обох руках. Від нас вимагається одне, щоб зараз говорила наша совість. Якщо це фальшування, якщо незаконна дія влади Януковича–Кучми, наш обов'язок це зупинити, що б нам це не коштувало, бо за нами стоять мільйони людей.

Чи те, що відбувається у роботі виборчих дільниць. Я вам приведу один маленький приклад, він нас ображає, як людей, які дихають сьогодні українським повітрям. У Донецьку 2 тисячі 20 дільниць. Ви знаєте скільки моїх представників було у цій області? Відгадайте, будь ласка, у комісіях. 19. І ми говоримо, що це вибори, що це рівно представлені обидві сторони? Це є злочин. І цей злочин зробив Янукович Віктор Федорович і уряд, який він очолює. Він не хотів бачити чесних виборів, він шельмував націю, він робив адміністративний тиск.

Третє. Я не можу сказати, що осторонь була від цього процесу і Центральна виборча комісія. Коли з 20 години...

ГОЛОВА. Кириленко передає право на виступ. 3 хвилини, будь ласка.

17:01:23

ЮЩЕНКО В. А.

Коли з 20 години по даним ЦВК 21 листопада явка змінюється після 20 години. Друзі мої, зверніть увагу. Із 76,6 відсотків до 80,36 відсотків. Хто за це повинен відповідати, друзі мої?

Друзі мої з ЦВК, ви ж давали клятву, ви ж давали присягу, у вас комфортне життя, чому ви не виконали елементарний свій обов'язок.

Чи зверніть увагу на електронну систему, коли по голосуванню 31 числа весь масив електронних даних йшов не на сервер ЦВК, а на сервер до Януковича і Медведчука. Там

відбувалися маніпуляції, групування і потім уже у режимі другому передавалися до серверу ЦВК. Друзі, так це робиться в Україні. Ми ж говоримо про вільний вибір.

І тому, шановні друзі, коаліція “Сила народу” вважає голосування на дільницях Одеської, Луганської, Харківської, Миколаївської, Сумської областей сфальсифікованими. Донецьк я двічі можу повторити, двічі, я повторив його.

Ми не визнаємо участь у голосуванні по цих областях більше півтора мільйонів виборців. Ми звертаємося до Верховного Суду України з заявою про негайний розгляд питання щодо скасування результатів виборів на дільницях цих областей. Шановні друзі, я розумію, що я повинен сказати і слідуюче речення, яке я скажу, я його скажу з гордістю. У нас є два вибори відповіді на той конфлікт, у який нас втягла влада, або буде давати відповідь цей парламент, я всім серцем бажаю, щоб він це зробив, або відповідь даватиме вулиця. Там дуже складні прогнози, дуже важко скеровувати правильну, логічну, своєчасну відповідь. Це може зробити тільки український парламент. Я закликаю всіх, кожного із вас, будьте зараз сумлінними у своєму рішенні.

І на закінчення, я хочу поділити із своїм народом відповідальність за те, що відбувається у цьому залі і на вулиці. І тому я хочу сказати, я клянусь перед всіма чесними людьми, ми з вами перемогли, ми захистимо свій вибір. І я присягаю перед українським народом».

URL: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1817.html>

URL: <https://www.youtube.com/watch?v=QaAb2scmfsg>

Додаток 3

Адам Кшемінський, Марек Островський
Київська місія

«Питання: Як почався український “круглий стіл”?

Олександр Кваснівський: Коли почалися демонстрації на київському Майдані Незалежності, визначилося базове питання: чи було це спонтанним вибухом? Мені інстинкт підказував, що це було саме так, і якщо Кучма проігнорує його, то зробить помилку. Просто люди сказали “ні”. І почалося. Тоді Кучма і Ющенко – в такій послідовності – у вівторок 23 листопада звернулися безпосередньо до мене.

– Чому вони шукали можливості перемовин?

– Були в сум’ятті. Обидві сторони виявилися в ризикованій для себе ситуації. Ющенко, за яким стояли тисячі людей на Майдані, не мав ніякої правової підтримки. Хіба що був лідером опозиції в парламенті. Офіційно було оголошено, що він програв вибори. Кучма опинився в протилежній ситуації. Факт, що він є діючим президентом, не мав значення – Кучма не міг потрапити ні до кабінету, нікуди, тільки сидів під Києвом в якомусь санаторії неподалік своєї дачі. Засніжений парк був красивий, але я сказав йому: “Раз сидиш в цьому селі, значить, влади у тебе немає”.

Я прагнув, щоб вся ця справа набула європейського характеру, не лише польського. Одночасно я почав перемовини з представником ЄС Соланою, наші євродепутати дуже сильно натиснули, і Солана перший зрозумів, що має діяти. Попросив мене, щоб я пояснив ситуацію в інших важливих європейських столицях. Я по телефону провів кілька розмов: з прем’єром Голландії Балкененде, з канцлером Шрьодером, з яким у мене постійний контакт, з президентом Чехії Клаусом, канцлером Австрії Шюсселем; Ширак вислухав з цікавістю мою оцінку ситуації в Україні і сказав важливі слова: “*Bonne chance, Alexandre*” (“Удачі, Олександр”).

– А як відреагував Шрьодер? Німецькі джерела кажуть, що після вашої розмови він подзвонив Путіну, а відповідь Путіна була тверда – Янукович виграв і справі кінець.

– Перша розмова була холодна. Я попросив його, щоб він, користуючись своїми добрими контактами, пояснив Росії, що неприпустимо займати таку тверду і нееластичну позицію – ні до чого хорошого це не приведе. Ми потребуємо Росії для розв’язання цього конфлікту.

– А як бути з реакцією США?

– Вашингтон давно нам сприяв, цікавився Україною, більше, може, демократичною частиною України, з Кучмою в них не склалося. Я сказав Бушу, що потребую його публічної підтримки, це надасть місії ваги. І, природно, Буш, відправляючись до Канади, публічно сказав, що підтримує мої дії.

...

В будь-якому разі, завдяки цим телефонним розмовам можна було організувати місію до Києва у складі мене, Солани і Адамкуса. Адамкус з’явився там також за ініціативою Кучми.

Я сформулював план, який (можу з гордістю сказати) був реалізований: перевірка результатів виборів, незастосування сили, ведення публічного діалогу.

– Люди Януковича відхрещувалися від фальсифікацій?

– Перша зустріч з Кучмою була драматичною. Можна собі уявити – в тому селі, з Президентом великої країни. Виявилось, що в нього претензії до всього світу, до всього, що відбувається. Вибори були нормальними, а навіть якщо і ні, то в Америці... Америка стала лейтмотивом зустрічі. В Америці теж фальсифікують, там теж не все в порядку, чого ви хочете від України? Ситуація була більше ніж поганою. Під час моєї розмови з Кучмою тричі дзвонив Путін, пропонуючи своїх представників, і справа кінчилася на Гризлові. Коли приїхав Солана, йому дісталось ще більше за всі можливі гріхи, які ЄС здійснив по відношенню до України. Критика була частково справедливою, але на той момент мало конструктивною.

– Вам довелося переконувати Солану, щоб він взяв участь у переговорах?

– Так, але справа пішла швидко, йшлося, перш за все, про отримання європейського мандата. Допомогла зустріч Росія – ЄС у Гаазі, яка відбулася днем раніше. Європа побачила в Гаазі непримиренне російське обличчя. Євросоюз зрозумів, що в такій ситуації немає іншого виходу, і він має бути в Україні.

– Хто обрав місце для проведення круглого столу?

– Я запропонував, щоб ми поїхали до Маріїнського палацу в центрі Києва, в протилежному разі стане зрозуміло, що уже і влади немає, а є лише дивна країна, яка має три президенти – діючого, офіційного і склавшого присягу – і жоден з них не може увійти до адміністрації президента. Це курйоз без пояснення. Кучма тоді заперечив: “А там блокують”. Відповідаю: “Значить, Ющенко має відвести людей. Ми маємо туди поїхати”.

Доїхали, але трапилася одна важлива річ. Виходячи від Кучми, ми отримали важливу інформацію, що близько 15.00 запланований приїзд 40 тисяч шахтарів. Я вже уявив собі ці зіткнення... Наша місія закінчилася б перед початком переговорів. Допомогли мої знайомства, ті дев'ять років контактів з усіма українськими політиками. Посадив до себе в машину Яцека Ключковського, у якого був мобільний телефон і номери особистих телефонів українських політиків. Йому вдалося з'єднати мене з Тігіпком, якого я знав. “Це правда, з приводу того маршу?”. “Так, це вже не стримати. Луганськ, Донецьк, Херсон хочуть піти, кінець, шахтарі повстають”. “Дуже прошу цього не робити, о четвертій у нас переговори з Януковичем, вийде так, що ви їх зриваєте”. Він зрозумів. Маю сказати, що Янукович поведився гідно. Поїхав до шахтарів, віддав наказ не починати акцію. Між іншим, місце, з якого ми поїхали, називається Заспа. Ті півгодини були вирішальними. Коли б тоді трапилося те, що могло трапитися, не знаю, що було б з Україною.

– А хто вам передзвонив сказати, що того маршу вже не буде?

– Вони й передзвонили. О третій почалися розмови з Ющенком у його штабі. Невеличке приміщення під дахом, в малому особняку, природно, настрої революційний, всі в оранжевому. Треба говорити про згоду, а вони кажуть, що з Януковичем не будуть говорити, це бандит. “Ви не хочете розмовляти з Януковичем? Ну то з ким хочете розмовляти? Він офіційно визнаний ЦВК, є діючим Прем’єр-міністром, представляє – навіть коли відкинути сфальсифіковані голоси – більше тридцяти відсотків виборців зі східних регіонів”. Ми їх переконали, що розмовляти необхідно. Якого характеру мають бути перемовини? Не застосовувати силу. І, далі: знайти підтвердження тому, що вибори були сфальсифікованими.

– А як вітав вас Янукович?

– Нормально, але ситуація ускладнювалася тим, що у нас – якщо вважати, що вибори були сфальсифіковані – хороших новин для нього не було. Янукович починає представляти свою позицію: вибори були справедливими, а якщо були фальсифікації, то на заході України, а взагалі і в Америці теж доходить до порушень. Але розмова продовжується. Який вихід з цієї ситуації? Янукович його не бачить, вирішить суд, але впевнений, що він – Президент, готовий до розмови, і ніяких сумнівів у виграші немає. Тут починають приходити, через оточення, вітальні телеграми з Центральної Азії. Показує їх нам: бачите, мене визнають. Крім того, варто не забувати, що він визнаний президентом Путіним. Тут не до жартів: розмовляємо з діючим Прем’єр-міністром, оголошеним ЦВК Президентом, а інша сторона, це “бунтівники”.

Круглий стіл почався з короткого вступу Кучми, що розчарував нас у тому сенсі, що він, за моєю порадою, мав представити свій план виходу з кризи. План не надто сміливий. Потім слово беруть Ющенко і Янукович. Ющенко хоче переважити ситуацію: ось докази, мають відбутися перевибори. Потім говорить Янукович: вибори не були сфальсифіковані, він протестує, демонстранти заважають працювати адміністрації, жінок, які йдуть на роботу, ображають і т. д.

– Чого вимагав Янукович? Прибрати демонстрантів?

– Прибрати демонстрантів, почати політичні перемовини, можливо, Ющенко міг би стати Прем'єр-міністром, тобто пропозиції були, скоріше, персонально-угодовські. І тоді слово взяв Литвин, спікер парламенту, який протягом всього процесу відігравав позитивну роль: колись він очолював Адміністрацію Кучми, пізніше став спікером, це визначило незалежність його мислення. Основна ідея Литвина полягала в наступному: Україна знаходиться в настільки складному становищі, що не можна шукати рішень суто юридичних, рішення має бути політичним. Цю кризу не вдасться залагодити в нормальний спосіб. Потім почали виступати посередники. Моя відповідь була ясна: слід оголосити, що вибори були сфальсифіковані. Необхідно швидко переголосувати другий тур, виключити застосування сили і продовжувати політичний діалог. У тому ж дусі висловилися Солана і Адамкус.

Потім слово взяв Гризлов, який перед тим обіймав пост міністра внутрішніх справ Росії: ці демонстрації були заплановані, є провокацією, маніфестантам платять. Пункт другий – Росія вважає, що вибори були справедливими. ЦВК проголосила перемогу, треба ставити крапку. І пункт третій – в Америці теж доходило до порушень під час виборів чотири роки тому і зараз. Дуже розлого про це розпросторювався. Я мало не лопнув від злості, взяв слово. Сказав, що вже бачив такі демонстрації в Гданську, в Празі, в Москві. І хай пан не каже, що це не спонтанна поведінка, навіть якщо початок планувався, то зараз ми є свідками справді масового руху. Ющенко приєднався, сказав, що ще пару днів проволочок, і навіть він втратить контроль над масами людей.

Я додав, що коли добре розумію пана Гризлова, то в протоколі угоди готовий дописати пункт про те, що ті, хто зібрався, засуджують порушення, які мали місце під час виборів у Сполучених Штатах. Наш віце-міністр Ротфельд схопив мене за руку, а інші навіть не розсміялися, це було вже як “сокирою в око”.

Нарешті ми домовилися виступити зі зверненням наступного змісту: не застосовувати силу, продовжувати діалог. І очікувати засідання Верховного Суду.

– Тобто Янукович схвалив це? Так легко погодився?

– В цій дискусії він міг спертися лише на думку Гризлова. Втім, трапив у дві пастки, на які за круглим столом йому вказали. Перша – це його ж власний закид, що на заході країни вибори теж сфальсифікували. Ющенко пред’явив 700 позовів, що стосуються східних районів, а у відповідь Янукович пред’явив 7 тисяч позовів з західних виборчих дільниць. У підсумку в нас вийшло 7700 протестів, а це значить, що вибори були несправедливими. І друга пастка: якщо він вважає, що вибори були справедливими і в нього на мільйон голосів більше, чого тоді побоюватися? Повторення? Янукович у відповідь заявив, що він усе розуміє, але з юридичної точки зору результати змінити не можна. На що я йому сказав, що все залежить від парламенту. Але, в будь-якому випадку, ми змогли домовитися по двох суттєвих моментах. Всі сторони відмовляються від застосування сили – це була дуже важлива заява Президента і Прем’єр-міністра у присутності впливових закордонних гостей. І друге – обіцянка, що діалог буде продовжуватися.

– То Росія схвалила цей круглий стіл? Як там опинився Гризлов?

– Він був посланцем Путіна. Перше питання Кучми до мене стосувалося саме його. Чи не заперечую я проти присутності посланця Путіна? “Звичайно, ні”, – відповів я. Нам нема чого приховувати.

– Тому Росія теж змінила свою точку зору в ході переговорів. Примирилася з планом.

– Після першої зустрічі не було повідомлення, підписаного всіма, це було повідомлення Кучми. Гризлов вислухав його, ми не відповідали ні на які питання.

– Можливо, росіяни поставилися до цього лише як до дискусії, обміну думками?

– Вони не могли не визнати цих переговорів, бо рішення щодо питання виборів ми залишили за Верховним Судом. Ми не

сказали, що вибори були сфальсифіковані. Що стосується решти двох елементів угоди, то Янукович не зміг з ними полемізувати. Відмова від застосування сили – хіба він скаже “ні”? Діалог – хіба він скаже “ні”?

Стосовно питання Верховного Суду я твердо наполягав, щоб засідання було відкритим, транслювалося по телебаченню. Це викликало страшенне зніяковіння. Як це, диктувати щось Суду? Чому ні – кажу – кому завадить прозора процедура? Слідом почалася дискусія про формулювання. Хтось придумав, що все засідання має пройти в атмосфері гласності і саме ця гласність всім сподобалась. Але Кучма виступив з іншою пропозицією: необхідно написати, що сторони очікують об’єктивних результатів. А, на мою думку, саме цього ми написати не могли, оскільки кожен присуд має бути об’єктивним і справедливим. Нарешті з великим трудом цю гласність записали. Телетрансляція – це одне, а показати, що один з найважливіших інститутів демократичної держави працює відкрито, демократично – це зовсім інше.

Адже судді мають не лише прізвища, а й обличчя. Вони теж ходять за покупками, гуляють з дітьми у парку. Хочуть бути громадянами. Ось так закінчився день 26 листопада.

– Після першого туру Янукович мав вигляд програвшого?

– На той час – ще ні. Проте всіх вражала присутність тисяч людей на морозі. Дні проходили, але натовп не зменшувався, а навпаки – зростав. У кожного в пам’яті були події в Грузії.

...

– Для чого був проведений другий тур “круглого столу”?

– На черговій зустрічі в Києві центральним стало питання: повторити вибори повністю чи тільки другий тур. Урядова сторона вважала, що Януковича слід замінити, за цей час хотіла підготувати нового кандидата, який міг би відняти в Ющенко голоси і заодно – чого всі побоюються – не грав би на сепаратизмі.

– А Гризлов? Ви вважаєте, що він поставив свій підпис на документі, узгодивши це з російським істеблшментом?

– Це мені невідомо, але Гризлов спізнився. Утримався з рішенням, доки Янукович не поставить свій підпис. Цей документ був проявом компромісу. У певний момент, парадоксально, розмовляли по душах, оскільки всі знали, як звуть наступного Президента України. Кучма знає, Гризлов знає, я знаю і Путін теж знає. Як у Польщі в 1990 році: могли відбутися різні вибори, але всі знали, що президентом стане Валенса. Це зупинити неможливо. ...

– Раз все стало ясно після другого туру переговорів, звідки взялася ідея візиту Кучми до Путіна? Димова завіса?

– Відчай.

...

– Спостерігачі стверджують, що третій тур важко назвати дискусією про майбутнє держави, скоріше це серйозне зіткнення за владу.

– Насправді це було серйозне зіткнення, тому що ставку підвищила постанова Верховного Суду. Після цього стало ясно, слід скоріше повторити вибори, 26 грудня. Наші українські співбесідники добре зрозуміли, що справи, важливі для них самих і їх політичних угруповань, не можна відкладати. Тому третій “круглий стіл” продовжувався так довго, майже 6 годин, хоча обговорюваних питань більше не стало. Кучма розумів, що це останній шанс на порятунок, і тому наполягав на внесенні до пакета рішень щодо конституційної реформи. Ющенко зі своїми людьми очікували негайного розпуску уряду, який за документами, що були у їхньому розпорядженні, був причетний до фальсифікації результатів виборів. Янукович же повідомив нас, що збирається у відпустку. Я намагався злагоджувати емоції, вказуючи, що першорядним питанням є демократичні вибори, які мають відбутися 26 грудня. З рішенням інших питань можна почекати...».

Кшеміньский А., Островський М. Київська місія. URL: https://censor.net.ua/resonance/803/kvasnevskiyi_kievskaya_missiya_q uotpolitykaquot_polsha

Додаток 4

Майдан 18–20 лютого. Як усе було [Андрій Юркевич]

«Ранок 18 лютого розпочався як завжди з перечитування УП... Колона сформувалась... Колона вирушила... Колона просувається... Перші сутички, з'являються повідомлення про перших вбитих і покалічених. Один за одним з'являються записи вуличних боїв, кількість вбитих і поранених збільшується... Захопили Маріїнку... Беркут кидає гранати з дахів... Підпалили офіс регіоналів... Відступили з Маріїнки... Важко передати всю мою ненависть в ці моменти. Причому до ментів і провладних бандитів в другу чергу. У першу – до самого себе. За те, що не там. За те, що змарнував таки останній “останній шанс”. Далі – сумбурні пошуки того, хто завезе мене туди ВЖЕ і НЕГАЙНО, пости в соцмережах а-ля “шукаю, хто їде у Київ”... Все без результатів. Розуміючи, що вже і негайно не вийде, йду в координаційний намет на Театральному майдані (йдеться про Тернопіль. – *Е. Щ.*) і записуюсь на черговий автобус. В очах координаторів – занепокоєння, дивляться, як на потенційного самовбивцю і пропонують підійти на 18 годину. До того часу я вже змирився, що їду до Києва без компанії, та й цей факт не особливо мене хвилював з самого початку. Тому ще більш приємно було зустріти при вході в намет старого знайомого, з яким не один рік відточували навики в Характернику. Як не крути, а завжди вважав, що добро повинно бути з кулаками...

Кілька хвилин розмов по телефону з шефом – і Вася готовий їхати разом зі мною. Домовились про зустріч за кілька хвилин до 18. Потім – дорога додому, збирання рюкзака, спроба підзарядити телефон. В котрий раз переконуюсь, що країна поділяється на кілька категорій людей, котрі живуть в паралельних одна до одної реальностях. В час, коли за якихось 500 км гинуть співвітчизники, котрих нелюди забивають до смерті, таксист намагається говорити про якісь буденні речі і виказати своє відношення до глобальних

подій з точки зору “ну, мені дітей потрібно годувати”. Стараюсь бути максимально стриманим, хоча бажання вдатись до нецензурної лексики дуже сильне... Ще кілька хвилин – і я знову біля намету. Вася на місці, заходимо відмітитись, що ми вже є. Літній чоловік намагається пояснити, куди ми їдемо, і обмалювати всі невітні перспективи, але замість серйозної реакції отримує в відповідь іронію...

Тим часом, нас повідомляють, що поїдемо ми не з основною групою, а трохи раніше, на бусі, як супроводжуючі вантажу з медикаментами. Почуття власної значимості радіє такому розвитку подій, все-таки приїхати з підкріпленням і ліками – це ще краще, ніж приїхати просто з підкріпленням. Залишилось тільки виїхати, тоді всередині з’явиться відчуття типу “процес запущено!”, а виїзд все відкладають і відкладають. “Почекайте півгодини”... “Почекайте годину”...

Хвилин за 20 до чергового часу від’їзду зі сторони вулиці Чорновола починають чути кричалки ультрасів. Ще кілька хвилин – і на площі з’являється немаленька ватага – чоловік 40. Навіть крізь балаклави, зрозуміло, що більшості персонажів нема і 18-ти років, тому спочатку скептично оцінюю шанси цієї банди на будь-яку радикалізацію ситуації. Лунають заклики йти захоплювати міліцію, але все-таки зупинились на поверненні Обласної адміністрації в руки народу... Підсилившись по дорозі кількома особами з УНСОвськими нашивками, колона починає рух до облради. Підбігаю до Васі, нагадую, що наша головна ціль – поїздка в Київ. У відповідь – хитра посмішка і коротке “Ми все встигнемо”.

На вході в Білий Дім – ланцюжок міліції, на ввічливе прохання забратись до дідькової матері – така ж ввічлива відмова. Момент – Вася з Володимиром і ще з п’ятеро чоловік починають згадувати “правоохоронцям” весь свій негативний досвід спілкування з системою правосуддя. Ще момент – і на моєму фланзі хлопець з УНСОвською нашивкою починає щедро розпилювати сльозогінний газ майже впритул до очей

міліціонерів. Руки, ноги... міліція деморалізована і майже не чинить опору. Одні за одним, персонажі в капюшонах проникають всередину. Хтось намагається захиститись від них, розпилюючи вміст вогнегасника. Більшість ментів з вестибюля просто стоять, боячись показувати будь-який спротив. Все. Ця війна виграна. Вже потім ЗМІ будуть писати про загін з триста чоловік, політичні сили, оСоблиВО одна з них, привласнить собі всі лаври відвойовувачів... Якщо ж дивитись правді в очі – тих, хто активно розганяв міліцію, було не більше чоловік п'ятнадцяти і вони годились більшості міліціонерам в сини.

В процесі загальної ейфорії дивлюсь на телефон – вже два пропущених дзвінки від координаторів, беру Василя і поспішаємо в інший кінець вулиці, де нас чекає транспорт. В екіпажі – молодий шофер, який, незважаючи на всю непевність ситуації, відважився ризикувати як транспортом, так і, власне, життям, жінка-лікар, зовсім молода дівчина років до двадцяти, яка напросилась з нами, незважаючи на заборону того вечора відправляти дівчат на передову, і кілька хлопців, які, як і ми, не змогли дивитись на все, що відбувається, з стільчиків по домашню сторону монітора. Плюс – п'ять величезних сумок з ліками, котрі ми мали доставити на передову за будь-яку ціну – в ситуації, що склалась, вони були навіть ціннішим вантажем, ніж, власне, ми. До всіх дзвонять друзі і знайомі з суперечливими новинами. Хтось каже, що все добре і Майдан тримається, хтось – що тільки-но розігнали все з кулеметами і БТРами. Після таких новин з'являється якась безвихідь, паніка і бажання звернути назад, зберегти себе для подальшої боротьби. Розумію, що ці всі “причини” маскують найдавніше з людських відчуттів – банальний страх, ще раз стверджуюсь у думці, що рухатись треба вперед і тільки вперед... а там – будь що буде.

На під'їзді до Рівного помічаємо якусь метушню на дорозі. Затоп з десятка-другого машин, багато людей на проїжджій частині. Під'їжджаємо ближче – розуміємо, що люди організувались і створили блок-пост. Перевіряють весь транспорт – пасажир-

ський, вантажний, легковий, завдання – не пропустити в столицю підкріплення у вигляді міліцейських підрозділів з заходу країни. Присутні всі вікові категорії – від тінейджерів до бабусь-пенсіонерок. Душа в котрий раз переповнюється гордістю за свій народ. За той самий народ, до якого я ще кілька місяців тому ставився дуже скептично за його незгуртованість і пасивність. Прокинулись. Рухаємось далі. Регулярно отримуємо новини з Тернополя, ситуація радикалізується мало не кожних півгодини. Тисячі розгніваного народу в один вечір вирішили виказати все, що накипіло. Народ в своєму гніві здатний зайти дуже далеко, особливо коли це все відбувається на фоні глобальних змін в державі.

Роздуми перериваються черговим дзвінком до моєї сусідки... Майдан розігнано, Профспілки спалено, прямо по людях їздить бронетехніка. Старі думки про “назад” починають знов атакувати, тим часом всі стараються перевірити правдивість інформації. Після кількох розмов по телефону відлягає – Майдан (а точніше, вже половина його) все ще тримається... БТРи таранили барикади, але до відвертого перемелювання людських тіл колесами залізних монстрів не доходило. Всі чекають на підмогу, дуже багато поранених. В голові кружляє одна думка – “Лиш би не запізнитись, лиш би втримались...”.

Ще один дзвінок з невітшними новинами. Майдан оточений повністю, пробратись туди фізично неможливо. По всіх, хто намагається перебратись туди – стріляють на поразення. В голові зразу вимальовується комічно-героїчна сцена – я з двома сумками з ліками в руках, прориваюсь через кордони Беркуту, ловлю кілька куль, але мало не повзучи доношу медикаменти до барикад (=))). Пошана до фатального героїзму залягла в мені ще з часів безтурботного радянського дитинства, коли я читав в книжках про подвиг Сашка Матросова, який закрит собою ворожий кулемет, це, напевно, найсильніший образ, який зберігся в моїй пам’яті з того часу... та що там в пам’яті – в свідомості. Так буде точніше. Посміявшись сам з себе, продовжую дивитись в вікно, нічний ліс виглядає тривожно і зловіще.

Стоянка обабіч дороги. З іншої сторони проїжджої частини стоїть ДАІшний патруль, тому, щоб не викликати в них підозри, ідемо зразу до ремонтної ями. Маневр, схоже, все-таки їх зацікавив, не поспішаючи переходять дорогу і рухаються в нашому напрямку. Надивившись в попередні дні з Майданівських відео на провокації, які чинили працівники цього відомства, готуємо себе до неприємностей, як мінімум – до обшуку. Яке ж було наше здивування, коли ми почули ввічливе “Що у Вас сталося?” і не менш ввічливе спілкування в подальшому. Задавши кілька цілком формальних питань, ДАІшник викликав відчуття культурного шоку останньою своєю фазою: “Ми ось тут стоїмо недалеко, якщо потрібна буде якась допомога – звертайтеся”. Завжди з сарказмом ставився до фрази “Міліція з народом”, але в цей момент з’явилося відчуття, що в плані правоохоронних органів в цій країні далеко не все втрачено.

Незважаючи на всі застереження і чутки, рухаємось тим курсом, який є найпростіший в плані досягнення мети – прямо по Житомирській трасі. Попереду – міліцейський блок-пост, який не віщує нам нічого доброго. Чотири-п’ять машин, купка людей в погонах зі зброєю. Чергове очікування ментовського беспределу... і чергове здивування. В проїзді далі нам відмовляють у підкреслено ввічливій формі. “А кудю взагалі можна потрапити до Києва?” – водій задає безглузде на перший погляд запитання, враховуючи, що міліція стоїть явно не для сприяння нам в проїзді. “Спробуйте в сторону... (от їй-Богу не пам’ятаю назви населеного пункту, яку було озвучено). Може і вийде”. Забігаючи наперед, скажу, що напрямок він задав правильний.

Ще з самих під’їздів до Києва, ми прекрасно розуміли – якщо і є шанси пробратись самостійно – то вони дуже малі. Найоптимальніший варіант – зустріти якого-небудь таксиста, він точно орієнтується в місцевості краще інших і зможе провести нас через якусь непримітну дорогу. Важко згадати за останні місяці більший привід для радості, ніж оранжева шашечка, побачена нами в ту пізню (тобто вже зовсім ранню) годину... Час в дорозі

минув практично непомітно, натхнення і ейфорія – ось що я відчув, коли на горизонті з'явилась столиця України.

“Приїхали...” – перериває мої роздуми чийсь монолог. Чекай.... Як приїхали? Так просто? Як виявилось, проїхати до Майдану з сторони Хрещатика було не таким і складним завданням – міліція не перекривала під'їзди з тієї сторони, ми стояли майже впритул під барикадами, пообіч нас бігали туди-сюди люди – в шоломах і без них, в сажі і з достатньо охайним виглядом. Важко передати перші мої емоції, коли я влився в цей натовп. Причетність до чогось грандіозного, до творення історії, до моменту, про який мої діти будуть читати в книжках. Хотілось якнайшвидше надолужити все, що не встиг зробити в останню добу, принести чим побільше користі загальній справі. Екіпіруюсь, паралельно розглядаючи своє відображення у вікні машини, у лижному шоломі і в окулярах ловлю себе на думці, що мрії мають здатність збуватись, хоча і в зовсім несподіваний спосіб. Дивлячись у вікно, як в дзеркало, розумію, що приблизно в такому прикиді я уявляв себе при польоті в космос, будучи учнем початкових класів. Показую сам собі язика, тривожність розбавляється якимось дитячим азартом. Перш за все – заносимо ліки в КМДА. Тепер можна йти на передову, бажання бути там настільки сильне, що ніякі в світі застереження не змогли б помінати цей потяг.

Проходимо звичну дистанцію від КМДА до Майдану. Звуки від пострілів, салютів, крики “Слава Україні”... По дорозі вдивляюсь в очі людей – ніхто не панікує. Незважаючи на все, що відбувається – штурми, десятки вбитих і сотні поранених, палаючий Будинок Профспілок, всі тримаються досить спокійно і сконцентровані кожен на своєму – хтось просто займає місце на периметрі для банальної присутності, хтось коле бруківку, котить шини, наливає коктейлі. Без активного керівництва і розподілу повноважень, кожен сам знайшов для себе потрібне заняття, сам зрозумів, чим він міг бути корисним. Важко передати моє почуття захоплення цими людьми. Пишучи ці рядки через декілька місяців після подій, я розумію, що навіть з часом воно не притупилось і я

готовий стати перед кожним з цих Людей навколiшки для того, щоб подякувати за їх внесок.

Під стiнами будiвель по дорозi на передову спить багато людей. Не потрібно мати багато фантазiї, щоб зрозумiти, що це тi, хто ще недавно прийшов з передової. В сажi, порваному одязi, прямо на землi, підстеливши щит або каремат, цi люди настiльки виснаженi, що на їх сон не впливають нi вибухи, нi крики, нi холод (надворi лютий мiсяць, яким би теплим він не був, але зима є зима). Пробираємось через юрбу бiля сцени...Всi ми, уявляючи передову, бачимо перед собою войовничi обличчя, сам вигляд яких повинен вселяти як мiнiмум занепокоєння в ворогiв. Так от, передова Майдану якраз i була небагатою на таких “справжнiх воїнiв”... Вийдiть в вихiдний в своє мiсто i вдивiться в обличчя тих середньостатистичних громадян, якi будуть йти Вам назустрiч – i ви зрозумiєте, що я бачив в самому пеклi революцiї. Вчорашнi студенти, офiснi клерки, підприємцi, робiтники i навлiсть пенсiонери – i кожен з них дивним чином розумiв, що від нього було потрібно. Цей хаос був дивним чином впорядкованим, i дивлячись на це все з вiдстанi кiлькох мiсяцiв, я розумiю, що могло згуртувати цих людей i зробити їх одним механiзмом – це почуття вiдповiдальностi та небайдужостi. Серед захисникiв Майдану не було тих, хто виконував свою роботу на 30% чи на 60... Всi вони хотiли бути максимально корисними, всi розумiли, що якщо не вони, то нiхто. Внесок кожного був максимальним, i той вогонь, який горiв в них в очах, робив їх невразливими для водометiв, гранат та гумових куль.

Підiйшовши під самi щити, починаємо разом зi всiма кидати брукiвку. В напiвтемрявi i суцiльному димi від покришок такi дiї були досить результативними. Принаймнi, тi “менти”, котрi пiдходили поближче до барикад, щоб жбурляти по нас “сюрпризи” або стрiляти гумовими кулями, довго втримати позицiю не могли i вiдступали. Коли в таку “черепашу”, крiм iншого, влучав ще й коктейль, ми супроводжували цi моменти криками захоплення i пiдбадьорення. В нас летiли такi ж коктейлi, така ж брукiвка, а ще

– шумові та газові гранати, багато з яких були ще й тюнінговані всякими несподіванками у вигляді цвяхів та гайок. Коли я нагинався, щоб підібрати з землі черговий шматок бруківки, найбільшою фобією було, щоб в цей момент біля руки не роздалось чергова “бабах!” – їхати додому без пальців видавалось зовсім непривабливою перспективою... Крім людей в сірій формі до барикад час від часу наближався величезний КАМАЗ-водомер і щедро поливав нас. Коктейлі робили свою справу – час від часу цей монстр спалахував і тоді біля нього починали бігати люди з вогнегасниками.

В моменти, коли жбурляти вже не залишалось сил, ми робили невелику ротацію – мінялись з хлопцями, котрі тримали щити. Парадоксально, але в час, коли ми приїхали, якраз тримати щит було заняттям більше безпечним, ніж “вести вогонь”. Всі вибухові штуки пролітали в нас над головами і вибухали трохи далі, серед тих, хто вів активну боротьбу. Тому, як не дивно, але якраз на найбільш передовому рубежі я міг дозволити собі трохи розслабитись. Переглядаю з найближчим сусідом – хлопчина невеликого росту, тендітної тілобудови в товстелезних окулярах – ну вилитий тобі круглий відмінник-старшокласник. Згадую тернопільських “крутих перців”, таких безстрашних і відчайдушних, з їх же розповідей – де вони зараз? Чим таким вони зайняті, що державу приходиться відстоювати тим, хто ще недавно асоціювався з підручником і заліковою книжкою, заповненою суцільними “відмінно”? Підбадьорливо посміхаюсь до “ботана”, він в відповідь також посміхається... Далі знову коктейлі-бруківка... знову щити... знову бруківка...

Окуляри безнадійно запотівають, але не відважуюсь їх скидати – фобія повернутись додому без очей навіть сильніша від повернення без пальців. Час від часу відходжу назад, дмухаю на скло і коли воно знову стає прозорим – повертаюсь. Знову біля щитів... Волонтери кожних кількадесят хвилин розносять молоко, шоколад та сигарети. Підпираю свій щит плечем і беру до рук плитку шоколаду. Пославши подалі всі правила гігієни, брудними

руками відломлюю шматок і кладу в рот сусіду з лівої сторони, потім неквапливо пережовую свій залишок. Отаке воно, солодке життя по-революційному... Вже давно зовсім розвиднілось, замість водомета нас тепер поливає водою звичайний пожежний гідрант, протягнутий Богзна-звідки, а барикади в багатьох місцях вже встигли укріпити і людям стало непотрібно тримати щити.

Біля мене проходить чоловік в літах, зупиняється метрів через п'ять... Крик "Граната!", вибух... Вся задня частина штанів перетворилась в звисаюче лахміття, чоловік пішов далі практично у спідній білизні. Час від часу бачу Василя, він, як і я, не хоче витратити час надаремно, встиг навіть отримати легке поранення. Вирішуємо відпочити, прогулявшись по самому Майдану, заодно і знайти якийсь більш-менш традиційний сніданок.

Біля пам'ятника засновникам Києва було людно навіть незважаючи на те, що вода, яка лилася з гідранту, в основному спрямовувалась туди. Переважна більшість хлопців була у дощовиках, я також спробував вдягнути цей аксесуар, але після того, як другий по рахунку хвилин за 15 використання порвався на мені, залишив цю затію. В загальному революційному мурашнику ми з Василем таки загубили один одного і як я не розглядався по сторонах – не міг знайти в натовпі його піскового кольору куртку.

Після чергового відрізка часу на передовій йду прогулятися в сторону Профспілок, які все ще горять на верхніх поверхах. Долучаюсь до розтягування на барикади вмісту підгорілого банківського відділення в правому крилі, в розхід йде все – стільці, тумбочки, двері. Беремо офісний стіл, тягнемо його до барикад. Поки ми думали, в яку частину укріплень він буде найбільш корисний – дівчата встигли облаштувати на ньому пункт роздачі бутербродів. Ще раз йду до банку, по дорозі назад вперше вживу бачу роботу так званої "газової катапульти". За допомогою Богзна яких процесів газу виштовхують пляшку з коктейлем з величезною швидкістю, що дозволяє їй пролітати відстань в 4-5 разів більшу, ніж після кидка рукою. Доморошені Кулібіни в котрий раз радують такими винаходами.

На самому крайньому рубежі протистояння можна було побачити дуже цікавих персонажів, деякі образи до цього часу в мене в пам'яті. Всім ідіотам родом з одної сусідньої країни, які кричать про фашистський закат, я завжди розповідаю про хлопчину в єврейській кіпі і бандані з символом анархічних поглядів – буквою А в колі, який енергійно кидав коктейлі за кілька метрів від мене. Інший унікум – чоловік середніх років, з одним лиш оком, який ходив собі на лінії вогню без будь-яких окулярів, які могли б захистити його один-єдиний орган зору.

Питання про виведення з ладу шлангу з водою стояло для нас дуже гостро і варіанти пропонувались два – підпалити коктейлями або зробити вилазку і порізати. Але міліція була значно ближче до нього, ніж ми – тому навіть найспритніші хлопці напевно не повернулись би назад, вірогідність їх ув'язнення була 99%-ною. А коктейлі, які попадали в потрібне місце, відразу гасились тими ж міліціонерами. Кілька разів вдалось поміняти напрямок з допомогою попадань бруківкою, але щоразу підходила “черепаха” і поки одні кидали в нас газові гранати і стріляли гумовими кулями – інші повертали все до попереднього стану. Взагалі, такі вилазки з сторони “правоохоронців” проводились кожні 10-15 хвилин, не можу сказати, що це все завдавало нам великої шкоди, але як стримуючий фактор все ж працювало.

Починаючи години з тринадцятої, нами робились спроби не просто відстояти свій рубіж оборони, а і просунути його на декілька метрів... потім ще на декілька. В першу чергу, важливо було зайняти підвищення біля вищезгаданого пам'ятника засновникам, висловлюючись військовою мовою, – це була своєрідна “висота”. Там навіть був певний матеріал для побудови барикад – лежало кілька щитів, якийсь металобрухт і навіть візок з супермаркету. Тому час від часу робились спроби закріпитись в цьому напрямку. Але втримати позицію не вдавалось, тому спроби приходилось повторювати чи не щогодини. Ось я знайшов десь високий стільчик, такий, на яких сидять біля бар-стійки і приставляю його під самий вихід наверх. Починаємо вибиратись,

от нам вже і подають пляшки з КМ. Такий звиклий вже крик “запальничку!”... Чомусь вони були в нас в дефіциті. “Граната!” – чується в котрий раз і за секунду я відчуваю їдкий запах, котрий не дає можливості ні дивитись, ні вдихати повітря. Взагалі в житті приходилось і до того воювати з ментами, тому сльозогінний газ не є для мене чимось страшним – поплакав хвилину-дві, та й по всьому. Тут же я відчув щось набагато токсичніше – очі виїдало, в дихальних шляхах ніби була розлита кислота. Ще добре не зрозумівши, що зі мною відбувається, я скочуюсь з підвищення (яким чином я собі тоді нічого не поламав – залишається загадкою) і, вже будучи серед своїх, на четвереньках вилажу з епіцентру подій – з сумішшю хрипів, кашлю та відбірних матюків. Забігаючи вперед – ця “інгаляція” далась взнаки через два тижні, коли я почав в прямому сенсі харкати кров’ю – видовище було не з приємних. Діагностували запалення легень, як виявилось, дуже розповсюджене серед учасників подій 18–20 лютого... Прибіг лікар, почав промивати мені обличчя, все відносно швидко закінчилось. Сповнений емоцій, я пішов прилягти на один з карематів, що були розстелені навкруги Йолки, щоб трохи прийти в себе.

Десять хвилин – і я знову біля знаменитого монумента. Намагаємось посунути барикади вперед – на цей раз за пам’ятник. Затія не з кращих з тактичної точки зору – підвищення все ще досі не наше, але ми рвались робити хоч щось, стратегічні тонкощі нас не хвилювали, мав бути рух вперед. Сонце вже кілька годин як було сховане за хмарами, тому моя кофта ставала все мокрішою і мокрішою, в кросівках чавкала вода. Для побудови елементарного захисту потрібно було будь-що, бо ми фактично стояли на відкритому просторі і в один момент, коли я зрозумів, що гірше вже бути не може – пішов навпростець за дерев’яним піддоном, який плавав у фонтані. По коліна у воді – я тоді щиросердно дивувався, як у таку пору можливо не відчувати холоду ВЗАГАЛІ. За кількадесят хвилин, коли інтенсивність мого руху суттєво зменшилась – я зрозумів, що ейфорія не може тривати вічно і далі

так не можна. Холод почав розповзатись по всьому тілу, і вкупі з мокрою одежею це створювало небезпеку відправитись додому раніше запланованого, чого б мені дуже не хотілось.

І от вже мій інстинкт самозбереження жене мене якомога швидше знайти сухий одяг. Довго ходити не прийшлося – в першій же палатці біля Йолки міцний вусатий чоловік зрозумів мене з пів-слова. “Давай заходь, зараз все знайдемо. Який розмір взуття? От дивись, черевики взагалі нові, штани також якраз на тебе...”. Штани – також те, що треба. “Кофту одягай” – продовжував він. – “І куртка має бути добра”. Я знімаю шолом, кладу на землю, кладу в нього окуляри і приймаюся приміряти обновки. Від самого передчуття, що зараз нарешті мені буде тепло, з’являється відчуття звичайного людського щастя. Штани і взуття – чудові, кофта велика... але яка різниця? Аби тепла... Куртка виявляється дуже великою. Краєм ока помічаю коричневуватий камуфляж, кинутий збоку. “А цю можна поміряти?” – запитую. “Звичайно, бери міряй” – виявляється, вона не першої свіжості, в кількох місцях порвана, але зате якраз на мене. Питання естетичності хвилювало мене в останню чергу, тому вже через кілька секунд я стояв повністю перевдягненим. Тоді ніхто з нас ще не знав, що коричнева камуфляжна куртка і шузи з білою підошвою менше, ніж за добу, стануть відомими на цілу країну...

На тому місці, де я залишив свою екіпу – пусто. Пробігаю очима по цілому намету – в межах мого пересування немає ніде. ...Можливо, один з тих, хто заходив в ті кілька хвилин, сприйняв лежачі на підлозі предмети першої майданівської необхідності як нічийні, а значить – доступні для загального користування. А може, ситуація й була прозаїчнішою – і їх елементарно привласнили. В надії, що вони комусь заважали і їх просто переставили, починаю заглядати по всіх закутках намету – більше шкода було навіть не шолома, а саме окулярів – про боязнь повернутись додому без ока я вже писав. Мої пересування починають не подобатись окремим жителям – а я вже почав заглядати під деякі речі, в надії, що моє майно могли не встигнути

винести і просто заховали. В кінці-кінців, з бурмотанням під ніс “Ну, як так...”, я почав прямувати до виходу. “Візьми мої” – простягнув свій шолом і добротні лижні окуляри якийсь чоловік. Рука потягнулась, але усвідомивши, що можу залишити без захисту добру людину, подякував і чемно відмовився. В око впала звичайна залізна каска радянського зразка, яка лежала поблизу і окуляри неподалік від неї. Поцікавився, чиє добро – власника не було. “То можна взяти?” – запитую і отримую ствердну відповідь зразу від декількох чоловік.

Вийшовши, попрямував вже до Тернопільського намету. Заодно перекусив – асортимент у нас був значно ширший, ніж в КМДА чи ще будь-де, трохи полежав в теплі, відігрівся, поспілкувався з земляками – так сплинуло кількадесят хвилин. На цей раз не лінуюсь одягнути дощовик – навіть якщо міняти його прийдеться кожні 10 хвилин – це краще, ніж дістати переохолодження зі всіма витікаючими. Спокою мені не дає ручка моєї бити, яка видніється з-поміж іншого сміття на підвищенні за пам’ятником – коли я скочувався, корчачись від газу, вона так і залишилась на місці подій – і тепер я хотів повернути свою “зброю”. Шукаю очима за барним стільчиком – він все ще на старому місці. Вичікую момент, коли трохи заспокоюються Беркути з жбурлянням по нас...

Момент, ще момент – і я вже наверху. Кілька нехитрих маневрів – і моя багаторічна супутниця по поїздках в авто знову зі мною. Так само швидко прямую до місця, де буду спускатись. Через кілька тижнів, випадково на просторах інтернету натрапив на фотографію, яка зафіксувала саме цей момент. Тепер вона для мене один з найдорожчих спогадів про ті чудові дні. Що було далі... та все те саме, що і до того. Стрільба салютами, бруківка, пляшки з вогником. Через кожні 15 хвилин з сцени звучав то Гімн, то “Отче наш”. Нехай в мене хтось кине гнилою помідорою – але в таких кількостях це був явний перебір. Вимучені, мокрі, надихані димом, ми хотіли якогось енергійнішого супроводу, славнозвісна “Лента за лентою” сприйнялась би як ковток чистого повітря. А

так – здавалось, що навіть такими моментами політики хотіли приспати в нас активність і утримати від радикальних дій. Взагалі, роль так званих “провідників” – це також окрема тема, тому вдаватись у всі нюанси нашого відношення до людей зі сцени я не буду.

Тим часом на передову приносять нову партію КМ (коктейлів Молотова – *Е. Ш.*), які зразу знаходять своє застосування. Звикле вже “В кого запальничка?” – і одна за одною пляшки летять в потрібні місця. Кидати береться і хлопець, котрий стоїть відразу переді мною... Замах – і в процесі викидання пробка вилітає. Більша частина запалювальної речовини виливається на стоячих позаду, в тому числі і на мене. Мить – і я бачу, як горить моє обличчя. У вас коли-небудь горіло обличчя? Якщо ні – то повірте мені на слово, що це досить цікаве відчуття, яке запам’ятовується надовго. Добре, якщо цей процес нетривалий – як було в моєму випадку – вже через 3-4 секунди я погасив себе, тому ніяких значних пошкоджень вогонь завдати мені не встиг – пекла лише верхня губа та права щока. Ну і обличчя все ніби в жар кинуло – тому пішов до лікарів в КМДА за першою допомогою. Земляків і там вистачало – я потрапив у руки дівчині з Борщова. Кілька пшиків Пантенолу – і по шкірі пробігся приємний холодок. Втома брала своє, тому я вирішив трохи прилягти. На щастя, в палатці якраз було достатньо вільного місця – і я на деякий час задрімав.

Прокинувшись, зробив ще один обхід Майдану, на цей раз починаючи з крайньої барикади на Хрещатику. Може напишу банальну річ, але загальна картина людської небайдужості в той час не могла не вражати. Величезна кількість киян зносила та звозила пакети з їжею та предметами першої необхідності. Від звичайних городян середнього достатку до власників дорожчих авто і глянцевої красунь – всі робили свій вклад по можливості. Кожних декілька хвилин хтось підвозив в багажнику шини, представницького вигляду чоловіки зливали бензин з своїх величезних позашляховиків. Мурашник впевнено йшов до своєї цілі, кожен гвинтик цього величезного механізму розумів, що не можна допустити збою, потрібно віддаватись справі повністю.

Я зайняв місце на барикаді навпроти монумента Незалежності десь біля 23.00 і залишався там до самого кінця мості “зміни”. Якихось особливих моментів за цей час не відбулося. Після кільканадцятого чаю і 4.00 ранку на годиннику мого сусіда я вирішив, що в мене має наступити повноцінний сонний час і я попрямував до намету.

Найпам’ятніший день у моєму житті почався з розмови двох літніх людей, яку я почув крізь сон. “Так... Куди нам до тої сміливості, яку мають молоді? Ми – то не вони... Ти подивись? як прорвали...”. Прорвали? Я щось проспав??? Зриваюся, голова спросоння переварює думки через одну, в кількох фразах розпитую про ситуацію. Знову я собою розчарований. Поки я спав – там, на передовій, творилась історія. Було зроблено те, що добу тому здавалось мені малоймовірним – наші погнали міліцію і відвоювали територію до початкових меж Майдану. Наші зараз атакують, поки я тут зав’язую шнурівки... Поки одягаю каску... “Як же швидко все помінялось”, – говорю про себе, пробігаючи по вчорашніх міліцейських позиціях. Зі сцени раз за разом звучать заклики не підніматись на Інститутську, бо там працюють снайпери. “Ага”, – думаю. – “Прослав прорив, тепер ще і на Інститутську не підніматись?”. Будь що буде. Недаремно ж я сюди приїхав...

Біжу вгору, зверху чути ніби звуки від пострілів, але я повністю абстрагований і відчуття страху в мене поки немає. На горизонті з’являються перші лежачі тіла – і тут по праву руку від себе помічаю дідуся, років під 80, який, спираючись на палку, чи то іде, чи то біжить в ту ж сторону, що і ми. Божевілля якесь... Починаємо кричати один до одного, щоб хтось його забрав з цього пекла. Знаходиться хтось, хто бере пенсіонера під руку і буквально тягне в зворотньому напрямку. Слава Всевишньому... Добравшись наверх, схиляюся над першим лежачим тілом. На очі накочуються сльози – зовнішній вигляд у людини настільки добродушний, що апіорі вона б не могла нести будь-якої загрози. Звичайний хлопець, котрих ми бачимо сотнями кожного дня, скоріше за все

представник цілком цивільної професії і сім'янин з кількома дітьми. Котрі тепер не дочекаються тата... Просто тому, що кодрло, котре прагне втримати владу, робить це всіма можливими способами. Пізніше я взнав його ім'я – Володя Жеребний з Самбірщини. Пульсу немає, обличчя з ледь-ледь видним характерним для покійників відтінком. Берусь за пальці... точно пізно, вони вже задубілі...

Рухаюсь далі, перебігаю дорогу, від біотуалетів біжу, зігнувшись, до барикади. Всього лиш кілька людей, за декілька метрів ще один лежачий – на вигляд зовсім юний. Підбираюсь навприсяд – така ж історія, як з попереднім героєм, жодного, навіть наймінімальнішого признаку життя. Тіло знаходиться повністю за барикадою, по росту – ніяк не може бути вищим за неї. Невже стріляють не тільки спереду? Що тут коїться?? “Потрібно відтягнути його... Нехай він і мертвий – не залишати ж тут”, – думаю. Ще мить – і звуки пострілів стають частішими, звідусюди чути, як кулі прошивають верх укріплення. Тих кілька чоловік, що були біля мене, починають відступати назад. Розуміючи, що сам не зможу довго нести загиблого – починаю відходити з ними. “Що відбувається? Чому по нас стріляють – ми ж без зброї? Хіба може одна людина вбивати іншу тільки тому, що їй дали безглуздий наказ?” – тисячі думок роються в моїй голові. Починаю розуміти загальну картину, разом з тим усвідомлюю, що мій страх зовсім мене не сковує. Є певні побоювання за себе, але разом з тим є і велика гордість, знаходитись пліч-о-пліч з найвідважнішими представниками свого народу. Є велике бажання бути корисним, тим більше, що в цій ситуації користь від мене може бути значною – від живого або навіть від мертвого. Повертаюсь поглядом до сумнозвісного закінчення підйому на Інститутській, перекидаюсь кількома словами з такими ж божевільними, як я, персонажами... Побігли!

Першого витягнутого мною я б ніколи на світі не згадав, якби не 41-хвилинне відео, яке облетіло весь світ. Мені здавалось, що з моменту мого перебігання вулиці, до часу, коли я потягнув

пораненого, пройшла ціла вічність. Насправді це відбулось практично мментально, просто підбігли до того, хто був найближче – і повний вперед. Взагалі, спогади Інститутської в моїй голові досить хаотично розкидані і багато речей в мене стерлось з пам'яті. Судячи з того, який стрес прийшлося пережити – воно і не дивно. Більше робилось на елементарних інстинктах, ніж усвідомлено. От тільки не розумію, де в той час був мій найважливіший інстинкт – самозбереження. Напевно, збереження фізичного існування для мене від природи не є пріоритетом. Відтягнувши пораненого подалі, відразу повертаюсь назад, причому, що цікаво, – незважаючи на все побачене – нема ні найменшого бажання втекти, схватись кудись нижче, там де кулі не будуть становити загрози. Відчуття доцільності перебування саме тут і саме зараз, відчуття, що в тому, що я зараз роблю, і є найбільша цінність мого перебування на Майдані – ось що було в мені в ті моменти.

Схиляюсь над хлопцем, що лежить біля самого бордюра: – “Егегей... ти живий?”. Відповіді ніякої, але в намаганні щось сказати губи починають рухатись. Шукаю очима, хто б мені міг допомогти, бо сам не справлюсь, паралельно говорячи пораненому всякі банальності типу “Ти обов’язково будеш жити, зараз ми тебе витягнемо звідси... ще трішки, почекай кілька секунд...”. Бажаючий допомогти знаходиться майже відразу – потягнули. В глядача, котрий дивиться відео, може виникнути помилкове враження, що витягувати людей за руки або ноги – нескладне заняття, яке не загрожує переветою. Навіть зважаючи на наявність у мене певної спортивної підготовки, після вище-описаних двох епізодів втома була надзвичайно великою. Руки і ноги онімівали і відмовляли вже в кінці другого “забігу”... але я прекрасно розумів, що це – далеко не кінець. Сідаю трохи відпочити безпосередньо на землю, паралельно картаючи себе за кожну втрачену секунду, котра могла б врятувати комусь життя. Більш ідіотського способу пересування під обстрілом, ніж мій спринтерський забіг по прямій, який відбувся потім, годі й

придумати. До слова – його я також не пам'ятаю, Бог був прихильний до мене того дня, і те, що в мене тоді не попала жодна куля, – справжнє чудо. Присів “освоїтись” за рекламним щитом, який аж ніяк не міг врятувати мене від кулі у випадку попадання.

Тим часом розмірковую, як тягнути людей, щоб це не викликало надмірної перевтоми. Згадую певні моменти з спортивного досвіду – авжеж, найменш енергозатратний спосіб – задіювати тільки м'язи ніг, щоб навантаження якщо і йшло – то тільки на одну групу м'язів. Для цього потрібно взяти ногу в самому її низу під пахву, так, щоб носок ніби зачіплявся за плече, а передпліччям руки просто підтримувати в районі п'ятки. Затрати сили, по ідеї, в 2 рази менші, значить і роботи зможу зробити більше. Задоволений результатом своїх пошуків, підбираюсь до найближчого з постраждалих. “Ноги не поранені? За них можна тягнути?”. “Тягни, мені все рівно, я і так їх не відчуваю. Напевно, куля попала в хребет, мене паралізувало”, – чую у відповідь. Ну... понеслись. Перші метри навіть не відчуваю свого супутника – настільки все легко іде. Хтось з хлопців прикриває мене своїм тілом, ще раз розчулююсь до сліз з такої взаємопожертви. Втома все-таки бере своє, ноги знов німіють. Міняємось – тепер я прикриваю, мій супутник – тягне. Внаслідок того, що ступні пораненого він не зачепив за плечі, як я, а просто обхопив руками низ ноги – швидкість переміщення стала нижчою, стараюсь йому по-швидкому пояснити, як правильно, але ми вже і так в безпечній зоні – передаю естафету іншим людям.

Сил немає зовсім, лягаю на асфальт, недалеко біля поранених, в мене починається істерика. Чоловіка не прикрашають такі моменти, але за тодішню свою поведінку мені не соромно навіть на 0,001%. Відразу звідусюди посипались запитання “Ти поранений? Все добре?” – тому прийшлося швидко взяти себе в руки. До речі, до недавнього часу я чомусь думав, що врятований нами чоловік поповнив ряди Небесної Сотні – поранення в область хребта і миттєвий параліч – не з легких, та й на останніх метрах нашого маршруту мені здавалось, що людина віддала Богу душу.

Якою ж була моя радість, коли зовсім недавно я прочитав історію цього героя – він вижив, пройшов оперування в Німеччині і тепер є велика ймовірність, що з часом почне ще й ходити [...]. Такі новини роблять мене найщасливішою людиною в світі в момент їх отримання. Тримаю кулаки, щоб старання медиків не були даремними і за якийсь місяць-другий Володя вже робив перші впевнені кроки.

Далі – знову на передовій. Процесу добирання туди не пам'ятаю, спогади повертаються вже з самого верху, за кам'яним перилом сходів (чи як називається та архітектурна одиниця, за якою всі ховались?). На очі попадає поранений при пам'яті – а значить, треба виносити його в першу чергу, поки шанси на виживання у нього високі. Над ним поряється медик, підповзаю ближче. Виявляється, поранення не з самих страшних – в зап'ястя руки (здається, куля ще і кістку перебила). “О... тут нічого страшного. За 2 тижні (чи місяці – не пам'ятаю точно) будеш як новенький”, – заспокоює лікар. Паралельно набирає обезболююче в шприц, але руки трясуться настільки, що потрапити в зону поранення ніяк не виходить. Моє почуття гумору прокидається, як завжди, в не самих підходящих ситуаціях і я вирішую розрядити обстановку – “Хлопці, вам анекдота розказати?”. “Давай”, – у відповідь, моє починання було зустрівте з таким же гумором. І тут я розумію... що жодного я згадати не можу. Вакуум якийсь в голові... От такі речі відбуваються з людською свідомістю в екстремальних ситуаціях. Ін'єкція так і не зроблена – “Давай будемо тягнути без уколу”, – кричу лікарю. – “Там знизу вже вколять, поранення ж не смертельне”. “Ще від'їде по дорозі від больового шоку”, – чую в відповідь. Не можу сказати точно, чим завершилися спроби дока, але вже за декілька секунд я наново відпрацьовував свій метод транспортування, інший рятівник допомагав мені, піднімаючи нашого пацієнта за непоранену руку. Відтягуємо по траві, аж на схил, потім ще була якась історія з протигазом, суті якої я не пам'ятаю... Одним словом, робота була зроблена.

Далі – пам’ятаю себе вже по іншу сторону вулиці, за одним з рекламних щитів. Беру невеликий тайм-аут, відпочиваю навприсядки. З обох сторін щита стоять фотожурналісти, знімають матеріал. Біля мене, також навприсядки, розмовляє по телефону хлопець. Згадую, що давно не телефонував дружині, це все, напевно, вже показують по ТВ, вона хвилюється. По закінченні розмови прошу дати і мені на хвилинку апарат. “Навіщо воно тобі?” – чую в відповідь. “Ну як навіщо? Скажу, що живий”, – здивовано відповідаю. “От коли виживеш точно, тоді й телефонуй”, – пробує наставити мене на путь істинний мій співрозмовник. “Все буде добре, дай трубу”, – стараюсь бути максимально спокійним. Може, це й дійсно дурниці – телефонувати близьким в такі критичні моменти. А може, так і потрібно поступати. Бо якщо згадуєш людину в час, коли ризикуєш життям, – значить, вона тобі дійсно дорога. Під час гудків згадую один з тренінгів, на якому нам розповідали, що усмішка під час телефонної розмови на підсвідомому рівні ідентифікується співрозмовником. Спокійним і безтурботним тоном розповідаю Христі, що все в нас спокійно, а те, що по ТВ людей лякають якимось розстрілами, – то журналісти собі знов сенсацій шукають, висмоктують з пальця. Напевно, я був переконливим як ніколи, дружина купилась на мій спокійний тон, а персонажі, що були поряд, час від часу кидали на мене погляди, повні здивування. Відпочинок перериває звук кулі, яка пробиває щит в районі людської голови. Розумію, що потрібно рухатись далі...

Далі... Далі купа несистематизованих епізодичних спогадів. Міряю пульс хлопцю в блакитній касці (як виявилось, своєму земляку Устиму Голоднюку). Ударів немає взагалі, але мені після кожного дотику здається, що я не туди клав палець, і в слідуючий раз я обов’язково його знайду... Зовсім юний хлопець з діркою в голові і розбризканим по цілому чолі мозком, в якого, тим не менш, медсестра знайшла якісь мінімальні ознаки життя... Звідкись чути залп салюту. – “А в когось все добре з почуттям гумору”, – думаю. – “Стріляти по снайперах феєрверками... щось

в цьому є”... Беру з землі щит, як тільки починаю піднімати – відчуваю поріз. Якраз в області кисті він пробитий кулею, і той метал, що вгнувся всередину, глибоко розсік мені шкіру. Лежати залишаються тільки померлі, і я говорю одному з своїх супутників: “А може, не варто заради вбитих ризикувати життям? Може, пора вже відступити, ми їм вже нічим не допоможемо”. “Що ти таке говориш?” – мій співрозмовник дивиться на мене з засудженням. – “Хоч поховаємо хлопців по-людськи, не дамо виродкам глумитись над трупами”. Сказав – і пішов когось витягувати. Я повагався ще кілька секунд – і пішов за ним.

Коли вже не залишилось ні вбитих, ні поранених в межах обзору, я раптом зрозумів, що відступати бажання зникло невідомо куди... і потрібно все-таки пробувати зайняти крайню барикаду. [...] Ця затія була епічним ідіотизмом, враховуючи те, що паралельно з нашою рятувальною операцією люди вже намагались це робити, причому немаленькими силами, але Остапа вже несло і, якимось чудом уцілілий під час того пекла, що відбувалось, я сприймав це як належне. Перебігаю через дорогу, потім до туалетів, ще кількадесят секунд і, зігнувшись майже в калачик, – і я біля пункту призначення. Там все ще є кілька чоловік, всі сидять з самого низу, там, де найменша вірогідність бути прошитим кулею. Один з захисників навіть п’є пиво, що вселяє в мене немале здивування. Хочеться йому? Хоча, напевно хочеться, алкоголь притупляє певні емоції – як не крути. Інша справа – під кулями проносити його на саме передове укріплення – тут вже потрібно бути справжнім поціновувачем і фанатом.

Від хлопців дізнаюся, що там, за барикадою, за кілька десятків метрів від нас – купа снайперів і просто автоматників, по деяких даних, є навіть кулемет. Стріляють як з землі, так і з кузовів вантажних машин, тому висовуватись взагалі не варто. Вірю на слово, перевіряти дані, висовуючи свою голову на загальний обстріл, чомусь зовсім не хочеться. Намагаємось робити хоч щось, одна за одною кидаються шини на іншу сторону, за ними – кілька коктейлів. Експеримент проходить успішно, але тої гуми, що в нас була, явно недостатньо для потужної димової завіси. Тим часом

підходять ще кілька чоловік таких же, як і ми, революційних романтиків. Один з них досить крупної статури, і я по напрацьованій за кілька останніх годин звичці змірюю його як потенційний вантаж. “Ееей, чоловіче, давай, може, назад... Тебе як підстрілять – ми ж шестеро тебе не винесемо. Розвертайся”. Він вдає, що не чує мене, починає лізти на самий верх барикади в пошуках Богзна яких пригод.

Хлопці відраджують, як можуть. Жартуємо, що потрібно когось послати за ковбасками, бо вже всі голодні. Тут би на вогні і посмажили. Міняємось даними, що почули десь краєм вуха і здогадками про кількість і належність снайперів. Згадую про наконечник патрону від ПМ, який я знайшов на місці розстрілу людей, демонструю, мені показують такі ж наконечники від калібру 7.62, знайдені в тому ж районі. Помічаю сміливця, що йде в нашу сторону з цілим ящиком коктейлів. “Ну, смертник”, – думаю... – “Тебе ж вб’ють зараз... от шкода хлопця”. З секунди на секунду перебуваю в напруженні – розумію, що шанси вижити в нього катастрофічно малі, будуть працювати цілеспрямовано по ньому. І стається диво – він таки доходить до нас. Коли заходить мова про героїзм на Майдані – він завжди згадується мені серед перших – безстрашність в тій ситуації була дійсно варта подиву. Ще один епізод, який мені ніколи не забудеться – чоловік, котрий добрався до нас на барикаду, а по дорозі підійняв з землі один з щитів – вони хоч і не захищали від кулі, але залишалась якась маленька ймовірність, що завдяки йому снайпер не зможе прицілитись, щоб його постріл на 100% був смертельним. Так от, добігши до нас, він, як і ми всі, роздивився свій засіб захисту – а картина була надзвичайно моторошна. Весь в крові, між ручкою і самим щитом – шматок шкіри зі згустком крові, а вся верхня частина забризкана людським мозком. Француз Жером Сессіні, який був з нами на тому рубежі, сфотографував цей моторошний артефакт, але за рахунок того, що сам засіб захисту світлий і має мінімальний відблиск – фрагментів мозку на ньому на фото не видно.

Тим часом наші розмови все частіше переривали звуки куль, які прошивали барикаду, а враховуючи те, що реальних засобів,

щоб прогнати карателів з позицій, не було, то залишатись на місці – означало ризикувати життям надаремно. Відходити домовились групами, але першим це робити ніхто не хотів, тому найпершу групу прийшлося мало не вмовляти відбігти в безпечніше місце. Я евакуювався в складі другої групи в напрямку... де вже було безліч як учасників недавніх подій, так і просто спостерігачів і журналістів. Ніхто не міг отямитись від того жаху, який відбувся тільки що. Обговорення, версії, жах пережитого на обличчях...

Кореспонденти зі всіх куточків світу просять очевидців прокоментувати трагедію... Беру в перших зустрічних дівчат телефон, в котрий раз запевняю другу половину: “живий, здоровий, не простуджений”. Звідкись з’являється старший чоловік масивної статури, в чорній балаклаві. Манера ведення розмови – впевнена і владна, представляється колишнім військовим з великими погонами і від імені якогось майданівського “вождя” пробує починати керувати процесами. Всі намагання розбиваються об легко передбачуване “а де ти був, коли ми...” – учасники подій відмовляються признавати авторитет чергового “командира”, тоді він пропонує обрати сотника з-поміж самих бійців і створити на місці сотню по охороні даної ділянки. На тому сторони знаходять порозуміння – і вже через кілька хвилин процесами побудови укріплень і розміщення людей по позиціях займається Микола – чоловік бальзаківського віку, котрий був в самому епіцентрі подій і особисто витягнув з-під вогню не одного постраждалого.

Майдан з висоти пташиного польоту, напевно, нагадував мурашник, в якому всі його жителі зосередились на вирішенні однієї-єдиної проблеми. Барикади виростали і укріплювались за лічені хвилини, бруківка, шини, металеві конструкції, залишки згорілих авто, дорожні знаки і рекламні щити – все йшло на побудову укріплень, все передавалось з рук в руки величезними живими ланцюжками. Спільна біда об’єднала людей ще міцніше, ніж до цього спільна боротьба і схожі погляди. Жахливий акт залякування зробив ефект зовсім протилежний тому, на який був розрахований – навіть найпоміркованіші учасники протестів

зрозуміли, що тепер потрібно йти до кінця – щоб кров героїв не була пролита намарно, щоб не було соромно перед їхніми сім'ями за незакінчену справу. 20 лютого кожен з нас зрозумів – дороги назад немає.

Незважаючи на закривавлені руки та взуття, шок від побаченого і куртку, замазану під час коротких сеансів відпочинку на землі в собачі екскременти, я швидкою ходою наближаюсь до намету, в якому можна перекусити. Після сніданку (чи обіду?) так само несподівано на мене нападає дрімота – тіло втрачає будь-яку здатність до активних дій, в'ялі повіки щоразу тяжко падають, тому не бачачи сенсу вступати в суперечку з фізіологією, я занурююсь в сон...

Прокинувшись, я вже виходжу за крайню барикаду на Хрещатику і крокую по такому цивільному і мирному Києву. Якщо не оглядатись назад – то й ніколи не здогадаєшся, що за декілька сотень метрів сталося щось жахливе – місто живе своїм життям – ходять гарно одягнені люди, їздять дорогі авто, на обличчях в більшості перехожих усмішки і безтурботність. Хтось з цікавістю дивиться на моє, підкопчене димом від покришок, обличчя, радянська каска у віддзеркаленні вітрин виглядає більше комічно, ніж героїчно. Потреба у відновленні зв'язку стоїть гостро, тому намагаюсь розпитати перехожих – де ж можна купити зарядний пристрій.

На допомогу приходить місцева жінка – на вигляд років 40-45, з красивими рисами обличчя, котра якраз відносила в КМДА черговий пакет допомоги. Про роль цивільних киян в нашій боротьбі було сказано і написано безліч всього, але не можу не повторитись – та допомога, яку ми отримували, була безцінною. Цілодобово благодійники зносили нам одяг, продукти, ліки, брали хлопців до себе на ніч або просто прийняти душ. Одна з таких героїнь зараз стояла навпроти мене і запевняла, що мені ні в якому випадку не можна йти самому в місто – воно все ще небезпечне і, попавшись на очі міліціонерам або заїжджим зі Сходу гастролерам, можна вже ніколи не повернутись додому і бути знайденим в одному з лісів, яких так багато навкруг Києва. Моя

благодійниця просить почекати її на місці, поки вона знайде на найближчих вулицях потрібну мені річ. Очікування займає кількадесят хвилин, десь на середині дистанції до мене підходить солідного вигляду чоловік. Не потрібно бути психологом, щоб зрозуміти – про події сьогоднішнього ранку він знає. “Я бачу, ви звідти... візьміть трохи грошей, може що вам потрібно – то купите собі”, – голос тремтить, в кожному слові відчувається великий біль. Чемно дякую, але запевняю, що в нас все є. Чоловік наполягає, відмовляти йому далі – признак поганого тону, я беру 100 гривень, його рука дістає з гаманця ще одну сотню. – “Візьміть, на якісь потреби... не потрібно вам – віддайте, кому потрібно. Боже, що ж сьогодні сталось, яка біда...”. На мене знову находять емоції: – “Я був там... Стільки людей загинуло... Стільки хороших людей...”. Я плакав. По його обличчю також текли сльози.

Те, що сталося 18–20 лютого, багато в чому визначило перебіг подальшої історії. Боротьба, смерті патріотів, їх героїзм, і елементарне відчуття братського плеча, особливо зі сторони зовсім незнайомої людини, котра захищає тебе від кулі своїм тілом, поміняли кожного з нас. Прогнали геть байдужість та апатію. Загострили відчуття правди та справедливості. І ще раз довели: неможливе – можливо. Свідома позиція кожного з нас, якщо її послідовно і незламно відстоювати – обов’язково знайде відклик в серцях таких самих борців. Як би скептично не ставились до наших поривів ті, хто не стояв з нами в одних рядах, ті, хто побоявся жертвувати життям, здоров’ям, а часто – всього лиш банальним комфортом заради відстоювання тих глобальних цінностей, на яких тримається світ, – нас вже нічим не зупинити.

Буде Майдан стояти 10 років, чи завтра його розберуть на сувеніри – не так і важливо, тому що речі, за які він боровся – в кожному з нас. Майдан – це не палатки, барикади, покришки і коктейлі, Майдан – це ми, ті люди, які носять його ідеї і готові за них боротись, відстоювати їх навіть ціною власного життя».

URL:

<https://www.facebook.com/maydan18february/posts/658448457569320>

Наукове видання

Едуард Васильович Щербенко

**ПРИГАДУВАНИЙ РЕСУРС.
МОМЕНТ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ
ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ
ПЕРЕХІДНОЇ ДОБИ (1985–2014 рр.)**

Монографія

Підписано до друку 26.09.2019 Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 14,41 Обл.-вид. арк. 10,29
Тираж 300 прим. Зам. № 1746

Національна академія наук України. Інститут політичних і
етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України.
01011, м. Київ, вул. Генерала Алмазова, 8
Тел. (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія КВ №15861-4333Р від 26.10.2009

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.